دەربارەی رۆمانو چیرۆك

نووسینی: حمە کەریم عارف
٢٠٠٨

دەربارەی رۆمانو چیرۆك
بابەت: لێکۆڵینەوە
نووسەر: حەمە کەریم عارف
تایپ: رزگار حەساری
نەخشەسازیو بەرگ: جەبار سابیر
چاپ: یەکەم، ٢٠٠٨
چاپخانە: ئاراپخا
ژمارەی سپاردنی() وەزارەتی رۆشنبیری دراوەتێ

پێشەکی

پەیڤ و پەیام و رەسەنایەتی

-١-

وەکو دیارە پەیامی رۆشنبیریی هەر گەل و نەتەوەیەك بەرەنجامی هەوڵ و تەقەلای کەلتووری ئەو گەل و نەتەوەیەیە بەدرێژایی رۆژگار. هەر کەلتوورێکیش لە هەل و مەرجی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابووری و تەنانەت روحی خۆیدا سەرهەڵدەدات و گەشە دەکات و دەخەملێت واتە نەدوا کەوتنی رۆشنبیریی و شارستانی نەپێشکەوتنیان قەدەرو چارەنووس نین، بەڵکو فاکتەری بابەتی و خودی دەوری تێدا دەبینێ. زۆر جار گوتراوە رۆشنبیران ئاڵا هەڵگری نەتەوەن، دەنگی جەماوەری بێدەنگن، ویژدانی گەلن، کە هەموو ئەو دەستەواژانەو هی دیکەش بەڵگەن بۆ گرینگی پەیامی رۆشنبیریی و قورسی ئەرکی رۆشنبیران. واتە خۆدان پەیامی رۆشنبیریی ئەوە بە خەڵکی دەڵێت کە پاشکەوتن چارەنووسیان نییە، هەموو کاتێ، کە فاکتەرەکانی پاشکەوتنیان دەرك کردو کاریان بۆ لابردنی کرد دەتوانن بگەنە ئاستی رۆشنبیریی و کەلتووری خەڵکانی دی و هیچیان لە خەڵکانی دی کەمتر نییە، ئەمە جگە لەوەی مافی ئاسایی خۆیانە وەکو خەڵکانی دیکە بن و لە ناوجەگەری مێژوودا بژین و شان بە شانی گەلانی دیکە بەشداری بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەر بکەن و بگەنە کەماڵی مرۆڤانی و بەزەبری رۆشنبیریی و شارستانیەتی تایبەتی خۆیان جوانییەك بە رۆشنبیریی و شارستانیەتی مرۆڤانی ببەخشن. واتە پەیامی رۆشنبیریی بانگەوازێکی دوور لە هەر پیلانگێڕییەکە بۆ

خۆتازەکردنەوەی مرۆڤ و وەدی هێنانی مرۆڤانی مرۆڤ، کە ئەمەش بە گۆڕینی کەرەستەی بیرو بیرکردنەوە دێتەدی، چونکە گۆڕینی کەرەستەی بیرکردنەوە، ئەقڵ و ئەقڵیەت لە تەمەڵی رزگار دەکات و جادووی چەمکی رەگەز پەرستانەی هەر باڵادەستییەك بە تاڵ دەکاتەوە، بۆیە داگیرکەرانی نەتەوەی کورد زۆر بە جددی هەوڵیان داوە کە خودان پەیامی رۆشنبیریی لە کوردا هەڵنەکەون تا کورد هەر بە پاشکۆیەتی ئەوان بمێنێتەوە.

هەڵبەتە دەبێ ئەوە فەرامۆش نەکەین کە پەیامی رۆشنبیریی هەر میللەتێك کاتێ بەرجەستە دەبێت، کە خەڵکانی دی، میللەتانی دی وەکو چالاکییەکی مەزن هەستی پێ بکەن، وەکو چالاکییەکی شارستانی و رۆشنبیریی گەلێکی دیاریکراو هەست بە دەلالەتە مرۆڤانییە کاریگەرەکانی بکەن و دەوڵەمەندییەك بە ئەزموون و تەجرەبەی مرۆڤانی ببەخشێت و وەهم و تەمتومانی هەر باڵا دەستییەکی رەگەز پەرستانە بڕەوێنێتەوە. چونکە ئامانجی پەیامی رۆشنبیریی بەردەوامی و قوڵکردنەوەی پەیوەندییە مرۆڤانییەکانە، و دژی هەر زاتییەتێکی تەسکە، ئیدی ئەو زاتییەتە لە کەڵکەڵەی نیشتمانیدا خۆی بنوێنێ یان لە شۆڤێنیەتی نەتەوەییدا بەرجەستە ببێ.

واتە پەیامی رۆشنبیریی لە ناوەڕۆکدا هەموو مرۆڤایەتی دەدوێنێ، کە لە شێوەی هەمە جۆریشدا خۆی دەنوێنێ، لەبەر ئەوەیە کە فاکتەرە بابەتی و خودییەکان نەیان هێشتووە مرۆڤایەتی بە یەك ئاست و بەشێوەیەکی هاوسەنگ لە هەموو دنیادا پەرەبسەنێت. ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە وڵاتان و میللەتانی دنیا، وێڕای لێکچوونی زۆر پرس و دۆزی بنەڕەتیان لە رووی کرۆکی مرۆڤانییەوە، تایبەتمەندی خۆیان هەبێ لە مێژوویاندا، لە میتۆدی کارکردنیاندا، لە پرۆسەی بنیاتنان و گەشەکردن و راپەڕینیاندا، بۆیە تەجرەبەی جۆراوجۆری شارستانی و

کەلتووری گەلان لەدوا ئەنجامدا دەکاتە موڵکی هەموو مرۆڤایەتی و سەرچاوەی سروش لێوەرگرتن و قەدبڕ کردنی ڕێگاکان سەبارەت بە گەلانی دواکەوتوو لەبەر هەر هۆیەك، بەرەو کەماڵی مرۆڤانی. کەواتە پەیامی ڕۆشنبیریی، دەکاتە بەردەوامکردنی پەیوەندییە مرۆڤانییەکان بەو چەمك و مانایەی کە هەر پەیوەندییەکی ساغڵەم و دروست، هاوکوفی و بەرانبەرییە لەنێوان لایەنەکانی هاوکێشەی پەیوەندی، ڕێگەخۆشکردنە بۆ بەرانبەر کە مرۆڤانە مومارەسەی خۆی بکات و بەتوانا تایبەتییەکانی خۆی، چەند بچوکیش بن، بزاڤی ڕۆشنبیریی مرۆڤانی دەوڵەمەند بکات.

جا بەم پێیە تا بازنەو مەودای ڕۆشنبیریی فراوانتر بێ، پەیامی ڕۆشنبیریی زیاتر پەل و پۆ دەهاوێ بۆ ناو کۆمەڵ و پتر بەردەوامی بە پەیوەندییە کۆمەڵاتییەکانی ڕۆشنبیریی دەبەخشێت و ڕۆشنبیریی کۆمەلایەتی دەخەملێت و یاساو ڕێساکانی دیموکراتیەتی هزری و داهینان و بلاوکردنەوە پتر زەروورەت پەیدا دەکەن، جا لێرەوە هۆشیاری ڕۆشنبیرییەکی مرۆڤانی چێ دەبێت و ڕێز لە توانا ڕۆشنبیرییە مێژوویی و زندوەکانی هەر گەلێکی دی دەگرێت و ئیدی کارلێکێ ڕۆشنبیریی مرۆڤانی لەنێوان بزاڤی ڕۆشنبیریی هەموو گەلانی دنیادا دروست دەبێ و ئیدی پرۆسەی خۆتازەکردنەوەو خۆهاوچەرخاندن دەست پێدەکات و فاکتەرەکانی ڕاپەڕینی شارستانی دەجولێنێ و رێ" لە فاشیزمی سیاسەت دەگرێت کە لە بنەڕەتدا پشت بە شۆڤینیەتێکی ڕۆشنبیریی دەبەستێت.

"٢"

دیارە پەیامی ڕۆشنبیریی ئەوە نییە کە رابردووی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی شەرح و شرۆڤە بکات و لە دیدو هزری رۆڵەکانی نەتەوەدا بیکات بە بت و بپەرسترێ و بە ڕادەیەك بپیرۆزێنرێ کە کەس نەشێت باسی بکات و ناوی بێنێ، بەڵکو بریتییە لە خەملێنی ناوەوە و تیشك

هاویشتن بۆ دەوروبەرو دەرەوەی خۆی، دیارە هەر تیشك هاویشتنێ بۆ دەرەوەی خۆ کاتێ دەبێت کە لە ناوەوە خاوەنی سەرچاوەی تیشکی خۆ بێت، هەڵبەتە ئەم تیشك هاویشتنە بۆ سەر خەڵکانی دیکە" ولاتان و گەلانی دیکە نیشانەی کرانەوەو لێك حاڵی بوون و کارلێکی ئیجابی و بە بەرهەمە. هەر بەوەش ئاسۆ لە هەر میللەتێك هەڵدێ و تەمتومانی فاشیەت و گۆشەگیری لێ دەڕەوێتەوە. و بەو پەڕی متمانەوە بەخششی ڕۆشنبیریی خۆی دەخاتە روو. و بێ ترس و دیموکراتیانە بەناو پرۆسەی کارلێکی ڕۆشنبیریی دەکەوێت و بە گوێرەی هاوکێشەی وەرگرتن و بەخشینی ڕۆشنبیریی مامەڵە لەگەڵ باری ڕۆشنبیریی گەلانی دنیادا دەکات و هەم خۆی دەناسێنێ و هەم گەلان دەناسێت و دوور لە هەر گرێیەکی دونییەتی ڕۆشنبیریی، مامەڵە دەکات و بێ لە روو دامان و بە پێی ئەرکی نەتەوەیی ڕۆشنبیریی، ولاتانی دنیا لەرەوتی پەرەسەندنی جددی بوارێن ڕۆشنبیریی نەتەوەیی خۆی ئاگادار دەکاتەوە و دەستکەوتەکانی لەو بوارانەدا دەخاتە روو، بەلام سەیر دەکەی هەندێ ولاتێن تازە ئازاد بوو، زۆر جار گوێ بەوە نادەن لایەنە رەسەنەکانی پەرەسەندنی ڕۆشنبیریی تازەی خۆیان بە گەلانی دنیا نیشان بدەن یان بناسێنن، تەنیا هەندێ لایەنی کاڵ و کرچ و ئاسایی و بانگەشەیی ڕۆشنبیریی دەگەیەنن بەدەرەوە کە لەلایەکەوە بە هیچ جۆرێ ناکاتە نوێنەری بزاڤی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی و کەم و زۆر سەرنجی جددیانەی بێگانان راناکێشێت، واتە ئەو پرۆسەیە جگە لە بێهودەیی چ شتێکی دیکەی لێ ناڕوێت. هەڵبەتە ئەم کارە لە روویەکییەوە دەگەرێتەوە بۆ ئەو روانگە سیاسییە تەسکەی پشتیوانی لە تەرجەمەی، بۆ نموونە، بەیانێك یان هەواڵێکی سیاسی دەکات و گوێ بە تەرجەمەی چالاکییەن فەلسەفی نەتەوەیی یان دانراوە مێژوویی و ئەدەبییە نەتەوەییەکان نادات. ئەمە لە کاتێکا کە پەیامی ڕۆشنبیریی نەتەوەیی لە بنەڕەتدا بە

فەلسەفەو مێژوو و ئەدەبیات و زانستان پشت ئەستورە نەك بە گوتاری سیاسی کاتی و رەوتەنی، کە خۆی لە خۆیدا کەش و هەوایەکی بیروکراتیانەی وەها دەسازێنێ کە زەمینە بۆ زندە بەچاڵکردنی دیموکراتیەت و ئازادی هزر خۆش دەکات، ئیدی بەرە بەرە ناکۆکی دەکەوێتە نێوان هۆشیاری سیاسی و هۆشیاری هاوچەرخەوە، رۆشنبیریی یان بزاڤی رۆشنبیریی، بە تایبەتی لە قۆناغی خۆیبوون و ئازادیدا، باجی ئەو ناکۆکییە دەدات، چونکە هۆشیاری سیاسی نا هاوچەرخ، هۆشیارییەکی گۆشەگیرەو دوورە لە هەر کارلێکێکی رۆشنبیریی مۆدێرن، تەنانەت لە مامەڵکردنیا دەگەڵ کەلەپوری نەتەوەییشدا ناتوانێ هاوچەرخانە لەگەڵ کەلەپوری هزری نەتەوەییدا مامەڵە بکات و تەنیا بە ئەندازەی پێداویستییە سیاسییە تەنگەکان ئاوڕی لێ دەداتەوەو مامەڵەی لەتەکدا دەکات، ئەمەش جۆرێك لە ناوچەگەرێتی سیاسی لێ دەکەوێتەوە کە خۆی لە خۆیدا دژی نەتەوە پەروەرییە، هەروەها لە چوارچێوەو بازنەیەکی کۆنە پەرستانەی مەحکوم بەداروخاندا، لەسەر حەساوی کەلەپور بەرەو بە رۆشنبیرییەکی سەرڤەسەرڤەی پەراوێزی دەدات. ئیدی جۆرە چەمك و روانگەیەکی کۆنەپەرستانە بۆ خۆیبوونی رۆشنبیریی پەیدا دەبێت و دەبێتە مایەی دابڕان و گۆشەگیری نەتەوەیی.

"٣"

هەڵبەتە بەپێی ئەو چەمکە کۆنەپەرستانەیە، خۆیبوونی رۆشنبیریی، دەبێ زۆر بە پارێزەوە مامەڵە لە تەك رەوتی پەرەسەندنی رۆشنبیریی لە دنیادا بکات. دیارە ئەم ترس و پارێزکارییەش، لە ئاستی ناوخۆدا بەوە دەشکێتەوە کە هەموو جۆرە کارلێکێکی رۆشنبیریی دەگەڵ رەوش و رێچکەو رێبازە فیکرییەکانی دنیادا قەدەغەو حەرام بکەیت، کە ئەمەش تەنیا گۆشەگیری نەتەوەیی لێدەکەوێتەوە. هەڵبەتە ئەم دەرگا داخستنە بۆ هەر بوارێکی چالاکی مرۆڤ دەست بدات، ئەوا

هەرگیز بۆ بواری رۆشنبیریی، بە هەر هەموو لقەکانییەوە ناشێت، چونکە گوتاری رۆشنبیریی، لە بنج بناوان و بنەڕەتی خۆیدا گوتارێکی مرۆڤانی و جیهانییەو چوارچێوەو بازنە و کوت و زنجیرو زندان قەبوڵ ناکات، کە ئەوەی دەگەڵ کرا، یاخی دەبێت و تۆڵەی خۆی دەکاتەوە.. بۆیە لە بازنەنانی خۆیبوونی رۆشنبیریی بەهەر هەنجەت و بیانوویەك بێ، کارێکی کۆنە پەرستانەیەو نیشانەی تێ نەگەیشتنە لە جەوهەر و کرۆکی پرۆسەی رۆشنبیریی، چونکە رۆشنبیریی هەرگیز نە لە گۆشەگیرییەوە هەڵقولاوەو نە گۆشەگیری قەبوڵ کردەوە، تەنانەت ئەوەی کە ئەمڕۆ کەلەپوری رۆشنبیریی پێ دەگوترێ و زۆرجار بە مەبەست و بێ مەبەست دەپیرۆزێنرێ، هەرگیز هزرو بیرێکی گۆشەگیرانە نەبووەو بەڵکو سەرو سەختی دەگەڵ فەلسەفەو هزری نەتەوەو گەلانی دنیادا هەبووەو هەم کاری تێ کردوون و هەم کاریان تێکردووە، واتە لە یەکتردا خۆیان تازە کردۆتەوە ویەکتریان لە رووی فیکری و فەلسەڤی و هونەرییەوە دەوڵەمەند کردووە. بەم پێیە کارلێکی رۆشنبیریی نەك هەر راستییەکی حاشا هەڵنەگری ئەمڕۆیە، بەڵکو حەقیقەتی هەموو سەردمێك بووەو زانست و فەلسەفەو ئەدەبیات و هونەرو فولکلۆرو ئەفسانەێن گەلان، سیما گشتییەکانی ئەم حەقیقەتانەیان بۆ بەرجەستە کردووین و بێ هیچ ترس و پارێزکارییەك مەودا مرۆڤانییەکانی کارلێکەری و کارلێکراو یان لە بەخششی رۆشنبیریی نەتەوەیی خۆدا هەرس کردەوەو نواندووە.

ناسیونالیزم (القومیە) کە جەوهەرو بونیاتی نەتەوە پێك دێنێ و یەکێکە لە کۆڵەکە هەرە جەوهەری و بنەڕەتی و گرنگەکانی نەتەوە، تا رادەیەکی زۆر و بەشێوەیەکی دیار لە رۆشنبیرییدا بەرجەستە دەبێت، چونکە بونیادی نەتەوەیی لە رۆشنبیرییدا یەجگار دیارو ئاشکرایە لە زمانەوە بیگرە تا دەگاتە ئایدۆلۆژیا.

ڕەسەنایەتی نەتەوەیی پەیوەندییەکی زندوو، و ڕاستەوخۆی بە مێژووی ڕۆشنبیریی ئەو نەتەوەیەوە هەیە، و خۆیبوونی ڕۆشنبیریی کاتیٚ کارایی خۆی دەسەلمێنیٚ، کە بتوانیٚ بیرو بیرکردنەوەی گۆشەگیری وەلاوەنیٚ و بەشداری لە پەرەپێدان و چالاکاندنی بزاڤی ڕۆشنبیریی هەموو تیرەی بەشەر بکات و بڕژێتە دەریای ڕۆشنبیرییە نەتەوەییە جیاوازەکانەوە. هەر ڕۆشنبیرییەکی نەتەوەیی بەەدا ڕەسەنایەتی نەتەوەیی خۆی دەنوێنیٚ کە بە ڕوونی گوزارشت لە جیهانیەتی فیکرو حەتمیەتی کارلێکی ڕۆشنبیریی بکات. واتە کاریگەری فیکری خۆی لەسەر کاروانی ڕۆشنبیریی تیرەی بەشەردا هەبیٚ.

هەڵبەتە دینامیکییەتی فیکری و ڕۆشنبیریی هەر گەل و نەتەوەیەك بەوەدا دەردەکەوێت کە چ کەلەپورێکی هزری بەرهەم هێناوەو هەیە. چەند لە ئێستای بزاڤی ڕۆشنبیریی نێو نەتەوەییدا بەشدارو ئامادەیە. دیارە پەیوەندی و بەردەوامی پەیوەندی نێوان رابوونی هزری ئێستاو کەلەپووری فیکری (ڕابردوو). لە بنەڕەتدا دەکاتە بەردەوامی پەیوەندی قۆناغە زەمەنییەکانی مێژووی ئەو گەل و نەتەوەیە، دەکاتە بەردەوامی پەیوەندی نێوان نەسل و نەوە یەك لە دووی یەکەکانی، ئەمەش لە ڕوانگەی نەتەوەییەوە، تەبایی و کۆکی کۆمەڵایەتی پیٚ دەبەخشێت.

"٤"

گەلێك دەتوانیٚ زۆر بە جددی و ئیجابیانە بچێتە ناو پرۆسەی کارلێکی هزری ڕۆشنبیرییەوە، کە باوەڕی تەواوی بە یاساو ڕێسای بەخشین و وەرگرتن هەبیٚ، نەبەخشین دووچاری غروری بکات و نە وەرگرتن بە کێماسی و شەرمەزاری بزانیٚ، چونکە هزرو ڕۆشنبیریی دیالیکتیکی کارلێکە نەك دیالیکتیکی داخران و خۆبەزیاتر زانین. چونکە ڕۆشنبیریی لە جەوهەرو تەبیعەت و کرۆکدا گوزارشت لە تەبیعەت و ڕوحی مرۆڤانی تیرەی بەشەر دەکات. واتە هزرو

ڕۆشنبیریی لە بنەڕەت و گەوهەردا گۆتارێکی مرۆڤانی بیٚ سنوورە و گەر لە ڕەسەنایەتی خۆی هەڵنەگەڕێتەوە، ئەوا هیچ قاڵبێکی ڕەنگ و ڕەگەزان قەبوڵ ناکات، گەر قەبوڵی بکات ئەوا دووچاری کەچڕەوی دەبێت و مەودایەکی فاشیانە وەردەگرێت، چونکە هەر دوورکەوتنەوەیەکی ڕۆشنبیریی لە گوتارە مرۆڤانیەکەی ڕێگە بۆ سەرهەڵدانی ڕۆشنبیرییەکی فاشیانە خۆش دەکات" هەڵبەتە ئەو کەلەپورە ڕۆشنبیرییە دەوڵەمەندەی مرۆڤایەتی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا پێی گەییوە، بە درێژایی زەمان و ڕۆژگار دروست بووەو سەر لەبەری تیرەی بەشەر، بەشێوەی ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەخۆ بەشداری لە بەرهەمهێنانیدا کردووەو ئەمڕۆکە بووە بە موڵکی هەموو تیرەی بەشەرو لەناو پرۆسەی کارلێکدا و بەپێی یاساو ڕێسای بەخشین و وەرگرتن، دەوڵەمەند بووەو لە قۆناغ و سەردەمێن جیاوازدا خەملیوە. دیارە هەر گەل و نەتەوەو وڵات و شارستانیەتێك بەپێی بارودۆخ و هەل و مەرجی مادی و ڕوحی خۆی و لە چوارچێوەی سیاقی کۆمەڵایەتی گشتی خۆیدا بەشداری لە بەرهەمهێنانیدا کردووە.

"٥"

بە درێژایی قۆناغەکانی مێژوو گەلێك گۆڕانی مادی و شارستانی بەسەر ژیانی تیرەی بەشەردا هاتووە، هەڵبەتە شان بەشانی گۆڕانە مادی و شارستانییەکانیش گۆڕانکاری هزری بە گوێرەی جۆری ژیان و پێداویستیەکانی ژیانی تازەی مرۆڤ هاتۆتە گۆڕیٚ. واتە گۆڕانکاری مادی، گۆڕانکاری هزریشی بەگەڵ دەکەوێت، کە زادەی پێداویستیەکانی ژیانی تازەی مرۆڤە. بۆ وێنە پێداویستیەکانی ژیانی گوند جیاوازن لە پێداویستییەکانی ژیانی شارو هەر یەکەشیان بیرو بیرکردنەوەی خۆیان بەرهەم دەهێنن، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە . بە تایبەتی لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا، کە دنیا بووە بە گوندێکی بچووك . کە

بتوانن لە ڕەوتی جیهانی بزاڤی سەردەم دابڕێن و هیچ پەیوەندییەکیان پێوەی نەبێت، چونکە ئەمڕۆکە و لەم چەرخەدا کارلێك لەگەڵ ڕەوتی جیهانی بزاڤی سەردەمدا بووە بە قەدەرو چارەنووسیان، میللەتان و وڵاتان و کەس ناتوانێ خۆی لێ ببوێرێ، هەر میللەت و وڵاتێك ئەو غەڵەتە بکات دەکەوێتە پەراوێزی مێژووەوە و لە خۆ کوژی پتر هیچ چارێکی دیکەی نامێنێ، بۆیە مەنتیق وای لێ دەخوازێ بە شێوەیەکی ئیجابیانە بچێتە ناو پرۆسەی کارلێکی چەرخی خۆیەوەو مامەڵە لەگەڵ دنیادا بکات، تا مامەڵەی لەتەکدا بکرێت و شوێی شایستەی خۆی لە قۆناغی مێژوویی خۆیدا بگرێت و مامەڵە لەگەڵ گیروگرفتەکانی سەردەمی خۆیدا بکات و گیروگرفتی خۆی بۆ نەوەکانی دوای خۆی بەجێ نەهێڵێت..

بێگومان کە باسی پەرەسەندنی مادی و شارستانی یان پەرەسەندنی سیاسی و کۆمەڵایەتی و شارستانی دەکرێت، دەبێ ئەوە بزانین، کە پەرەسەندن پرۆسەیەکی خۆ بەخۆ، یان خۆ ڕسك نییە، بەڵکو زادەی کۆمەڵێك بزوێنەری بەهێزو ئاڵۆزی مێژووییە، چونکە بزوێنەری مێژوویی نەبێت، هیچ میللەتێك وەکو پێویست پەرە ناسەنێ، هەر میللەتێك بزوێنەری مێژوویی لەپشت نەبێ ناتوانێ بە ئاسانی ببێ بە شەریکی بەرهەمهێنانی مێژووی تیرەی بەشەر بەهەر هەموو لق وپۆپەکانییەوە، هەڵبەتە خەڵکی هەر قۆناغ و سەردەمێك، دەنگ و ڕەنگی سەردەمی خۆیەتی، جێ پەنجەی خۆی بەسەر قۆناغی خۆیەوە بەجێدێڵێ و ئیدی ئالاکە بۆ نەوەی دوای خۆی بەجێ دێڵێت، دەستکەوتی هەر قۆناغێکی زەمەنیش بەندە بە زروف و بارودۆخی مادی و ڕوحی ئەو قۆناغەوە، بەندە بە هەلومەرجی ژیانی ئەو سەردەمەوە، بە هەموو پێداویستی و گیروگرفتەکانییەوە، دیارە ڕەسەنایەتی دەستکەوت و دەرهاوێشتەی هەر قۆناغێك لەوەدا دەردەکەوێت کە چەند بزوێنەرە بۆ قۆناغی دوای خۆی، دەنگدانەوە و

ڕەنگدانەوەی لە قۆناغی دوای خۆی چەندە، چەند تێکەڵاوی پرۆسەی کارلێکی قۆناغی پاش خۆی دەبێت... چەند بەشداری لە ئاراستەکردنی چالاکییە مرۆڤانییەکانی ئێستای کۆمەڵدا دەکات، چەند تێکەڵ بە بزوێنەرەکانی واقیعی هاوچەرخی ژیانی کۆمەڵ دەبێت.

دیارە جیاوازی نێوان سەردەمێك و سەردەمێکی دی پتر لە پەرەسەندنی ئاستی فیکری خەڵکەکانیدا بە دیاردەکەوێ تالە شتە مادییەکانی دیکەی دەرێی مرۆڤ، لە ئاستی چالاکی و بەرهەمهێنانی شارستانیاندا بە دیار دەکەوێت.. واتە لە پەرەسەندنی ئەقڵی مرۆڤ و چالاکییە مادی و پەیوەندییەکانیدا دەگەڵ سروشت، و شتاندا، لە چواچێوەی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە گشتییەکاندا دەردەکەوێت، واتە ئەقڵی مرۆڤ چەند زانستیانە دەگەڵ ئەمڕۆدا بەرەو ئایندە کاردەکات.

هەڵبەتە نابێ ئەوە فەرامۆش بکرێ کە هزرو ئەقڵ بەدەم کەشفکردنی یاساکانی ژیانەوە، خۆی لە بۆتەی سوننەتەکانی ژیاندا، واتە لە بۆتەی پەرەسەندن ، و تازەبوونەوەو پێشکەوتندا، دادەڕێژێتەوە ئیدی ژیان، ژیان دادەهێنێ و هەتا هەتایە هەر دەتەقێتەوەو تازە دەبێتەوەو خۆی تازە دەکاتەوە، کەواتە خۆ تازەکردنەوەو خۆ هاوچەرخاندن لە سوننەتە هەرە بنەڕەتییەکانی ژیانەو هەر کەسێك ئەو توانایەی نەبێ دەمرێت و نامێنێ.

"٦"

ژیان لە بنەڕەتدا جیاوازو هەمە ڕەنگە، بۆیە دکتاتۆریەت و یەککڕەنگی لە هەر بوارێکی ژیاندا نابەجێ و ناپەسندەو مرۆڤ لێی هەڵدێ، جا هەر ئەو جیاوازییەی سروشتی ژیان وای کردووە بوونەوەرانی ناو ژیان پتر پشتیوانی لە فرەیی بکەن لە هەموو بوارەکاندا.. جا دیموکراتیەتش لە ناوجەرگەی جیاوازی بیرو بۆچوونەکاندا دەردەکەوێت و کرانەوەی دیموکراسی یەکێکە لە سیما

هەرە دیارەكانی پەرەسەندنی شارستانیانە. دیارە بە پێچەوانەشەوە لوتبەرزی و توندڕەوی لە سیماكانی پاشكەوتنی شارستانیەتە كە بواری ئازادی و داهێنان نادات..

هەر راو بۆچونێك لەمەڕ واقیع و حاڵەت و دیارەكانی هەر بوارێكی چالاكی مرۆڤ. قابیلی دیالۆگەو هەرگیز چەكێك نییە بە دەستی ئەم و ئەوەوە تا دژی ئەم و ئەو بەكار بێت، چونكە ئەگەر جیاوازی راو بۆچوونان چەك بێ. ئەوا هەر لە یەكەم لەحزەوە، بەرانبەرەكەی ئیلغا دەكات و جاڕی مەرگی خۆیشی دەدات و رێگەی تازە بوونەوەو تازەكردنەوە لە هەر راو ئیجتهاد و بەخشش و دەستكەوتێك دەگرێت كە هەوێنی پەرەسەندنە.. بۆیە هەر هەوڵێك بۆ ئەوە بدرێ كە شوعلەو مەشخەڵی تازەبوونەوە بكوژێنێتەوە، لە پاشكەوتنی شارستانی پتر چ شتێكی دیكە نادورێتەوە، هەر پاشكەوتنێكیش بگری تەنیا داروخانی فیكری و شارستانی و سیاسی و ئەدەبی و هونەری.. بەرهەمدێنێ و ئیدی كرێ گرتەو ریاگۆو درۆزن و رمۆزن و حەقیقەتكوژان وەكو داڵ تێی دەوڕوكێن و دەیلەوتێنن و گەندەڵی دەكەن و قۆناغی توندرەوی و مەسخكردن دەست پێدەكات و بەرە بەرە مرۆڤ لە مرۆڤایەتی دەكەوێت و دەكەوێتە پەراوێزی مێژووەوەو لە كاروانی شارستانیەت بەجێ دەمێنێ.

دیارە هەر لە بواری باسی شارستانیەتدا دەبێ ئاماژە بە رۆڵی وشە بكەین، كە چۆن لە بەرەبەیانی مێژووەوە تا رۆژگاری ئەمڕۆ دەستكەوتە شارستانیەكانی تیرەی بەشەری پاراستووەو بووە بە چ سەرچاوەیەكی دەوڵەمەندی كەشفكردنی بونیادی فیكری بەشەر لە هەر شوێن و كاتێكدا، وشە، خۆی لەخۆیدا شۆڕشێكی گەورەو سەركەوتنێكی بەشەری گەورە بوو، كە دڕی بە جەهالەت و پاشكەوتن داو، بناغەی تەلاری شارستانی دامەزراند..

سەرچاوەكان:

١- نخبگان و جامعه/ تيَ. بيَ راتامور/ عليَ رضا چاپ اول ١٣٧٧.
٢- الرسالة القومية الثقافية بين الاصالة والمعاصرة عزيز السيد جاسم/ بغداد ١٩٨٩.
٣- الثقافة والمجتمع/ رايموند وليامز/ ترجمة وجيه سمعان/ مراجعة محمد فتحي.
٤- آراء نقدية في مشكلات الفكر والثقافة، د. فؤاد زكريا الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٧٥.
٥- أوهام النخبة او نقد المثقف/ علي حرب/ المركز الثقافي العربي/ ط١ ١٩٩٦.
٦- التراث والثورة/ غالي شكري/ دار الطليعة للطباعة والنشر/ بيروت/ ط١ ١٩٧٣.

رۆمان = ئەوپەڕی هونەراندن

(١)

رۆمان، یەکێکە لەو هونەرە بالآیانەی کە تاکو رۆژگاری ئەمڕۆش رەواج و بایەخی هونەری خۆی لەدەست نەداوە. هەڵبەتە راوبۆچوونی هەمەجۆرو جیاوازو ناکۆك لەمەڕ پەیوەندی ژیانی شەخسی رۆماننوس دەگەڵ دەقی رۆماندا هەیە. فلۆبیر کە یەکێکە لە کەڵە رۆماننووسەکانی فەرەنسا، پێی وایە رۆماننوس دەبێت لە هەموو شوێنێکی رۆمانە\کەیدا ئامادەبێ و لە هیچ شوێنێکی رۆمانەکەشدا بەدیار نەکەوێت. فلۆبیر لە بارەی ژیاننامەی رۆماننووس و ژیانی رۆژانەی رۆماننوسەوە دەڵێت:(رۆماننوس ماڵی ژیانی وێران دەکات" تا بە بەردەکانی ماڵی رۆمانەکەی بنیات بنێ و ئاوایکات،) بێگومان ئەمە وا دەگەیەنێت کە هەرگیز لەگەڵ نووسینەوەی ژیاننامەی رۆماننوسدا نییە، بەو حەساوەی کۆمەك بە حاڵی بوونی رۆمانەکە دەکات، میلان کۆندیراش پێی وایە ژیانی شەخسی رۆماننوس پەیوەندی بەخودی خۆیەوە هەیە، کەم و زۆر زەمینە بۆ دەرککردنی بیرو هەستەکانی

خۆشناکات و بگرە زیانیش بەشێوەو ماهیەت و نێوەرۆکی بەرهەمەکانی دەگەیەنێت.

دیارە ئەو رۆماننووسە ناودارانە پێیان وایە کە ژیاننامەی قارەمانانی رۆمانەکانیش گرنگ نین. بەڵکو ئەندێشەو هەستیان، کەشفکردنی ئەو ئەندێشەو هەستانە گرنگن و دەبێ بوونی قارەمانەکە فەتح بکرێت. بێگومان ئەندێشەو هەست نە لە ژمارە دێن و نە لە چوارچێوەیەکدا کۆنترۆڵ دەکرێن، بۆیە وەختێ کە رۆمان سەروساخت لەگەڵ ئەندێشەو هەستی هەمەجۆرو جیوەییدا پەیدا دەکات. ئیدی ئەو بابەتە رۆمانە چێدەبێت کە پێی دەگوترێت رۆمانی فرە دەنگ. هەڵبەتە رۆمانیش پابەندی یاساو رێسای گۆڕانەو هەرگیز لەیەك فۆرم و قاڵبدا نامێنێ و مێژووی رۆمان و قۆناغەکانی رۆمان لە کۆنەوە تاکو ئەمڕۆ ئەو راستییەیان سەلماندووە. کەواتە رۆمان رەهەندو مەودا جۆراوجۆرەکانی بوون لە مەحەکی هونەر دەدات و هونەرییانە بێ پایانی و ئاڵۆزی بوون نیشان دەدات" دیارە ئەم پرۆسە هونەرییە وا دەخوازێت کە خەیاڵ و واقیع ئاوێتەی یەکدی بکرێن و ئاسۆی بەرینی بوون نیشان بدرێت" کە ئەم کارەش کرا، ئیدی بۆ خۆی قاڵب و فۆرمی خۆی دەخوڵقێنێ و هەنگینێ ژانرێکی هونەری دەردەکەوێت کە هونەری رۆمانی پێدەگوترێت. هەڵبەتە لێرەداو بۆ روونکردنەوەی پتر و سوودی زێدەتر دەبێ ئاماژە بەوە بکرێت کە کافکا لەم بوارو مەیدانەدا سەر ئامادەو لە ریزی هەرەپێشەوەیە.

(٢)

گوتمان رۆمان پابەندی یاساو رێسای گۆڕانەو هەرگیز لە یەك قاڵب و چوارچێوەدا نەماوەتەوەو تەنانەت مالیجەی هونەری بابەتەکانیشی گۆڕاون، بۆ وێنە رۆمانی سەدەی هەژدە پتر خووی دابووە سەرگەرمکردن و خوڵقاندنی رووداوی سەیر و بەرێکەوت، بەڵام لە سەدەی نۆزدەدا پتر روودەکاتە واقیعگەرایی (بالزاك و فلوبیر") رۆمانی

سەدەی بیستەم پتر یاخی بوونە لە کەلتوور و کەلەپووری ڕۆمانی سەدەی نۆزدەم و ئیدی لەگەڵ ئاڵۆزبوونی ژیان و دنیاو ژینگەو دەوروبەردا ڕۆمانی فرە دەنگ، یان فرە دەنگی لە ڕۆماندا پەیدا دەبێت و ئەمەش حەزوو ئارەزوویەکی شەخسی دروستی نەکردووە، بەڵکو زەرورەتی کەشفکردنی (بوونی مرۆڤ) وای خواستووەو تا ڕۆژگاری بەشەرییەت بەم ڕۆژەگەییوەو ڕۆمانی تازە پەیدابووە. ڕۆماننووسان هەوڵدەدەن خۆ لە مەتەڵی زەمەنی بەشەری بدەن، خۆ لە یادەوەریی وبیرەوەریی شەخسی دووربگرن و، چەند قۆناغێکی مێژوویی لە فەزای یەك ڕۆماندا بهونەرێنن.

ڕۆمان بەپێی قۆناغەکانی چەکەرەکردن و نەشونماو گەشەکردن و گۆڕانی خۆی، هەر جارەو هەر قۆناغەی بەشێك یان لایەنێکی نەناسراو و نادیاری (بوونی) کەشف کردووە. بێگومان کەرەستەی کەشف و کەشفکاری ڕۆمان تەنیا هونەرو وردەکاری هونەرییە، بابەتی ئەم پرۆسەیەش مرۆڤ و پاراستنی مرۆڤایەتی مرۆڤە. خۆ ئەگەر ڕۆمان لەم خەتە لایدا هەنگێ دەکەوێتە دەرێی بازنەی مێژووی خۆی و" ڕۆماننوس دەبێت بە بابایەکی هەرزە وێژی فرە وێژی چەنەبازی چەقاوەسووی درێژدادڕی منجڕی حیکایەتبێژ لە پێناوی حیکایەتدا. بێگومان ئەمەش پێچەوانەی پرۆسەی کەشف و کەشفکارییە کە یەکێکە لە بنەماکانی ڕۆمان. برۆخ لەم بارەیەوە دەڵێت:(هەر ڕۆمانێك کە بەشێکی نادیاری بوون کەشف نەکات، نا ئەخلاقییە، کەشفکردن تاقە ئەخلاقی ڕۆمانە) ڕۆمان دنیایەکی تەواو سەربەخۆیەو ناچێتە ژێر باری هیچ جۆرە وابەستەگییەك یان پەیامدارییەکەوەو خۆی بۆ خزمەتی هیچ جۆرە ئایدۆلۆژیایەکی دیاریکراو یان ڕژێمێکی سیاسی تەرخان ناکات، ڕۆمان کار بۆ ئەوە ناکات ببێ بەخودانی حەقیقەت، بەڵکو بەدووی حەقیقەتدا دەگەڕێت" هەڵبەتە گەڕانێکی بێ کۆتایی، چونکە حەقیقەت لە گۆڕان و، گۆڕینی هەمیشەیی و بەردەوامدایە.

(٣)

ڕەنگە هەندێك پێیان وابێ کە ئێمە لەسەروبەندو ڕۆژگارێکداین کە کەشف و کەشفکاری زانستی و تەکنولوژیا هەموو شتێکی فەتح کردووەو حەقیقەتەکانی خستۆتە بەردەستی خاس و عام، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕۆمان هەر لەکەڵك نەکەوتووە\و کە وەکو هونەر قاڵبی خۆی وەردەگرێت و بابەتێك لە چوارچێوەی خۆیدا هونەریانە کەشف و مالیجە دەکات، بەخۆێنەر دەڵێت:(شتەکان لەوە ئاڵۆزترن کە تۆ خەیاڵیان لێدەکەیت).

من، چ وەکو چەمك چ وەکو لوغزێك هەمیشە پرس و دۆزی بناغەییی ڕۆمان بووە" تەنانەت ئەو ڕۆمانانەی کە بەسەرەتای سەرهەڵدانی ڕۆمان دەژمێردرێن و ئەوسا ڕۆماننوسان ئاگاداری و ڕۆشنبیرییەکی ئەوتۆیان لەمەڕ سایکۆلۆژی نەبووە. قارەمانانێکیان خوڵقاندووە کە بە (کردەوەی) خۆیان خۆیان لە کەسانی دی جیاکردۆتەوە. بەڵام کە ئەوە بەدیارکەوت دنیای دەرەوەی پراکتیکی زەمینەیەکی ئەوەندە لەبار نییە بۆ دەرککردن و تێگەیشتن لە (من) ئیدی ڕۆمان ڕووی کردە دنیای ناوەوەی مرۆڤ (پرۆست و جویس).

جیهان داوێکەو مرۆڤی پێوە بووەو دەرچوونی بۆ نییە. جا لەناو جەرگەی ئەو دنیایەدا ڕۆمان پرسیارێکە یان کۆمەڵە پرسیارێکە لەمەڕ لوغز و معەمای بوونی قارەمانانی ڕۆمان – قارەمانان بەو جۆرەی کە زادەی خەیاڵی ڕۆماننوسن، نەك هاوشێوەسازی بوونی واقیعی. چونکە (ڕۆمان بوون بە هەموو جەنجاڵییەکییەوە دەپشکنێ، نەك واقیع. بێگومان بوونیش ئەوە نییە کە ڕوویداوە، بەڵکو بوون مەیدانی توانا زۆرو زەبەندەکانی مرۆڤە، هەموو ئەو شتانەیە کە بەشەر دەتوانێ ببێ، هەر شتێکە کە مرۆڤ بتوانێ واقیعیەتی پێ ببەخشێت.)

کەواتە بوون، بوونی بەشەری، بوونی دەروونی بەشەر بابەتی بنەڕەتی ڕۆمانەو گەڕانە، گەڕانێکی هونەری وردە بەدووی ناسینی

ئینساندا و مەوداو رەهەندە زۆر و زەبەندو جۆراوجۆرەکانی کەشف دەکات" دیارە دەبێ ئەوەش فەرامۆش نەکەین کە بیرکردنەوە لە قاڵبی رۆماندا پتر بەشێوەی پرسیارە، سروشتی رۆمان لە باوەڕی ئایدۆلۆژی جیاوازە. رۆماننووس باوەڕەکانی خۆی ئەوەندە بەلاوە گرینگ نییە، بەڵکو ئەوەی بەلاوە گرینگە کە بەزەبری خەیاڵی خۆی، شتە نادیارەکان کەشف و بەرجەستە بکات. بیرکردنەوەی رۆماننوس ناکەوێتە پێش رۆمانەکەیەوە، بەڵکو لە رۆمانەکەوە هەڵدەقوڵێت و دروست دەبێت. کەواتە کەشفکردن و پرۆسەی کەشفکردن بابەت و پەیامی رۆمانە. هەڵبەتە ئەم پرۆسەی کەشفکردنە، بە گوێرەی زەمان و رۆژگار و بەپێی میکانیزمی گۆڕان، گۆڕانی بەسەردا دێت" دیارە رۆمان و هەموو هونەرەکانی دی، هەستی ناسك و دەرکی شاعیرانە لەلای مرۆڤ دەمەزەرد و تازە دەکاتەوە. پێویستە ئەوەش بگوترێ کە رۆمان – وەکو هەر ژانرێکی دیکەی هونەری – بە قاڵببەندی قاییل نییە و رۆمانی ئەمڕۆکە وەکو دەبینین کورت و چڕ و سخە، خۆی لە زۆربێژی و درێژداری دوور دەگرێت" یەکسەر دەچێتە سەر بابەت، فرەدەنگی رەچاو دەکات. دیارە ئەم فرە دەنگییە پتر قاڵبی شیعرییە تا تەکنیکی رۆمان بێت.

(٤)

بەبێ رزگاری لە رەمزوبتە زەینییەکان، گیان و زەینی رەخنەیی دروست نابێت و قاڵب و رەوتی خۆی وەرناگرێت. دیارە لە دونیاو چوارچێوەی هەر بیرێکدا کە لە سەر بناغەی رەمزو وێنەو هێمای نمونەیی و ئایدیالی رۆنرابێ، ئەوا ئەقڵ و ئەفسانە لێکدی جیا ناکرێنەوە، واتە بەجۆرێك ئاوێتە دەبن و رەگ لە رۆحی بنیادەمدا دادەکوتن کە بەیەك ئەندازە تەماشا دەکرێن. دیارە ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە، لە تاریخیەت بەدەر نییەو زادە\و بەرەنجامی قۆناغێك یان چەند قۆناغێکەو لە قۆناغی تازەی بیرکردنەوەدا، ئەم ئاوێتە بوونە

رەتدکرێتەوە و ئەفسانە وەلا دەنرێ و رێگە بە ئەقڵ و زاڵبوونی ئەقڵ دەدرێ و ئیدی بەمجۆرە مێژووی سەردەمی تازە دەست پێدەکات. ئەقڵ دەبێت بە مەحەك و پیوانەو پێوەری هەموو شتێك و کەون و گەردوون لەلایەن ئەقڵەوە فەتح دەکرێت و چ شتێك لە دەسەڵاتی ئەقڵ بەدەرنابێت، ئەقڵ بەرادەیەك زاڵ دەبێت و زاڵ دەکرێت کە جێی ئەفسانە و وێنەیێن نموونەیی دەگرێتەوەو خەرمانەیەکی ئەفسانەیی دەوری دەدات. بەهەر حاڵ کار دەگاتە رادەیەك کە مرۆڤ لە خودی خۆیشی دوور دەکەوێتەوەو بوونی لەبیر دەچێتەوە، دیارە ئەمەش زادەی گواستنەوەیە لە قۆناغێکەوە بۆ قۆناغێکی دیکەو بەناچاری لە وەخت و رۆژی خۆیدا دەنیشتێتەوە" دیارە کە زانست یان ئەقڵ و هەموو دەستکەوتە زانستییەکانی ئەقڵ زاڵ ببێ و جێی چ شتێکی دیکەی نموونەیی یان ئەفسانەیی و مەیلەو ئەفسانەیی و خەیاڵ و خەیاڵپلاوی و خەون و هەستپەروەری و سۆز و گوداز و سۆزداری نەمێنێ، ئەوا هیچ یەکێك لەمانە بەتەواوی لەناو ناچن. بەڵکو پاشەکشە دەکەنەوە بۆ ناو ناخ و دەروونی مرۆڤ و ئیدی لێرەوە چارەنووسیان بە هونەر، بە رۆمان و چیرۆك و شیعر و" هتد دەسپێردرێت و رۆمان مەوداو و ئیمکانیاتە جۆراوجۆرەکانی بوون کەشف و مالیجە دەکات و هاوسەنگییەکی دیالکتیکی لە نێوان ئەقڵ و ئەفسانەدا دەسازێنێ و ئیدی دنیای بێ سنووری روح دەپشکنێ و. کەواتە رۆمان سنووری روح دەپشکنێ و مێژووی خەونەکانی مرۆڤ لە قاڵبی هونەردا بەرجەستە دەکات. کەواتە رۆمان بەهەموو نەوەستانێکی خۆیەوە. بەهەموو سەردەمەکانییەوە، بەهەموو گۆڕانەکانییەوە و لە هەموو زەمانێکدا مامەڵە لە تەك بەشێکی نادیار و نەدۆزراوەی بووندا دەکات، وبەم کارەش" واتە بەم دۆزینەوە بەردەوامانەی، روناکی بە ژیان دەبەخشێت و لێرەوە هەر هەموو بوون، بە دوور لە باوەڕو ئایدۆلۆژیاو پەیوەندییەکی پێشوەختە، دەبێت بە

بابەتی هونەرو رۆمان. کەواتە کوندرا گوتەنی:(رۆمان بەهەشتی خەیاڵی تاکە، رۆمان قەڵەمڕەو و دنیایەکە کە کەس تیایدا خودانی حەقیقەت نییە). (بڕوانە میلان کوندرا– هنررمان – ترجمە دکتۆر پرویز همایون پور)، کەواتە بابەت و ناوەڕۆکە جۆراوجۆرەکانی بوونی مرۆڤ، بە دوور لەهەر پابەندییەکی سیاسی یان ئایدیۆلۆژی، لەلایەن رۆماننووسەوە دەخرێتە بەر شیکردنەوەی هونەری.

(٥)

زۆر جار دەبینین قارەمانانی هەندێك رۆمانان دەگەنە کوێرە کۆڵان و ناتوانن دەربچن، هۆیەکەی ئەوەیە کە لە کۆمەڵگایەکی بێ ئازادیدا دەژین" جا کۆمەڵگەی ئاوا وەکو بەرد وایە چ ئیمکاناتێکی تێدا نییە. ناکامی و شکستی ئەم قارەمانانە، نیشانەی روانینێکی تازەیە بۆ مێژوو، مێژوویەك کە دەبێت رەوش و رەوتێکی تازە بگرێتە بەر. رەوشێکی ئازاد" زەمینەیەکی وەها بۆ توانا جۆراوجۆرەکانی مرۆڤ بسازێنێ کە ئازادانە واقیعییەت پەیدا بکەن، ناکامی و تێشکانی ئەم قارەمانانە، سەرەتای هاتنە مەیدانی قارەمانانی دیکەیە" قارەمانانێك کە قۆناغێن دیکەی گۆڕانی کۆمەڵگەی بەشەرییان دێتە بەر و، ئەوانیش تێشکان و سەرکەوتنی تازەی مرۆڤ لە مێژوودا تۆمار دەکەن. ئیمکاناتی مرۆڤ ئیمکاناتی شکست و تێشکانی خۆین، لە هەر شکستێکدا هەوێنی سەرکەوتنێك هەیە و، هەر سەرکەوتنێکیش لە مەوقیعییەت و قۆناغێکی تازەدا دەجەڕبێنرێت"

رۆمان وەکو هەر بەشێکی دیکەی هونەر، بگرە زیاتریش، بریتییە لە زنجیرە پرسیارێکی بێبڕانەوە دەربارەی مەتەڵی بوونی قارەمانەکانی نێو رۆمان، کە دەکاتە نموونەیەکی بچوککراوەی هونەریانەی ژیان، ئەو قارەمانانەی کە لە هەوڵ و تەقەللای ناسین و ناساندن و کەشفکردنی دیاردەکانی بووندان و بەناو حەقیقەتە رێژەیی و ناکۆکە زۆرو زەبەندەکان دەکەون و نیگەرانی و سەرگەردانی و خەو و خەیاڵ

و خۆ هەڵکێشان و فشەکەری خۆیان کەوی دەکەن، کە لێرە کەوی دەکەی، هەر کە چاوت لێ غافڵ کرد لە شوێنێکی دیکەدا کێوی و هۆڤی دەبێتەوە.

رۆمان، وەکو لە رۆمانی تازەشدا بە ئاشکرا دیارە، تاقیگەیەکە کە مرۆڤ بەڕووت و قووتی تێدا شیکار دەکرێت، ئیدی جەوهەر و کرۆکی واقیعییانەی بەشەر، کاروکردار و رەفتاری، لە سایەی حوکمی پێشوەختەو رواڵەتسازی و" هتد" پەنهان ناکات، ئیدی گەلێك خەڵکی زەبەلاحی بەڕواڵەت قارەمان دەبن بە مشکی تۆقیوی هەترەش چوو، قسەی زل و قەبەو قەڵەو دەکەونە ئەو گۆڕەو پەردەیان لەسەر لادەچێت" ئەو کەسانەی کە خۆیان فریو دەدەن و واقیع بەگوێرەی حەزی خۆیان لە خەیاڵدا پەروەردە دەکەن" خەڵکانی خەیاڵپلاو، غافڵگیر دەبن و نە رابردووی خۆیان پێ دەسڕێتەوە نە شوێن پێی خۆیان و نەجێ پێی کەسانی دیکەیان پێ کوێر دەکرێتەوە و هیچ چارێکیات نامێنێ تەنیا خۆ ناسین و ناسینی دنیای خۆیان و دەوروبەری خۆیان نەبێت و ئەوجا روحی خۆیان لە دۆستایەتی و خۆشەویستی مرۆڤدا بسمیل بکەن و رۆحی خۆ تازە بکەنەوە و ماقوڵییەت بە ژیان ببەخشن و لە زەمینەی خۆشەویستیدا، ئازادی بجەڕبێنن و مانایەك بۆ ژیانی خۆیان بدۆزنەوە.

رەنگە خەڵکانێك پێیان وابێ، رۆمان لەم سەردەمە جەنجاڵ و زانست زەدەیەدا مردبێت، یان لە گیانەڵڵای مەرگدا بێت، یان بە تۆبزی بێتە کوشتن. بەڵام تاکو ئەندێشەو خەیاڵ و خولیاو کەڵکەڵەو ترس و نیگەرانی و سەرگەردانی، خەون و خۆزگەی رەسەنی بەشەری مابێ. سەرچاوەکانی رۆمان وشك ناکەن و رۆمان وەکو ژانرێکی بالای ئەدەبی دەمێنێ و قۆناغ بە قۆناغ وەکو شێوەو نێوەرۆك خۆی تازە دەکاتەوەو کاژ فڕێ دەدات و وەکو پێویستییەك درێژە بە ژیانی خۆی دەدات و ناچارمان دەکات لە مێژوو و، بوونی مرۆڤ رامێنین.

(٦)

بەهەر حاڵ پێشکەوتنی زانست و لق و پۆپەکانی زانست و پسپۆڕی پەیداکردن لە بوارەکانی پێشکەوتنی زانستی و تەکنەلۆژیدا، وای لە مرۆڤ کرد کە بەرە بەرە بوون لە بیر بکات و لە فەرامۆشخانەی بووندا غەرق ببێ و هێزە تەکنیکی و سیاسی و مێژووییەکان بەسەریدا زاڵ ببن و تا رادەیەك بخرێتە پەراوێزەوە" دیارە لێرەدا دەبێت ئەوە بگوترێت کە دامەزرێنەرانی سەردەمی تازە تەنیا زانایان و دانایان نین، بەڵکو ئەدیبان و هونەرمەندانیش لەوان کەمتر نین. رەنگە بتوانین بڵێین کە سیر ڤانتس هاوشانی دیکارتە" دیارە هەر یەکەیان لە بواری خۆیدا" ئەگەر بشێت بگوترێ کە فەلسەفەو زانست، بوونی مرۆڤیان فەرامۆش کردووە، ئەوا ئەدەب بە هەموو لقەکانییەوە، بەتایبەتی رۆمان، خۆی بۆ هەڵکۆڵینی ئەو بوونە فەرامۆشکراوە تەرخان کردووەو بە دوویدا دەگەڕێت. بۆیە تا بوونی مرۆڤ هەڕەشەی لەسەر بێ، ئەوا رۆمان نامرێت و لە حاڵەتی (دۆنایدۆندا) سەرهەڵدەداتەوەو مرۆڤ لە (فەرامۆش بوون) پاسدەکات ولایەنە نەناسراوەکانی بوونی بۆ دەدۆزێتەوەو کەشف دەکات، کەشفکردن و دۆزینەوە تاقە پەیامی ئەخلاقی رۆمانە.

(٧)

قەدەغەکان، سانسۆر، سەرکوتی ئایدۆلۆژی بەهەر هەموو جۆرەکانییەوە، تەنانەت بە ئاینیشەوە دوژمنی سەرسەختی رۆمان بوون و تا رۆژگاری ئەمڕۆش ئەمە لە زۆر وڵاتدا هەیە. رۆمان هەر کە لە قاڵبدراو بیرو ئایدولۆژیایەکی دیاریکراوی پێشوەختەی لێ بارکرا، ئیدی دەکەوێتە دەرێی مێژووی رۆمان، بۆ وێنە گەلێك لەو رۆمانانەی کە لە سایەی حوکمڕانی سۆڤیەتداو بەمەبەستی چەسپاندنی ئایدۆلۆژیای دیاریکراو هاتنە چاپ و بڵاوکردنەوە، چ کەشفێکی تازەیان بۆ بوون پێ نەبوو، واتە چ بەشدارییەکیان لە پرۆسەی کەشف

و دۆزینەوەی تازەی بوون نەبوو کە ئەو پرۆسەیە دەکاتە مێژووی راستەقینەی رۆمان واتە رۆمان تا رادەیەکی بەرچاو لەسەردەمی حوکمڕانی سۆڤیەتدا وەستابوو.

دیارە هەر وەستانێك لەم مەیدانەدا گەر درێژە بکیشێت و بەردەوام بێت. هاوتای جۆرە مەرگێکە. هەڵبەتە مەبەست ئەوەیە کە رۆمان لە مێژووی خۆی دادەبڕێت" بەڵام لێرەدا دەبێت ئەو پرسیارە بکرێت کە ئەگەر هۆی سەرهەڵدانی رۆمان و پەیامی رۆمان – ئەگەر قەرار بێ پەیامێکی هەبێ – ئەوە بێ کە رووناکی، کە ماقوولییەت بە ژیان ببەخشێت و مرۆڤ لە (فەرامۆشبوون) پاس بکات، ئایا لەم رۆژگارە هەرە ئاڵۆز و جەنجاڵ و ترسناکەی ئەمڕۆدا، لە هەموو سەردەم و رۆژگارێك پتر پێویست بە رۆمان نییە؟! رەنگە وا بێ، ئەمەش بۆ خۆی نوقڵانەی بووژانەوەی رۆمانە ، نوقڵانەی سەرهەڵدانی رۆمانی تازەو هاوچەرخە، مژدەی گەڕانەوەی رۆمانە بۆ ناو جەرگەی مێژووی خۆی، کە لەبەردەوامی کەشف و کەشفکاری و دۆزینەوەکانی رۆماندا بەرجەستە دەبێت، رۆمان سەروسەختی لەگەڵ رۆحی بووندایە، رۆحی بوونیش لەوە ئاڵۆزترە کە خوێنەر بیری لێ دەکاتەوە.

(٨)

دیارە رۆمان وەکو ژانرێکی زۆر دیاری ئەدەبیات، بریتییە لە وروژاندنی پرسیار لە دووی پرسیار و گەڕان بەدووی وەڵامندا، هەر ئەم بناغەو هەوێنە لق و پۆپی فرەی لێ دەبێتەوەو لق و پۆ بۆ دنیای ئەشق و خەباتی چینایەتی، دیاردەناسی و دەروونناسی و کۆمەڵناسی و مرۆڤ ناسی دەهاوێ و لە تاقیگەی هونەردا تەجرەبەی دەکات و هونەرییانە پێمان دەڵێت کە جیهان و مرۆڤ لێکدی جیا نابنەوەو تەواوکەری یەکترن و کە جیهان دەگۆڕێت بوونیش دەگۆڕێت، دیارە لێرەدا دەبێت ئەوە بگوترێت کە جیاوازی رۆمان لە کایە رۆشنبیرییەکانی دیکە، لە گوتنی شتێکدایە کە تەنیا رۆمان دەتوانێ

بیلێ“ واتە ڕۆمان بوون دەپشکنێ نەك واقیع، بوونیش زنجیرەی ڕووداوەکان یان کۆی ڕووداوەکان نییە، بوون مەیدانی ئیمکاناتی تیرەی بەشەرە، هەر شتێك کە مرۆڤ بتوانێ واقیعییەتی پێ ببەخشێت. ڕۆماننووسان نەخشەی بوون بە کەشفکردنی ئەم یان ئەو ئیمکاناتی بەشەری دەکێشن. بەڵام هەبوونیش دەکاتە بوون لە جیهاندا، بۆیە دەبێت هەم کەسایەتی ڕۆمان و هەم جیهانی ڕۆمان وەکو ئیمکانات دەرك بکرێت، یانی ڕۆماننوس نە مێژوونووسە نە پەیامبەرە، بەڵکو لێکۆڵەرەوەی بوونە.

● * *

یەك ژیان بەشی یەك کەس ناکات، یانی بۆ دروستکردنی کەسێك چەندین ژیان پێویستە، ژیانیش بریتیە لە عەمەل، جا با بزانین عەمەل چییە؟! ئەمە مەسەلەی هەرە بنەڕەتی ڕۆمانە، مەسەلەیەکە کە ڕەگەزی بناغەیی ڕۆمان پێکدێنێ“ هەر لەم پێودانگەوە مەسەلەی نەخشەو بڕیار دێتە ئاراوە، نەخشەو بڕیار چۆن بۆ کردەوە دەگۆڕێن. کردەوە بۆ ئەوەی ببێ بە ڕووداو چۆن ریزبەندی دەبێ؟ زۆر لە ڕۆماننووسان پێیان وایە کە بزوێنەرێکی دیارو ئاشکرا کردەوە دەخوڵقێنێ و هەر کردەوەیەك دەبێتە باعیسی کردەوەیەکی دی. ڕووداویش دەکاتە زنجیرەیەکی ئاشکرای هۆ و ئەنجامی کرداران“

وەکو لە سەرەتادا ئاماژەمان بۆ ئەوە کرد کە ڕۆمان سەروساختی لەگەڵ ئەو شتانەدایە کە تەنیا ڕۆمان دەتوانێ بیڵێ و نیشانی بدات، کە تەنیا ڕۆمان دەتوانێ کەشفی بکات“ دیارە ڕۆمان، بۆ ئەوەی بگات بەو ئاستە، دەتوانێت بە شێوەیەکی هونەریانە، کایە ڕۆشنبیرییەکانی دیکەی وەکو شیعرو فەلسەفە بخاتە خزمەتی خۆیەوە بەبێ ئەوەی ناسنامەی خۆی لەدەست بدات، بەڵام جیاوازییەکی زۆر لە نێوان شێوەی بیرکردنەوەی فەیلەسوف و شێوەی بیرکردنەوەی ڕۆماننووس هەیە“ واتە ڕۆماننووس کاری خۆی لە قاڵبی هونەرداو بەگوێرەی

بیرکردنەوەی خۆی دەکات، واتە ئەگەر فەلسەفەو فیکر هونەریانە دەخزمەتی ڕۆمان خران، مانای وا نییە ڕۆمانووسەکە بوو بە هزرڤانێکی مەزن یان فەیلەسوفێکی گەورە، ئەگەر ئەمە بشبێ ئەوا تەنیا وەکو ڕۆماننووس خودانی فەلسەفەو هزرە“ واتە بەو مانایەی کە دەتوانێ چۆن لە ڕێگەی قارەمانەکانییەوە دنیایەکی زەینی زۆر دەوڵەمەند و جوان بخوڵقێنێ“ واتە فیکر کە چووە ناو چوارچێوەی ڕۆمانەوە لە ڕووی ماهییەتەوە دەگۆڕێت و ئەو قاتیعیەتەی دەرێی ڕۆمانی نامێنێ و بە تان وپۆی ناسکی خەون و خەیاڵ دەهونەرێنرێت“ واتە ئەوەی ڕۆمان دەتوانێت بەشێوازی خۆی پێمانی بڵێت، هیچ جۆرە بیرکردنەوەو تێفکرینێکی کۆمەڵناسانە یان سیاسەتوانانە یان فەیلەسوفانە ناتوانێت بەو ئاوایە پێمانی بڵێت.

(٩)

فرەدەنگی یەکێکە لەو بنەمایانەی کە خزمەتی پێکهاتەی ڕۆمانی، لە باری هونەرییەوە کردووە. ڕۆمان هەر لە سەرەتاوە هەوڵیداوە خۆی لە یەك هێڵی یان تاك هێڵی قوتار بکات و لە گێڕانەوەی ڕووداوەکاندا چەند کلاوڕۆژنەیەك لە خۆی و بۆ خۆی بکاتەوە“ جا ئەم دەنگانە ئەگەر چی بەیەکەوە پەیوەستن و و لەیەکدا جۆشیان خواردووە. بەڵام سەربەخۆیی ڕێژەیی خۆیانیش هەیە.

ڕۆمان کەشف و دۆزینەوەی مەبەستە، بەڵام هەموو ئەو لایەنانەی کە کەشفیان دەکات، وەکو جوانی کەشفیان دەکات، جوانیش تروسکەیەکە لە ناخی دەقەوە خێرا هەڵدێ و گەشکەیەکی بە لەزەت و حیرەتئەنگێز بە ڕۆح دەبەخشێت.

لە کۆتاییدا دەبێ ئەوە بگوترێت کە ڕۆماننووس پەیڤداری هیچ کەسێك نییەو پەیڤداری بیرە تایبەتییەکانی خۆیشی نییە، بەڵکو ئەویش دەبێت بەکەسێکی ناو ڕۆمان، ڕۆمانیش بەهەشتی خەیاڵی

تاكە، ڕۆمان جیهانێكە كە كەس تیایدا خودانی حەقیقەت نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خەڵكانی ناو ڕۆمان هەقی ئەوەیان هەیە كە بناسرێن و دەرك بكرێن.

ڕۆمان، بەتەبیعەت و سروشتی خۆی، سەر بە یەقینیەتی ئایدیۆلۆژی نییە، بەڵكو بەپێچەوانەوە، واتە ریسی فەیلەسوفان و هزرڤانان دەكاتەوە بە خوری، ئەمەش لایەنێكی هەرە گرنگی ڕۆحی و مەعنەوی قۆناغ و سەردەمی خۆی پێكدێنێت و دەبێت بۆ هەڵسەنگاندنی هەر قۆناغ و سەدەیەك حەساوی بۆ بكرێت، دەنا هەڵسەنگاندنەكە سەنگەلا دەردەچێت.

<u>تێبینی:</u>

* بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە: میلان كوندرا، هنررمان، ترجمە: دكتر پرویز همایون پور- نشر گفتار/ تهران ١٣٧٧ (١٩٩٨)

* ڕۆمان لە نێوان موغامەرەی نووسین و نووسینی موغامەرەدا حەمەكەریم عارف/ نەوشەفەق ژمارە: ١٨ ئەیلولی ٢٠٠٤ ل ٣٣-٣٩.

رۆمان لە نێوان
موغامەرەی نووسین و نووسینی موغامەرەدا

(١)

رۆمان وەکو باڵاترین ئامرازی گوزارشت و دەربڕین لە نیوەی سەدەی بیستەمەوە برەوی تەواوەتی سەند، لە کاتێکدا کە لە رابردوودا هۆیەکی سەرگەرمی و پاراوکردنی خەیاڵ و سۆز بوو، ئەوڕۆکە گوزارشت لەو بەرپرسیارێتی و رازو نیگەرانییانە دەکات کە جاران ئەرکی داستان (ملحمە)و مێژوو و باسی ئەخلاقی و تەسەوف و هەندێ جار شیعر بوو.

بە هەرحاڵ لە سەدەی بیستەمدا ئەرکی رۆمان بوو بە شۆڕبوونەوە بۆ ناو قوڵاییە هەرە قوڵەکانی ناخ و دەروون، هەروەها هەمان لەزەتی منداڵانە کە چیرۆکی کاریگەری روح و حیکایەتان پێشکەشی دەکەن، پێشکەش دەکات. رۆمان ئەمڕۆ رۆڵی غەیبزانی دانا، سەرپەرشتیاری سیاسی، کارەکەرو پەرستاری منداڵان، رۆژنامەنووسی رووداوە رۆژانەکان، پێشڕەو و مامۆستای فەلسەفەی نهێنی دەبینێ، رۆمان ئەم

هەموو دەورو رۆڵانە لە میانەی هونەرێکی جیهانییەوە بە جۆرێ دەبینێ وەك ئەوەی بیەوێ جێی هەموو هونەرەکانی دی بگرێتەوە.

هونەری رۆمان، لە یەك کاتدا سەرنجڕاکێشی (حیکایەت) پێشکەش دەکات و تۆمارێکی دەوڵەمەندیشە بۆ دەنگ و دەنگدانەوە سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و ئەنتولۆژی و ئەستاتیکی کە دەشێت لە حیکایەتدا هەبن. رۆمان هەر لە سەرەتای سەدەی هەڤدەوە رووی کردۆتە بوارە هەر قووڵ و نادیارو نهێنی و پڕ جووڵەکانی ناخی مرۆڤ و بووە بە هونەری کەشفکردنی رازو نهێنییان. جا رۆماننوسی کارامەو لێهاتوو یارمەتیمان دەدات ئەو بەشەی ژیانمان بناسین و گوزارشتی لێ بکەین و بیهونەرێنین، ئەو بەشەی لە هەوەڵێڕا وا دەنوێنێ کە لە کەشف کردن و کرانەوە نەیەت.

رۆمان هەر لە سەرەتاکانی سەرهەڵدانیدا پتر زادەی پێداویستییەکی ئەدەبی بووە، بریتی بووە لە گێڕانەوەی حیکایەتێك، بەڵام بە تێپەڕبوونی رۆژگارو پاش چەند سەدەیەك لە گۆڕان و گۆڕانکاری بووە بە وەڵامدانەوەی پێداویستیانی گەلەك نهێنی دی قوڵترو قوڵتر.

کەواتە رۆمان کە وەکو هونەرو ژانرێکی ئەدەبی سەرڤە سەرڤە (لە ئەدەبیاتی کۆندا ژانرێکی بازاڕی بووەو تا سەدەی هەژدەش هەر قێزەوەرو ناپەسەند بووە) پەرەی سەندو بە ئامانج و مەرامی غەریب لە ماهیەتی خۆی موتوربەو دەوڵەمەند بوو... بە کورت و کرمانجی رۆمان لەگەڵ مرۆڤی تازەدا لە دایك بووەو پەرەی سەند...

(٢)

(دۆنکیشۆت) بریتییە لە تەوس و قەشمەری بە وەهم و خەیاڵاتی سوارچاکی، کە سرڤانتس گاڵتەی بە خەیاڵاتی دونکیشۆت دەکرد لە هەمان کاتدا بەشداری لە وەهم و خەیاڵاتی سەردەمی خۆی دەکرد.

رۆمان لە کۆتایی سەدەی حەڤدەوە تا سەرەتای سەدەی بیستەم، پەرەی سەندو بە (حەقیقەت) ئاوس بوو. لەوە دەرچوو تەنیا بۆ

سەرنجڕاکیشان بێ، وای لێهات خەڵکی بڕواننە ئامانجەکانی: ئامانجی بریتییە لە وێنەگرتنی مرۆڤ، یان قۆناغێکی مێژوو، یان کەشفکردنی میکانیزمی کۆمەڵگە، لە دواجاریشدا وردترین گیروگرفتی دەخاتەڕوو.

لە سەدەی حەڤدەدا هەموو شتێك هەر گێڕانەوە بوو، خەڵکی دیقەتی ئەوەیان نەدەدا کە (کار)ی مرۆڤ کەرەستەی بنەڕەتی داهێنان و ئەفراندنی رۆمانە.

لە سەدەی حەڤدەدا ئەوە بوو کە گەمەی زمان و زمانبازی و رێزمانبازی گۆڕا بە لێکدانەوەی حەقیقی سۆزەکان.. بە کورتی ریای ئەدەبی جوان و رازاوە چوار دەوری ئەم سەدەیەی تەنی.. جاران قارەمان بەدەستی گوتیار (نووسەر بوو) گوتیار (راوی) بە کەیف و ماشای خۆی هەڵیدەسوڕاند، لێی دەکۆڵییەوە. حەپسی دەکرد، تەجرەبەو تاقیکردەوەی لەسەر دەکرد: هەم زیندانەوان بوو هەم جەلاد، بەڵام رۆمانی تازە بوو بە قەرەوێڵەکەی برۆکۆست* (کەسایەتییەکی ئەفسانەییە گوایە هەر بەوە سوکنایی نەدەهات کە رێبوارانی رووت دەکردەوە، بەڵکو لەسەر قەرەوێڵە تایبەتییەکەی خۆی درێژی دەکرد، هەر کەسێك لاقی لە قەرەوێڵەکە درێژتر بوایە بۆی دەبڕییەوە، هەر کەسێك کورتتر بووایە بە کندڕ رایدەکێشا تا بە قەد قەرەوێڵەکەی لێدەهات.) یان بوو بە ژووری ئەشکەنجە"

نووسەری رۆمانی (گوڵە زەنبەقی دۆڵێ) بۆ وێنە خادوم ورتسوف–ی ئازار دەدا، بەڵام فلوبیر هات و بەجارێ مەسەلەکەی ژێرو ژوورکرد.

هەر خۆی ئازاری خۆی دەدا. رۆمانی (گوڵە زەنبەقی دۆڵێ)–ی بەلزاك شیتەڵکردنەوەیەکی سامناکە، بەتایبەتی لە وێنەگرتنی مەدام دومورتسوف\دا\" هەروەها رۆمانی (دومینیك)ی ئوجین فرومناف–ش ئازارو سۆزان روون دەکاتەوە.

بەمجۆرە رۆمان بە درێژایی سەدەی نۆزدە– جگە لە رۆمانەکانی نرفات و لوتدامون– پابەندو گیرۆدەی گرێیەکی سایکۆلۆژی و پابەندبوونی (قارەمانان) بە ئەشقێکی کاریگەرەوە بوو.

سەدەی بیست، لە هەندێ حاڵەتدا دەستبەرداری فەندوفێڵی گێڕانەوەو بابەتەکانی گێڕانەوە بوو، تا بایەخ بە (شذوذ)ی ویژدان و لق و پۆپەکانی ویژدان بدات. ئەو ویژدانەی گەڕێنرایەوە بۆ خودی خۆی و نیگەرانی و دڵەڕاوکێیەکانی و رازو نهێنییەکانی.. هەنگێ رۆمان زیاتر لە قەسیدەیەك دەچێت لەمەڕ رازەکانی ویژدان تا (رۆمان) یان گێڕانەوە. بۆیە موحافەزەکاران کە هەستیان کرد ئەم (ژانرە) تازەیەی ئەدەب، واتە رۆمان لە مێژووی ئەدەبیاتدا، بەتاسەیەکی پڕ نیگەرانییەوە روو لە ناخ دەکات، لە ناخی هەڵچوون، خەون، لایەنە پەنهانەکانی دەروونی مرۆڤ، ئەوەیان بڵاوکردەوە کە خوێندنەوەی رۆمان بۆ کیژان خەتەرو بڤەیە" چونکە چۆن بابایەکی غەواس ناتوانێ جگە لە بڕێکی دیاریکراوی ئۆکسجین پتر لەگەڵ خۆیدا بەرێتە بن ئاو، رۆمانووسی بوێرو سەرکێش و سادیش کە ئامادەیە گۆمی مەنگی دەروونی مرۆڤ بشڵەقێنێ، کە خۆی بە قوڵایی نهێنییەکانی دەروونی مرۆڤدا دەکات ناتوانێ تەنیا بڕێکی کەم لە ئەخلاق لەگەڵ خۆیدا ببات... تەنیا دواتر رێگە بۆ رۆمان رەخسا خۆی بە قوڵایی دەریایاندا، بە جیهانی دەروونی مرۆڤدا، بە هەموو جەنجاڵی و عاجباتییەکانیدا بکات.

رۆمان لە سەدەی نۆزدەدا دووچاری ئیغرایەکی دیکە بوو: ئیغرای بیری پتەو، کە دەیکات بە بەڵگەنامە، بە لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتی، فێری وەسفی فۆتۆگرافی و شیکردنەوەی کۆمەڵایەتی و بەڵگەنامەیی و ریپۆرتاژی دەکات. توێژەری زادەی کۆمەڵگەی خودان ژیارو شارستانیەتی بەرز، خودان بیری پڕوپووچ، کە رۆمانی وا لێکرد بە ناخی مرۆڤدا رۆ بچێ، ماوەیەکی یەجگار زۆر بە گوێرەی رێچکەی

خۆی رۆیی، کۆمەڵگەی بۆرژوازی تازە داوا لە رۆمان دەکات و بە تەمایە زانیاری و بەڵگەی بداتێ، جا لێرەوە قوتابخانەی واقیعی پەیدا بوو..

(٣)

لێ رۆمان لە سەدەی نۆزدەدا وەرچەرخانێکی گەورەی بەسەردا هات، کە سەرهەڵدان و پەرەسەندن و سەرکەوتنی بۆ مسۆگەر کردبوو بە (بەڵگەنامەیەکی) بە رۆمانکراو. ئەم وەرچەرخانە بەر لە هەر شتێك دەگەڕێتەوە بۆ هەلومەرجی بڵاوکردنەوە. ئێمە ناتوانین لە رۆمانی واقیعی سەدەی رابردوو بگەین ئەگەر ئەوە لەبەر چاو نەگرین کە بۆ ئەوە دەنووسرا (لە گۆڤارێکدا یان لە رۆژنامەیەکی رۆژانەدا بڵاوبکرێتەوە) گەورەترین رۆمانەکانی سەدەی نۆزدە هەوەڵجار بە (زنجیرە) بڵاوبوونەتەوە. دیکنز لە رێگەی رۆژنامەوە بوو بەو رۆمانووسەو ناوی پەیدا کرد. دوستوفسکی لەسەر داواو هاندانی سەرنووسەرێن رۆژنامەکان، بە زنجیرە رۆمانی بڵاودەکردەوە.. بەمجۆرە توێژینەوەو شیکردنەوەی کۆمەڵ و نهێنی و پشت پەردەکانی کۆمەڵ و دیمەنە شایستەکانی بە وێنەگرتن، بەسەر ئەواندا داسەپا کە پێیان دەڵێن (واقیعییەکان).

رۆمانی بە زنجیرە (بە گوێرەی تێگەیشتنی سەدەی نۆزدە) بوو بە سەرامەدو پێشەنگی رۆمان. بەرهەمێن بەلزاك و دیکنز و زۆلاو تەنانەت فلۆبیر لە گۆڤاراندا بڵاودەکرانەوە.. بەلزاك شێوازو شێوەو ئامانج و رێچکەیەکی تایبەتی جیهانبینی و شیکردنەوەی لە رۆژنامەوانییەوە وەرگرت، بەڵام هەموو ئەمانەی گۆڕی کردی بە رێچکەیەکی ئەدەبی بۆ دەرککردنی جیهان.. بەلزاك نەك هەر خۆی بە نووسەرێکی بچووك یان ئەدیبێکی ئاسایی نەدەزانی، بەڵکو خۆی لە ئاستی ناپلیۆن\دا دەبینی و لە بارەی خۆیەوە دەڵێت: (... من دەتوانم کۆمەڵگەیەك بە تەواوەتی لە زەینی خۆمدا هەڵبگرم.) هەڵبەتە ئەوەی

مایەی سەرسامییە، ئەو هونەرکارییەی کە بەلزاك جێگەی رەخنەی سایکۆلۆژی و رەخنەی کۆمەڵایەتی تێدا کردۆتەوە. بەلزاك، حەیوان و قاوغەکەی وەسف دەکات.

مرۆڤ و ژینگەو بنج و بناوانی لێکدەداتەوە، بەڵام دەرفەتی ئەوەشی دەداتێ کە زاڵ بێت بەسەر ژینگەی خۆیداو چارەنووسێك بۆ خۆی دابنێ.

دیکنز، یەکەم کەس بوو لە بری وەسفی دوورودرێژو تێروتەسەلی سایکۆلۆژییەوە روویکردە وەسفی ئەو کەشوهەوایەی کە سەدەیەك دواتر سینەما کەوتە کەشفکردنی بە هەرحاڵ وەسفی زیاد لە پێویست وردە وردە بایەخ و رەمزییەتی خۆی لە دەستدا، چونکە هونەری وەسف زۆرجار حەقیقەتی حیکایەتەکەی دەخستە بنەوە. ئێمە کە (مەدام بۆڤاری) یان چیرۆکێکی مۆپاسان دەخوێنینەوە لەگەڵیا تێکەڵ نابین، نابین بە هاورێی قارەمانەکانی: چونکە زۆر بەوردی و زیاد لە پێویست وەسف کراون و وا هەست دەکەین کە خۆیان خۆیان دەبینن، ئیدی نە لەگەڵیاندا هەڵدەچین و نە ئازار دەچێژین، وەکو چۆن لەگەڵ قارەمانانی دیکنز و بەلزاکدا دووچاری ئەمە دەبین و دەبین بە شەریکی ئەو مەینەتیانەی ژیان بەسەریاندا دێنێ..

(٤)

رۆمان هەرگیز ئەو رەواج و باوەی سەدەی بیستەمی بە خۆیەوە نەدی بوو. لە سەدەی بیستەمدا خەڵکی بە تەواوەتی روویان تێکردو برەوی سەند. رۆمان لەگەڵ پەرەسەندنی رۆژنامەوانی و رای گشتیدا گەورە بوو. رۆمان لە پاڵ لایەنی راگەیاندن و موناقەشەی رای گشتیدا، بوو بە ئامرازێك بۆ رامان و تێفکرین و سادەکردنی بابەتەکان و نیشادانیان، لە سەردەمی بەلزاك یان دیکنزەوە بوو بە (ریپۆرتاژ)ێکی خەیاڵی، زۆلا زیاتر پێی لەسەر ئەم لایەنە داگرت. واتە ئەو ریپۆرتاژەی (فەلسەفەیەکی) کۆمەڵایەتی تێدا بەدی دەکەین.

دەبوایە رۆمان لە سەدەی بیستەمدا ئەم رۆڵە بپارێزێ: زۆربەی رۆمانەکان (گرفتێك) دەخەنەڕوو دەشێت ببێ بە بابەتێکی تەحقیقی رۆژنامەوانی، رۆمان لەگەڵ بەلزاك و فلۆبیر و زۆلاو موپاساندا واتە (کلاسیکییەکان) لە دایك بوو، پاشخانی مەلحەمی ئاڵۆزی پشتگوێ خست.. بەڵام جیهانبینییە واقیعییەکەی پاراست و بە شێوەیەکی بابەتیانە دیمەنە حەقیقییەکانی بەرجەستە دەکردو هەردوو نووسەرو خوێنەری لە دەرێ و لە سەروو حەقیقەتەکەوە دانا وەکو تەماشاڤان و شیکەرەوەو داوەر، هونەری رۆمان لەو سەردەمەدا لە وزەی شیکردنەوەو لێهاتوویی سیحر ئامێزو نیشاندانی ئەم حەقیقەتەدا خۆی دەنواند.

لە سەدەی بیستەمداو لەگەڵ پەیدابوونی جۆیس و پروستدا ئیدی ئەم شێوازە رۆمانە بەرە بەرە لە باوکەوت و برەوی نەما. ئیدی رۆمانی میتا واقیعی پەیدا بوو، کە رۆر بلیمەتانە مالیجەی رازە کۆمەڵایەتییە هەمە جۆرە بێ سنوورو بێ پایانەکانی دەکردو دیالۆگ هێندە خۆڕسك و خۆبەخۆ لە رۆماندا جێی خۆی کردەوە، لە تۆ وایە دیالۆگی ئاسایی پچڕپچڕی ناوخودی ژیانە. قارەمانانی رۆمان لە سەدەی نۆزدەدا یان لە سەرەتاکانی سەدەی ناوبراودا بەم شێوەیە قسەیان نەدەکرد...

بەلزاك لە سەردەمی واقیعیدا پێی دەگوتین کە (راستیناك) هەست بەچی دەکات، یان قارەمان قسەی نەدەکرد، بەڵکو بەلزاك قسەی دەکرد... بەڵام لە رۆمانی میتا واقیعیدا خوێنەر راستەوخۆ دەبێ بە شەریکی گیانی بە گیانی خۆشی و ناخۆشییەکانی قارەمان و دەبێت بە شەرێك شعور لەگەڵیدا.

رۆماننووسی میتا واقیعی لەسەر ئاستێن بێ شومار گەمان دەکات. هونەری (کورتکردنەوە)ی لەدەستدایە. جا بۆ ئەوەی (وێنەیەکی) قارەمانێکی بگرێت، هەر هەموو ئەوزارەکان بەکار دێنێ: ئیدی هەر لە دەستپێکی راستەوخۆی رووداوەکەوەو ئەوجا تەفسیرێن تەواوکەر،

روانینێك لە دەرێڕاو یەکێك لە ناوەوەڕا، یەکانگیر بوونەوە لەگەڵ روانین و جیهانبینی قارەمانەکانی دیکەدا.

جا بۆ ئەوەی مادەکەی بتەقێنێتەوە، مەبەستمان (ژیانی رۆژانەیە) ئیدی هەموو رێگەیەك دەگرێتەبەر: وەسفی بابەتی، یەکێتی دەگەڵ ویژدانی قارەماندا، پەنابرنەبەر وەسفێك کە (شاهیدێك) دەیکات... تاد. هەروەها بە ئاسانی ئەوەش دەبینین کە چۆن گەمە بە زەمان دەکات.

بەڵام رۆمانی میتاواقیعی خەوشێکی هەبوو: ئەویش ئەوەیە کە رۆماننووس بە تەواوەتی بەسەر کەرەستەو بابەتی رۆمانەکەدا زاڵە.

(٥)

هەر لەو سەروبەندەدا کە حیکایەتی (بونیاد مەحکەم) گەییە لوتکەی گێڕانەوەو وەسف و شیتەڵکردنەوە، خرایە بەر لۆمەو گازاندەو تاوانبارکردن: رەمزییەکان پشتیان تێدەکرد، پاشینانی وان، کە بە زۆری رەمزییە کۆنەکان بوون وەکو (جید) لە شێوە قاڵبێکی پێچەوانەی رۆمان دەگەڕان ئەو مەنتیقە تێك بشکێنێ کە گوتیار بەسەر کەرەستەی رۆمانی دا دەسەپاند.

کاتێ ئەفراندن گیرۆدەی یەك ریتمی دەبێت و زۆر میکانیزمانە دەکەوێتە بەرچاو، ئیدی داهێنانێکی فرەدەنگ دێتە پێشی و خۆی دەسەپێنێ: ئیدی رۆمان بابەت و کەرەستەیەکی چڕتر دەگرێتە خۆو ژیانی هونەری پێ دەبەخشێت، ئیدی خوێنەر بەدوای گرێدا ناگەڕێت، بەڵکو تێکڕژانی چارەنووسەکان یەخەی هزرو بیرو هەستی دەگرێت، ئیدی لەسەر هێڵی سەرەکی ئاوازو ریتمەکەدا هێڵی دیکە تێکەڵی دەبن، دەپچڕێن، دەوەستن، ئەوجا یەکدەگرن و لە یەکدیدا دەتوێنەوە.

جا ئەمەش حیکایەتێکی پەستاوتە نییە، بەڵکو رەنگێن هاوتەریب یان لێکدووری هەندێ بابەتێن سەرەکین.. ئەمەش خۆی لە خۆیدا فرەدەنگی بە گەڵ خۆی دەخات و ئەوەمان پێ دەڵێن ژیان ئەوەیە لەو

دیوی هەراو زەناو کپی و خامۆشی ژیانەوە دەبیستریٚ، ژیان مۆسیقایە..

رۆمانی شموولی بەشێوەیەکی گشتی، تەنانەت لە ئەوروپاو لە ئەمریکاش، لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا برەوی سەندو رەواجی پەیداکرد.

رۆمانی شموولی گشتگیری سۆڤیەتی کە جیهانبینییەکی میتۆدی بۆ مێژوو ئاراستە دەکات، بە تەواوەتی گونجاو و کۆك و سازگارە. رۆماننووس کە پێشوەختە ئامانجەکانی دەزانیٚ و دیاریان دەکات، ئەمە وای لێدەکات ئازادانەتر خۆی بۆ دروستکردنی هاوسەنگی نێوان هەردوو رەگەزی تراجیدی و وێنەگری تەرخان بکات، هەر چەندە زۆربەی کات بایەخی کەمتر بە رەگەزی وێنەگری دەدات.

رۆمانی (دنی ئارام)ی میخائیل شولوخۆف داستانی ماڵباتی و مێژوویی خەڵکی قۆزاقی سەر رووباری (دن)ە کە نیوە عەسکەرو نیوە شوانن، لە نێوان ساڵانی ١٩١٢– ١٩٢٠ لەو رۆمانەدا نەفەسێکی مێژوویی، کە بە ئاشکرا تولستوی–مان وەبیر دێنێتەوە، سەربوردەی دەشت و ژیانی رۆژانەو قەرقەشەی گوندو ناکۆکی خانەوادەیی، وەرزو رۆژان، خۆشی و شادی، هەڵەو توندوتیژی ئەشق–مان بۆ دەگێڕێتەوەو ئێمەش لە سادەیی گێڕانەوەکەوە هەست بە باری رۆژانەی ژیانی بە کۆمەڵ دەکەین، هەست بە ژیان دەکەین وەکو چۆن مرۆڤ راستەوخۆ تێیدا دەژی، بە چاوی خۆی دەیبینیٚ، بە گوێی خۆی دەیبیستیٚ.

رۆمانی گشتگیرو فرە رووداو ئەگەرچی لە باری شیعرییەت و کۆمەڵایەتییەوە لە سەرچاوەی مەلحەمییەوە هەڵدەقوڵێت، توانی پەیامی رۆمان وەکو چۆن سەدەی نۆزدەی دیاریکردو خوڵقاندنی بگەیەنیٚ، دیارە ئەمە پەیامێکە وشك ناکات و وەکو خۆشی و ناخۆشی و تیرەی بەشەر بەردەوامە، ئیدی بەمجۆرە لە سەدەی بیستەمدا

شێوەیەکی دیکەی هونەر پەیدا بوو، بێ ئەوەی شێوەکانی دیکەی رۆمان بخاتە ژێرەوە یان بسڕێتەوە.

(٦)

رۆمان لە سەدەی بیستەمدا وای دەخواست گوزارشت لە ویژدان و ناخێك بکات، نەیەتە گێڕانەوە، چونکە هەموو شتێك لە گێڕانەوەدا پێشوەختە لێکدراوەتەو گوتیار (راوی) ئاگای لە هەموو رووداوەکان و ئاکامی رووداوەکانە، بەڵام لەرۆمانی تازەدا گوتیار هەموو شتەکان نازانێت و شتەکان ناکەونە ژێر رکێفی ئەوەوە. لێرەدا نووسەر بەرەبەرە جێی خۆی بۆ خوێنەر چۆڵ دەکات و خوێنەر دەبیٚ بە کەسێکی چالاك و ئیجابی ئەوتۆ کە دەوری یەکەمی لە پرۆسەی ئەفراندنی ئەدەبیدا هەبێت... واتە لە رۆمانی تازەدا بابەت نییە یان بابەتی پێشوەختە زانراو نییە، پاشان بابەتەکە لە ناو خودی پرۆسەی داهێنانەکەوە چەکەرە دەکات و بە شێوەیەکی خۆڕسك دروست دەبیٚ و پەرە دەستێنیٚ. کەواتە رۆمانی نا ئاسایی دەخوازیٚ وەرگر سەرسام و مەدهۆش بکات.

لەبری وەسف و شەرح و شرۆڤە، هەواڵ و زانیاری پێشکەش بکات.

واتە هەموو پاشماوەی میراتی سەدەی نۆزدە رەفز دەکاتەوە.. جا بۆیە ئەوانەی لە رۆمانی ئاسایی یاخی بوون، دەیانەویٚ جیهانێکی رەمزی و هونەری بخوڵقێنن لە بری ئەوەی جیهانێکی ریوائی ئەوتۆ بخوڵقێنن کە دووبارە کردنەوەی جیهانی راستەقینە بیٚ، رۆماننووسی راستەقینە، هونەرمەندێکە زیاتر لە خەمی بونیاتی هونەری رۆمانە تا لە خەمی جیهانبینی فەلسەفەی سایکۆلۆژی تیرەی بەشەر بیٚ، بە هەرحاڵ رۆمان بە زۆر قۆناغدا هات تا لە دوا ئەنجامدا بوو بە هونەرو دەستبەرداری مێژوو و بارودۆخی مەدەنی و حیکایەت و گێڕانەوە بوو تا جیهانبینییەکی تایبەتی بۆ جیهان بەدەست بێنیٚ و جیهانبینییەك

هاوتای جیهانبینی نیگارکێش و پەیکەرتاش بێ، واتە وەکو چۆن نیگارکێش بە ڕەنگ دەبینێ. پەیکەرتاش بە بارست دەبینێ، ڕۆماننووسیش دەتوانێ (سەرنجی تایبەتی خۆی) بدینێ واتە (ڕووداوەکان و هەست) بداتە بەر زەین و ژیان و کەماڵی حەقیقەت بخوڵقێنێتەوەو بهونەرێنێ و ڕۆمان ببێ بە مەتەڵێك و خوێنەر بۆ خۆی هەڵی بێنێ و لێکی بداتەوە.

سەدەی بیستەم لەگەڵ بروستدا ئەوەی کەشفکرد کە حەقیقەتی ڕۆمان، وەکو جیهانی ئاسایی یەك شێوەی نییەو لە هەموو شوێنێکدا پابەندی هەمان یاسا نییەو چونکە کەرەستەی ڕۆمان (حیکایەتێك) نییە پێشەکی و گرێ و ئەنجامی هەبێ و بە دەوری خۆیدا بخولێتەوەو هەنگڵەشەلی بکات. دەشێت ژیانی هەژاری بوونەوەرێك، هێندەی نیگەرانی و دوو دڵی و وەسوەسە لەخۆ گرتبێ، ببێ بە کەرەستەو بابەت و هەوێنی ڕۆمانی زۆر چڕوپڕو ئاڵۆزو هونەری، چونکە ئەوەی ئەمڕۆ کرۆك و جەوهەری ڕۆمان پێکدێنێ (ڕەگەزی کاریگەری)یە.

(٧)

بەپێی پێناسەی فەرەنسی، ڕۆمان هەر لە سەدەی چواردەوە بریتی بووە لە دانراوێکی بازاڕی، بە زمانێکی بازاڕی نووسراو، حیکایەتێکی ساکاری بە زنجیرە دەگێڕایەوە. کارە جدییەکانی سەرووی حیکایەت ئەرکی قەسیدەی مەلحەمی یان فێرکاری بوو... ڕۆمان تا ساڵی ١٦٠٠ بریتی بوو لە (گوێزانەوەی بەرهەمی کۆنی ڕەسەن بۆ پەخشانێکی سۆزداری و زنجیرە حیکایەتی میللی...)

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ژانرە ئەدەبییە کە لە سەرەتادا تەنیا بۆ کات بەسەر بردن و سەرگەرمی بوو، لە سەدەی هەژدەوە هاتە ڕیزی هەرە پێشەوە، زانستەکانی دەروونزانی و کۆمەڵناسی دەوڵەمەندیان کرد، پاش ئەوەی وەکو ژانرێکی ئەدەبی هەوڵی دەدا خوێنەر سەرگەرم

بکات و ئارەزووەکانی پاراو بکات بەرە بەرە ڕووی کردە ئەوەی پایەیەك لە ئەدەبیاتدا بگرێت کە گوزارشت لەکەڵکەڵەو ئارەزووەکان و داهێنان بکات. ئەوەبوو لە سەدەی بیستەمدا بوو بە بڵاوترین و باوترین شێوەی گوزارشت و هەموو ژانرە ئەدەبییەکانی دیکەی ڕامالی و لە برەوی خستن. ئیدی لەم ماوەیەدا بە زەبری توانای خۆی و تەماحی ئەوەی کە لە بوارێن حەقیقەت و خەیاڵ و ڕەمزدا هەموو ئەو پێداویستی و توانایانە پڕ بکاتەوە کە لە رابردوودا ژانرە ئەدەبییەکانی دی گوزارشتیان لێدەکردن.

گوتمان ڕۆمان لە سەدەی بیستەمدا هەموو ژانرە ئەدەبییەکانی دیکەی ڕامالی و لە خۆیدا تۆوی دان، بۆیە خەڵکانێك پێیان وایە (ئولیس)ی جیمس جویس قەسیدەیەکی مەلحەمییە لە جلکی ڕۆماندا یان بە پێچەوانەوە...

مەبەستی کۆنی مەلحەمە (داستان)و شیعر ئەوە بوو ژیان بگۆڕن بۆ ئەفسانە یان حیکایەتێکی خوازەیی، بەرهەمەکانی جیمس جویس، لە پشت ڕۆمانەوە، بۆنی ئەم پرۆسە ئەفسوناویانەی لێ دێ ئەگەر بەدیشی نەهێنابن، ڕۆمانی (هونەرمەند لە لاویدا) دیدالۆس و ڕۆمانی (ئولیس) گوزارشت لەم کێشە دژوارەی نێوان ڕۆمان و ئەو ڕۆمانەی دەیەوێ ڕیوایەت ببەزێنێ، دەکات. ڕۆمانی (ئولیس –١٩٢٢) پلان و نەخشەیەکی فەلسەفی نهێنی هەیە. لەگەڵ ئەوەشدا کەرەستەو بابەتەکەی هیچە، بریتییە لە ڕۆژی ١٦ی حوزەیرانی ١٩٠٤ وەکو چۆن دەلاڵێکی بچووك لە (دبلن)دا بەسەری بردووە، دەلاڵەکەش لیوپولد بلوم–ە سەعاتەکانی ئەم ڕۆژە پڕن لە هەست و بۆنی جیاوازو زاوزێی بیروفکران و واقیعی سایکۆلۆژی و کۆمەڵناسی. بریتییە لە ٢٤ سەعات لە ژیانی جولەکەیەکی ئیرلەندی. جا لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێت کە ڕۆمانی (داخراو) هەیەو ڕۆمانی (کراوە)ش هەیە. لە ڕۆمانی داخراودا حیکایەتەکە خۆی بەشی خۆی دەکات، هەموو شتێکی تێدا

شەرح و شرۆڤە دەکرێت، مرۆڤ لە ئاوێنەیەکی سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتیدا تەماشای خۆی دەکات، بەڵام لە رۆمانی کراوەدا نووسەر پێشوەختە لەگەڵ فرجینا وولف و جویس و کافکادا دەزانێ کە بۆی نالوێ خۆی راڤە بکات و بە هوشیارییەوە لەوە حاڵی ببێ کە خولقاندوویەتی، واتە نووسەر دەسەڵاتی بەسەر رەفتاری قارەمان و رەوتی رۆمانەکەدا نامێنێ، بۆیە رۆمان بەو حەساوەی کە ریسکێکی هونەرییە دەبێت پشت بە شێوازێکی ناباو، سەرسامکەر، لە زۆربەی کاتدا، ببەستێ تا بابەتێك گەمارۆ بدات یان دەورو خولی بابەتێك بدات کە بە سروشتی خۆی پێناسە هەڵنەگرێت" چونکە هونەر دەقاودەق دەرفەت دانە بە چۆنیەتی بینینی ئاساییمان.

بە کورتی و کرمانجی هەمیشە –جگە لە هەندێ سەردەمێن کۆن– ئاسایی بووە کە خەڵکی هونەر بە داهێنانێك بزانن کە لە سەرووی ژیانەوەیە، هەندێ بە سامە، تا رادەیەك ئاڵۆزو بە تەمومژەو خەڵکی دەتوانن هەوڵبدەن لە ژیانی خۆیاندا لاسایی هونەر بکەنەوە، بەڵام کە هونەر لاسایی ژیان بکاتەوە، ئەمەیان لە هەموو سەردەمەکانی داهێنانی هونەریدا، بیرۆکەیەکی زۆر غەریب و نامۆ بووە.

(٨)

رۆمانی تەقلیدی لە یەك روانگەو جیهانبینیدا کۆ دەبێتەوە ئەویش روانگەو جیهانبینی گوتیارە (راوی) بۆ دنیا... بەڵام لە رۆمانی تازەدا، ئێمە پەیگیری ژیان، رووداو لە دوای رووداو، لە چوارچێوەی رەوتی دوا بەدوای یەکی زەماندا ناکەین، خوێنەر دەخرێتە ناو (ئێستایەکی کاریگەر)ی ئەدەبی کورت، چڕو تیژ تێپەڕەوەو هەموو شتێك لەم ئێستایەداو لە رێگەی فلاش باك و گەڕانەوەی خێرا بۆ پاشەوە رەنگدەداتەوە. لە رۆمانی تازەدا –کە ئالان روب گرییە دامەزرێنەرێتی– مرۆڤ دەچێتە ناو قاوغی خۆیەوەو، لە ماوەی چەند سەعاتێکدا، لە چەند سەعاتێکی خەو زڕاندا، حیکایەتی خۆی بۆ خۆی

دەگێڕێتەوە. ئیدی نووسەر یان گوتیار نایەت گوزارشت لە خۆی بکات، بەڵکو تەنیا دیمەنەکان ئاراستە دەکات بەبێ ئەوەی دەنگی خۆی بەو دیمەنانە ببەخشێت، واتە دەنگی گوتیارو شێوازی گوتیار لە بەین دەچێت و رۆمان دەکاتە کۆمەڵە رووداوێکی بابەتی یەك لە دوای یەکی وەستایانەو بێلایەنانە هەڵبژێردراو.

رۆمانی تازە هەوڵ نادات ببێ بە خودانی حەقیقەت، بەڵکو هەستکردن بە حەقیقەت چێدەکات. هەستکردن بە حەقیقەت لە ناوەوە، واتە رۆچوونە بەناو ناخی واقیعدا، کە مرۆڤ دووچاری هەزارو یەك بنبەست و کوێرەڕێ و هەزار لۆغانەی تاریك دەبێت و رووبەڕووی دنیای کێوی بەدەر لە هەر شەرح و شرۆڤەو لێکدانەوەیەك دەبێتەوە.

هەر رۆمانێکی هونەری سەرکەوتوو، لە رووی ئەستاتیکییەوە قاڵبێك وەردەگرێت. بەڵام شێوەیەکی ئامادەو گشتی بۆ رۆمان نییە" واتە هاوکێشەی ریتمی رۆمان و ئاوازی رۆمان لەگەڵ هەر رۆمانێکدا، لەگەڵ هەر بابەتێکدا، لەلای هەر نووسەرێك دەگۆڕێ و شێوازی تازە وەردەگرێت، ئەمەش لە بنەڕەتدا دەگەڕێتەوە بۆ زۆری و هەمە جۆری فاکتەرەکانی بواری ئەفراندنی هونەری.

ریتم، رەگەزێکی دیاری هونەرە، دیارە ئەم ریتمەش نا خولقێ و بەرجەستە نابێت تا هەموو جارێك بارودۆخی تایبەتی و دیاریکراوی بۆ نەڕەخسێت، بۆ وێنە ئێمە هەرگیز تووشی ریتمی هونەری رۆمانی (جەنگ و ئاشتی) نابین" بۆ ئەمە پێویست بە حاڵەتێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراو هەیە، پێویست بە بوونەوەرێکی دیاریکراو، روسیای کۆیلان، ئەرستۆکرات و فیودالْ، لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا هەیە، هەروەها پێویست بە لیون تولستوی یەکیش هەیە کە لە هەمان کاتدا سۆفی و مرۆڤدۆست و ئەرستۆکرات و دژە سوسیالیزم و رێبازی ناچرالیزم بوو. بەمجۆرە گیروگرفتی بابەت و نێوەڕۆك لە رۆمان دوور دەکەوێتەوە، بایەخی رۆمان بە بابەت و نێوەڕۆکەکەی دیاری ناکرێت،

بەڵام بەبێ ئەم ناوەڕۆکەو بەبێ ئەم بابەتەش ناکاتە ڕۆمان. هونەر لە بابەتدا نییە، بەڵام پێوەیشی بەندە. هونەرمەند دەزانێت چۆن ناوەڕۆکی ڕۆمانەکەی هەڵدەبژێرێت. بۆیە ناتوانین هەرگیز بابەت لە هونەر دابڕین، جوانترین و ڕاستگۆترین و پڕ بەهرەترین و پەیوەستترین ڕۆمان بە نووسەرەکەیەوە، ئەگەر نووسەرەکەی مالیجەی بابەتێکی نەکردبێ، لە خوێندنەوەی دووەمدا هەرەس دێنێ و لەبەر چاو دەکەوێت.

بۆیە ڕۆمان دەبێ بە زەبری (ڕەگەزی کاریگەری هونەری) سنووری بابەتەکەی (ببەزێنێ) هەر چەندە ئەم بابەتە زەرووریيە.

ڕۆمان لە هەر هەموو هونەرەکان پتر لە ژیان دەچێت، تەنیا بەوە چێدەبێت کە ئەو وێنەیەی پیشانمانی دەدات زادەی یاخی بوون بێ لە فەرمانەکانی ڕۆمان" ڕۆمان بە مانا گشتییەکەی بریتییە لە باری سەرنجی شەخسی دەربارەی ژیان، هەر ئەم باری سەرنجەشە کە بەپلەی یەکەم بایەخەکەی پێکدێنێ، ئەم بایەخەش بە گوێرەی دەوڵەمەندی و چڕی باری سەرنجەکانی نووسەرەکە دەگۆڕێت، بە کورتی ڕۆمان داستانێکی خودییە، نووسەر بە شێوازێکی تایبەتی خۆی ئازادانە وێنەی جیهان دەگرێت. ئەوەی گرینگە ئەوەیە کە بزانین ئاخۆ نووسەر شێوازو ڕێبازی تایبەت بە خۆی هەیە، ئەوی دیکەی خۆبەخۆ دەڕسکێ. حەقیقەتی ڕۆمان لە بابەتەکەیدا نییە، بەڵکو لە شێوازەکەیدایە. مەبەست لە شێواز، ڕێبازی نووسین نییە، چونکە لەم حاڵەدا ئێمە گیرۆدەی زمانەوان و شێوازپەروەران دەبین نەك ڕۆماننووس، بەڵکو مەبەست لە شێواز (ڕێبازو ڕێچکەو نەفەسی) تایبەتی نووسەرە کە لە باری هونەرییەوە قەناعەت بەخش بێ، بێ ئەوەی پەنا وەبەر سەلماندن و هێنانەوەی بەڵگە ببات.

سەرچاوە:

١- عالم الرواية، رولان بورنوف/ ريال اوئيلية- ترجمة نهاد التكريتي ط ١٩٩١ بغداد.

٢- قضايا الرواية الحديثة، جان ريكاردو/ ترجمة صباح الجهيم ط١ دمشق ١٩٧٧.

٣- تاريخ الرواية الحديثة، ر.م. البريس/ ترجمة جورج سالم- ط ١، ١٩٦٧.

دەربارەی ڕۆمان
هونەرییەت ناسنامەی هەر دەقێکە

((١))

ڕۆمان، ڕەنگە تەرو تازەترین مەیدانی ئەدەب بێ. چونکە سەدان جۆگەلەی وردو درشت، لە دوورو نزیکەوە دێن و تێی دەرژێن و زۆر جار شێوەی دەریا وەردەگرێ.. واتە ڕۆمان دەریایەکی مەنگی بەسام و هەیبەتەو سەدان جۆگەلەی سەرهەڵگرتووی خرۆشاو دێن و خۆیانی پێدا دەکەن و لەوێندەر ئارامدەگرن و دەبن بەبەشێك لەپێکهاتەی ئەو دنیا بالآیەی ئەدەب کە پێی دگووترێ ڕۆمان. شیعرو مێژوو دوو جۆگەلەی هەرە سەرەکین لەو جۆگایانە!.. بەکورتی، ڕۆمان چیرۆکێکە، قووڵی و بەرینییەکی تایبەتی هەیە، کە ڕەنگە ئەم قووڵی و بەرینییە بەکەمتر لە پەنجا هەزار وشەیەك نەیەتە نیشاندان، چونکە ڕۆمان وێنەگرتنێکی هونەرییانەی تەواوی ژیانی بنیادەمە چ لەباری ئاسایی و چ لەباری قارەمانییەوە، چ لە ڕووی تاوتوێکردنی ناخی روحی بنیادەمەوە، کە ئەمانە هەر وا بەسانایی و لە چەند وشەیەکی کەمدا نایەنە نیشاندان. ئەمە جگە لەوەی کە ڕۆمان ئاوێتەی تایبەتمەندییە مرۆڤانییەکانەو هەرگیز ناشێت مرۆڤ لە مەیدانی ڕۆمان وەدەر بنرێ. چونکە ئەمە زیان بە ڕۆمان دەگیەنێ و دەیپوکێنێتەوەو لە هونەرییەتی

دەخات وئەو کاتە لە کۆمەڵە وشەیەکی مردوو بەولاوە چ ناوێکی دی هەڵناگرێت. واتە چەند جوانش بێ، دەبێ بەکۆشکێکی بێ ئاوەدانی وچۆڵ و هۆڵ.

((٢))

یەکێك لە بنەما سەرەکی و بنەرەتییەکانی ڕۆمان، ڕەگەزو توخمی حیکایەت و نەقڵە، ئەم ڕەگەزە بەرادەیەك زاڵە کە زۆر جار بەچیرۆکی هونەریش گوتراوە نەقڵ یا حیکایەت. بۆیە هیچ نابێتە زێدەڕۆیی گەر لە پێناسەی ڕۆماندا بگوترێ:((بابەتێکی ئەدەبییە بە شێوەیەکی هونەری حیکایەت و نەقڵان دەگێڕێتەوە.)) بەم پێیە گێڕانەوەی حیکایەت یەکێکە لەو بنەمایانەی کە لە هەموو ڕۆمانێکدا هەن و ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ڕۆمان بەبێ ئەم ڕەگەزە پێکنایەت.. هەڵبەتە ڕەگەزی حیکایەتو نەقڵ پێویستە ڕەگەزێکی دیکەش بەگەڵ خۆی بخات، ئەویش ئەوەیە وا لە خوێنەر یان گوێگر بکات بەتاسەوە چاوەڕوانی وەڵامی ئەم پرسیارە بکات: پاشان چ دەبێ؟ واتە ڕووداوەکان کیڤە دەچن و بە چ ئاکامێك دەگەن، ئەمەش دەکاتە وروژاندنێکی هونەرییانەو وەستایانەی ئیشتیای گوێگرتن یا خوێندنەوە.دیارە ئەم ڕەگەزەش بایەخی زۆر گرینگی خۆی هەیەو هەر ئەمەش لە حیکایەتەکانی هەزارو یەك شەوەدا، شەهرەزاد لەمەرگ ڕزگار دەکات. واتە شەهرەزاد دەیزانی وەستایانەو هونەرییانە چەکی((چاوەڕوانی)) بەکاربێنێ و وا لە بەرانبەرەکەی بکات کەچاوەڕوانی ئاکامی ڕووداوەکان بکات. هەڵبەتە بۆ بەکارهێنانی ئەم چەکە، پێویست بەوەسفی وردو دڵگیر ودروستکردن و خوڵقاندنی ڕووداوی تازەو هۆشمەندانەو وێنەی زندوو هەیە. واتە ئەمانە هەموو دەبێ لە خزمەتی ڕەگەزی چاوەڕوانیدا بن، چاوەڕوانی ئەنجامی ئەم پرسیارە:– پاشان چی ڕوودەدات؟

((٣))

گوتمان، یەکێك لەبنەما هەرە سەرەکییەکانی رۆمان، حیکایەتو نەقڵە،... حیکایەت و نەقڵیش گێرانەوەی رووداوەکانە بەپێی تەرتیبی زەمان، ئەمەش خۆی لە خۆیدا، گرینگی زەمان لەرۆماندا دەردەخات، چونکە رۆمان بەبێ زەمان و لە دەرێی زەماندا ناتوانێ هیچ شتێك بەیان بکات یان دەرببڕێ.

((٤))

رەگەزێکی زۆر گرنگی دیکەی رۆمان بریتییە لە قارەمان. دەتوانین بڵێین هۆکاری بەرجەستەبوونی رووداوە لەچوارچێوەی زەمەنی هونەرییانەی چیرۆکدا. دیارە قارەمان راستەوخۆ و وەکو چۆن لەواقیعدا هەیە، ناگوێزرێتەوە بۆ نێو دنیای رۆمان وچیرۆك، بەڵکو دەسکارییەکی هونەرییانەی ئەوتۆ دەکرێت کە تەنیا لەنێو واقیعی رۆمان و چیرۆکاندا، پاساو بۆ بوونی دەمێنێ. هەرکە لەو واقیعە هەڵوێردرا، ئیدی ئەو بوونە زندوو وکاریگەرەی نامێنێ.. واتە چیرۆکنووس و رۆماننووس پتر بەدیووی ناوەوەی کاراکتەرو قارەماندا شۆر دەبێتەوەو بۆ خوێنەری کەشفدەکات. بەکورتی رۆماننووس، قارەمانێك دروستدەکاو دەخوڵقێنێ کە زۆر جیاوازە لە قارەمانی واقیعی، خۆ ئەگەر لەواقعیشەوە وەریبگرێ کوتومت وەو خۆی وەریناگرێ، بەڵکو دەیکات بەخەڵقەندەیەکی هونەری و پۆشاکی خوێندنەوەیەکی تازەی نووسەر یا هونەرمەندی بەبالاّدا دەبردرێ..دیارە ئەم خوێندنەوەیە لایەنەکانی هەستو ئارەزوو، وخەون وخۆشی و شادی وخەمو ئەو خەون و خەیاڵ وهزرو بیرکردنەوە هەرە تایبەتییانە دەگرێتەوە کە رەنگە داب و نەریت و یاساو رێساکۆمەڵایەتییەکان و شەرمو حەیا رێگەی بەرجەستە بوون و دەربرین و نیشاندانیان نەدەن..چونکە نیشاندانی ئەم لایەنانەی

تەبیعەتی مرۆڤ یەکێکە لە ئەرکە هەرە سەرەکییەکانی رۆمان.. بەهەرحاڵ رۆمان، بەرهەمێکی هونەرییە بنەماو رێساو یاسای خۆی هەیە.. قارەمانی رۆمان وەختێ واقیعییە کە لەگەڵ ئەو یاساو رێسا تایبەتیانەدا بگونجێن و–هەڵبەتە دەشێت هەر رۆمانێك یاساورێسای تایبەت بەخۆی بخوڵقێنێ– کاتێ پێیان دەگوترێ واقیعی کە لە نێو کەشو هەواو یاساورێسای تایبەتی رۆمانەکەدا، وەکو کارێکی هونەری، قەناعەت بەخش بن. نەك لە نێو ژیانی رۆژانەدا نموونەو وێنەی زۆر بێ..

دیارە لەنێو قارەمانانی رۆمانو چیرۆکدا قارەمانی ئاڵۆزو فرەلایەن هەیەو قارەمانی سادەو یەکلایەن یا کەم لایەن هەیە . قارەمانی ئاڵۆزو فرەلایەن، بەئاسانی خۆی بەدەستەوە نادات و لە ئەنجامی گۆرانی رووداو و کەشو هەوای رۆمانەکەوە دەگۆڕێن و بەشێوەیەکی قەناعەت بەخش خوێنەر رووبەروی سەرسامی دەکەنەوە.. بەلاّم سادەو کەملایەنەکان، زوو دێنەناسین و ئەگەر هونەرمەندانە مامەڵەی لەتەکدا بکرێ بەئاسانی لە هزو بیری خوێنەردا دمێننەوەو خوێنەر تووشی سەرسامی ناکەن .. بەکورتی قارەمانی چاك ئەوەیە کە هەم بەژیانی ئاساییەوە پەیوەستبێ و هەم لەکەشو هەوای خۆیدا، واتە لە دنیای رۆمان و چیرۆکەکەدا بژی و ئەو رووداو بەسەرهاتانەی بەسەریان دێن، تووشی هەڵچوونمان بکەن و لەزەتێکی ستاتیکی بەروحمان ببەخشن.

((٥))

گرێ،یا هۆکارو ئەنجام ، رەگەزێکی هەرە گرنگی تری رۆمان و چیرۆکە.لە سەرەتادا گوتمان نەقڵ و حیکایەت دەکاتە گێرانەوەی رووداوەکانی ڕۆمان بە پێی تەرتیبی زەمان .هەڵبەتە گرێ–ش گێرانەوەو نیشاندانی رووداوەکانە بە پێی ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان هۆ و ئەنجامدا هەیە . وا تە هەر هۆیەك یان چەند هۆیەك،

ئەنجامێك یان چەند ئەنجامێكیان لێ دەكەوێتەوە و ئەمە پێی دەگوترێ ڕێسای هۆو ئەنجام. بۆ وێنە گەر بگوترێ:((شا مرد و پاشان شاژن مرد))ئەمە حیكایەت و نەقڵە..بەڵام كە بگوترێ:((پاشا مردو دوای ماوەیەك شاژن لە سوێیاندا مرد))ئەمە گرێ یە..هەرچەندە لێرەشدا تەرتیبی بەدوا یەكدا هاتنی زەمەن پارێزراوە، بەڵام ڕێسای هۆو ئەنجام زاڵە.. گوتمان نەقڵ و حیكایەت وەكو ڕەگەزێكی ڕۆمان بەشێوەیەكی ڕاستەوخۆ و نا ڕاستەوخۆ ئەم پرسیارە دەوروژێنێ:-پاشان چی دەبێت ؟ بەڵام گرێ ئەم پرسیارە دەگرێتە خۆ:-بۆچی ؟بۆ نموونە شاژن بۆچی مرد ؟واتە ئەگەر ڕەگەزو توخمی حیكایەت نەقڵ كەڵكەڵە بوروژێنێ، ئەوا گرێ هۆش و هزر دەوروژێنێ. ئەمە جگە لەوەی كە هەموو گرێیەك دەبێت جۆرە نهێنی یەكی وەهای تێدا بێ كە بە بێ هزر و هۆش نەدۆزرێتەوە. واتە هەر گرێیەك نهێنی یەكی تایبەتی خۆی هەیە و هۆش و بیر دەدوێنێ . بەڵام نابێ ئەوەش لە بیر بكرێ كە ئەو نهێنی یە دەبێت كورت و پوخت پەسەند و بەجێ بێت . خۆ ئەگەر هەندێك ئاڵۆزو تەماوی _ش بێت ئەوا نابێت بەو ڕادەیە بێت كە خوێنەر چەواشە و گومرا بكات.

((٦))

فانتازی وەكو چۆن هەوێنی ژیان و ڕەواندنەوەی سەرگەردانی مرۆڤە، ڕەگەزێكی پێویستی جیهانی ئەدەبیاتیشە..فانتازی، لایەنی بەرزە خەیاڵی و نائاسایی و ناواقیعی دەگرێتە خۆ و بە و مەبەستە ڕۆماننوس و چیرۆكنوس پەنای وەبەر دەبەن كە پتر هونەرییەت بە دەقەكانیان دەبەخشێت وجوانییەكی هونەرییانەی گەشكە بەخشی پێبدات و یەكپارچەیی و شكۆی دەق بەرجەستەتر بكات..

ڕەگەزی فانتازی كە لە ڕۆمانی تازەی دنیادا زۆر لە برەودایە، پێویستە یارمەتی پێشڤەچونی حیكایەتی چیرۆك بدات و دەوڵەمەندی

بكات. واتە دەبێت لە خزمەتی پێشخستنی دەقەكەدا بێت .دەنا دەبێت بە پەڵیەكی زەق و دەقەكە عەیبدار دەكات. چونكە فانتازیا پتر بە مەبستی بەرجەستە كردن و نیشاندانی هونەرییانەی دیمەن و ڕووداوە پەراگەندەكانی ژیانە...

((٧))

هەڵبەتە ، ئێمە بەشێوەیەكی گەلەك لەز و پەراگەندە ئاماژەمان بۆ هەندێ توخم و ڕەگەزی ڕۆمان كرد هەر هێندەی گوتارێی ڕۆژنامەوانی هەڵبگرێ مامەڵەمان لە تەكدا كردوون ،لێ لەگەڵ ئەوەش دا دەبێت ئەوە بگوترێ كە سەرا پای ڕەگەزەكان جۆگەلەن و دەبێت برژێنە نێو دەریای ڕۆمانەوە و دەقێكی یەكپارچە پێكبهێنن و بۆ زەرورەت نەبێ، نەكرێ لێكدی هەڵاوێردرێن .

واتە دەبێت هەموو ڕەگەزەكان بەدەوری یەك بابەت دا بسورێنەوەو هەم بۆ خۆیان نەشونما بكەن و هەم گەشە بە بابەتە سەرەكی یەكە بدەن و بابەتەكەش، قارەمانانی ڕۆمان توند لە هەمێز بگرێ و هۆكارو ئەنجام بخەملێنێ و فەراهەمی بكات و لە ئەنجامدا ڕۆمان وەكو دەقێكی زیندووی هونەری لە دایك ببێ و هەموو ڕەگەزەكانی لە یەكەیەكی یەكپارچەدا پێكەوە ببەستێ ئەوجا جاری هونەرییەت و بە دەقبوونی خۆی بدات...

تێبینی

بۆ زانیاری زیاتر بروانە
جنبەهای رمان- ادوارد مورگان فورستر
ترجمە -ابراهیم یونسی
چاپ چهارم - ١٣٨٠

سەرەتاو سەرهەڵدانی
ڕۆمانی مەغریبی

(١)

لە سەرەتای ساڵانی شەستی سەدەی بیستەم دا، لە وولاتی مەغریب دا ئەدەبێکی تازە سەری هەڵدا لە ماوەی (٢٠) ساڵێکدا زۆر بەخێرایی گەشەی کردو سەرنجی ڕەخنەگران و لێکۆڵەرەوانی راکێشا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ راستگۆیی کول و کۆڤانی ئەو ئەدەبە و تازەیی تەکنیك و جدیەتی ناوەڕۆکی.

هەڵبەتە ئەو ڕۆمانانە هەر یەکەیان سەر بە ڕێچکەو ڕێبازو قوتابخانەیەکی ئەدەبین و ڕەخنەگرو توێژەر دەبێ زۆر ورد بێ لە دۆزینەوەیان و ماندووبوونێکی زۆری دەوێت تا گونجاوترین میتۆد بدۆزێتەوە و لە روانگەی ئەم میتۆدەوە دەقە ئەدەبی یەکان بخاتە بەر باس و لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندن، چونکە میتۆدەکان زۆرن لەوانە: میتۆدی کۆمەڵایەتی، سایکولوژی، بونیاتگەری، فۆرم گەری،... هتد هەروەها میتۆدی (بابەتی) کە ڕۆمان دەخاتە خانەی ڕۆمانێن مێژوویی، نیشتمانی، و کۆمەڵایەتی یەوە... هتد هەروەها میتۆی (هونەری)ش هەیە کە ڕۆمان دەخاتە خانەی ڕۆمانی تەقلیدی (کلاسی)، ڕۆمانسی، ڕەمزی، و واقیعی یەوە.

ئەم باسە لە ڕۆمانی عەرەبی مەغریب دەکۆڵێتەوە هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی یەوە تا سەرەتای ساڵانی هەشتا، پێگەی ڕۆمانی عەرەبی مەغریبی لەناو ڕۆمانی عەرەبیدا، ئەو فاکتەرانەی کاریان لەسەر سەرهەڵدانی ڕۆمانی مەغریب کردووە.

(٢)

دنیای ڕۆمانی مەغریبی گەلێك ناوی بەخۆیەوە بینی کە پێگەیان لە نەخشەی ڕۆشنبیریی عەرەبیدا لە پێشەوەیە لەوانە: مبارك ربیع، محمد

زفراف، محمد عزالدین التازی، خناثە بنونە، احمد المدینی و زۆری دیکە. دیارە ئەم ناوانەو هی دیکەش کەوتنە گەڕان بەدووی تایبەتمەندیدا لە چوارچێوەی یەکێتی دا. هەروەها لە چوارچێوەی کەلتوری باودا بۆ دەنگ ورەنگی ناوازە و تاك و دیاری خۆیان دەگەڕان.

ڕۆمان لە وولاتی مەغریب دا لە قۆناغی یەکەمیدا لاسایی کردنەوە و فێرخوازی بووە، ئەوجا لە قۆناغی دووەمدا کەوتۆتە تێ پەڕاندن و دوور نییە لە قۆناغەکانی دیکەیدا بگاتە ئاستی (مامۆستایەتی = الاستذە) چونکە ئەوەتا گەلێك ئەزمونی بەپێز لەو بوارەدا ئەنجام دەدرێن و سوارچاکانی خۆی هەیە لەوانە (التازی، العروی، مبارك ربیع، احمد المدینی..) کە سوود لە تازەترین تەکنیکی ڕۆمانی ئەوروپی دەبینن و خولیای بەزاندن و جەڕباندن لە هزرو روحی خۆیاندا پەروەردە دەکەن و پێیان وایە ڕۆمان تەنیا کردەیەکی ڕەنگدانەوەیی نی یە، یان ئاوێنەیەك نی یە و واقیع بنوێنێ، بەڵکو (چرایەکە) ئێستا بە ئاڕاستەی ئایندەدا ڕووناك دەکاتەوەو بەمەش لەوە دەردەچێت تەنیا (وعیاً واقعاً) بێ تا ببێ بە (وعیا ممکنا).

هەڵبەتە جەڕباندن و ئەزموونگەری (التجریبیە) لق و پۆپی لێ دەبێتەوە، یەکێك لەو لقانە هونەر بە جۆرێك لە وڕینەی زمانەوانی و سایکولوژی دەزانێت و لە گێژاوی خۆ نەدۆزینەوەدا دەخولێتەوەو لقی دووەم جۆرەپێشەنگایەتی یەك دەگرێتە خۆی و جەڕباندن و ئەزمونگەری لە چوارچێوە شارستانیەتەکەی خۆیدا دادەنێت و بەو چاوەوە تەمەشای پەیوەندی نێوان داهێنەرو وەرگر دەکات کە هاوکوفە و دڵسۆزییە بۆ بەردەوام بوون، دەیەوێ هەموو یاساو ڕێسا هونەرییەکان هەڵوەشێنێتەوە تا لە نوێ لە فەزاو کەش و هەوایەکا کە خەیاڵ و زمان دەوری بنەڕەتی تێدا دەبینن، بونیاتی بنێتەوە، جا نووسەر لە جیهانبینی یەکی هزری و دەرونی یەوە تێ هەڵدەچێت و لە

تەکنیکێکی تازەی پڕ گوزارشت دەگەڕێ و نوێخوازی بە تەجاوزێکی بەردەوام لە چواچێوەی گەڕانی ئەدەبیدا دادەنێت.

سەرەتای سەرهەڵدانی ڕۆمانی مەغریبی دەگەڕێتەوە بۆ سەرەتاکانی سالآنی پەنجاکانی سەدەی رابردوو و یەکەم بەرهەمی ئەم بوارەش (فی الطفولە – ١٩٤٧)ی عبدالمجید بن جلون –ە. کە نووسەر یادەوەری یەکانی منداڵی خۆی لە ئینگلتراو مەغریب دا لە چوارچێوەی ژینامەدا دەگێڕێتەوە و ئەم ژینامەیە هەرچەند لە رووی دەست پێشخەری یەوە یەکەمە، بەڵام نەبوو بەو نموونە هونەرییەی کە چاوی لێ بکرێت، بۆیە بایەخی مێژوویی ئەم ژینامەیەی نووسەر زۆر زیاترە لە کاریگەرییە هونەری یەکەی.

ڕۆمانی مەغریبی لە سەرەتاوە دوو رێچکەی گرت: ژیننامە، و ڕۆمانی مێژوویی. دیارە هەردوو جۆرەکە کەوتنە داوی نێرگزیەتەوە، یەکەمیان نێرگزیەتی خودی و دووەمیان نێرگزیەتی جەماعی. هەڵبەتە ڕۆمانی سەرەتاکان لە باری فۆرم و ناوەڕۆکەوە ڕۆمانێن تەقلیدی و ئاسایی بوون رەنگە هۆیەکی ئەمە بگەڕێتەوە بۆ نەبوونی هوشیاری رەخنەیی و جیهانبینییەکی بەرین سەبارەت بە بزاڤی مێژوو و کۆمەڵ.

بۆیە سالآنی شەستەکانی سەدەی رابردوو بە سەرەتای لەدایک بوونی راستەقینەی ڕۆمانی مەغریبی دادەنرێت، چونکە لەو قۆناغەدا هوشیاری کۆمەڵایەتی و هونەری رەگیان داکوتا و ڕۆمان لەوە دەرچوو ئاوێنەیەك بێ و واقیع وەکو خۆی بنوێنێ، بەڵکو بوو بە ئەوزارێك بۆ هوشیار کردنەوەوە شۆڕشگێڕاندن، بوو بە چرایەك کە ڕێ ی ئاسۆی ئایندە روون بکاتەوە. هەر ئەمەش ئەرکی ئەدەبیاتی پێشەنگە کە سنووری ئەدەبیاتی دەنگدانەوە و رەنگدانەوە بە هەردوو لقەکەیەوە: ئەدەبیاتی بورژوازی، و ئەدەبیاتی شۆڕشگێڕ دەبەزێنێ کە لە سنوور و کەوشەنی عەکسکردنەوەی واقیع یان چەپڵەلێدان بۆ دەستکەوتەکان، دەوەستن. لەوەیە زۆر هۆکار دەوریان لە دواکەوتنی سەرهەڵدان و

خەملینی ڕۆمانی مەغریبی دا بینی بێ، کە گرنگترینیان ئەمانەن: سەرقاڵی ئەدیبان بە خەباتی نیشتیمانی یەوە، و پێش خستنی ژانرە ئەدەبییەکانی دیکەی وەك چیرۆك و گوتار و شیعر بەسەر ڕۆماندا، چونکە خێراتر گوزارشت لە هەستە هەنوکەییەکان دەکات و روداوە تازەکان دەگرێتە خۆ. لە حاڵێکا ڕۆمان پێویستی بەکاتێکی زۆرە تا لە رووی فیکری و هونەرییەوە بخەمرێ. هەروەها کەمی ئەو بوارە کەلتوریانەی کە ئەدەبیاتی تازە هاندەدات و کارەکانیان لە ئامێز دەگرێت کردی یەکارێك ئەدەبیات تەنیا بۆ (هەڵبژاردە) بێ لەناو کۆمەڵگەیەکدا نەخوێنەواری بەسەریدا زاڵ بێ، و بورژاوزیەتیش تەنیا لە خەمی کۆکردنەوەی سەروەت و سامانی خۆیدا بێ.

هەرچەندە رۆژنامەوانی نیشتیمانی دەوری لە گەشەکردنی چیرۆکی کورت و شیعردا، بەلای کەمەوە لەبەر هەندێك هۆی تەکنیکی بینی، لێ ڕۆمانی لە ئامێز نەگرت، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە ڕۆمان لە رووی چەندی و چۆنی یەوە کەمتر بێت. بەڵام ئەم واقیعە ڕۆمانەوانی یە گۆڕا، هەنوێ زروف بۆ ڕۆمان و گەشەکردنی ڕۆمان رەخسا، لەوانە: دیتنی ڕۆمانی عەرەبی تازە (المشرقی) و کەڵەکە بوونی ئەزمونی نووسینی ڕۆمان لە هەردوو ئاستی فۆرم و نێوەڕۆك، ئەوە بوو ئەرکی یەکەمی ڕۆماننووس بوو بەکەشف کردنی ناکۆکییە کۆمەڵایەتی یەکان. و لە قاودانی پەیوەندییە نامرۆڤانی یەکان، و دڕینی دەمامکە دەستکردەکان لە پێناوی کەشف کردنی جەوهەرو گەوهەری راستەقینەی مرۆڤ. ئیدی رەنگە ئەمە قەدەرو چارەنووسی هونەرمەند بێ کە ببێ بە دەنگی هەق و داد و خێر و چاکە و هەموو بەها مرۆڤانی یەکان لەم دنیا دارستانەدا. هەروەها تێ گەییشتن لە جیهان و ئەوجا دەرك کردنی کاری هونەری دوو مەرجی سەرەکێن بۆ داهێنان. جا ئەگەر ئەدیب نەتوانێ پەیوەندییە سەرەکی یەکان دەرك بکات و هوشیاری دروستی نەبێت، و وا خەیاڵ بکات ڕۆمان تەنیا گێڕانەوەی

دوورو درێژی رووداوان یان یادەوەریانە، ئەوا - بێگومان - رۆمانەکەی دەکەوێت و لەوە دەردەچێت کە گەڕانێکی هونەری بێ بەدوای بەهاێن مرۆڤانی دا لە جیهانێکدا هەرەس دێنێ. ئەمەش وا ناگەیەنێ کە رۆمان رووداوان نییە، بەڵکو ئەوە دەگەیەنێ کە رۆمان بریتی یە لە بەرزکردنەوەی ژیانی رۆژانە لە چڕترین خاڵدا بۆ ئاستێکی هونەری.

واتە هونەراندنی ژیانی رۆژانە لە چڕترین خاڵیدا و دەلالەتێکی ئیلهامبەخشی وای بدرێتێ کە ببێ بە بریکاری ژیان و خوێنەر وا هەست بکات دووجاران دەژی: جارێك لە رۆمانەکەدا و جارێك لە واقیعدا.

وێرای ئەوەی رۆمانی تازەی مەغریبی رۆمانی شەستەکان و هەفتاکانی سەدەی رابردووە، بەڵام، رۆمانی شەستەکان وەکو پێویست دەوری لە خولْقاندنی هوشیاری کۆمەڵایەتی و ریشاژۆکردنی دا نەدیتوە، لەبەر کۆمەڵێك هۆ کە هەندێکیان بریتین لە: رۆمان بۆ خۆی ئەدەبێکی بورژوازی یە، لە کەلتووری فیوداڵە کە وەختی هەبووە و ئیسراحەت بووە، کەچی مرۆڤی ئێستا وەختی ئیسراحەتیشی نی یە، ئیدی چۆن دەتوانێ خۆی رۆشنبیر بکات و مومارەسەی ئارەزوو کەڵکەڵەکانی بکات؟ زۆربەی رۆماننووسانی مەغریب سەر بەچینی بوژاوی گەورە یان بچووکن و گوزارشت لە جیهانبینی هزری و هونەری ئەو چینە دەکەن و.. بورژوازیەت لە راستیدا تەنیا بەرگری لە بەرژەوەندی چینایەتی خۆی دەکات، بەو حەساوەی لە کاتی حیمایەدا پاشکۆی داگیرکەرەو لە کاتی خۆیبووندا میراتگری داگیرکەرە. بۆیە نائومێدی نیشتمانپەروەران زۆر گەورە بوو کاتێ کە هەستیان کرد لە پێناوی دۆزێکدا خەبتیوونی خەڵکانێکی دی قازانجەکەیان برد و خوارد. دیارە وردە بورژواش لە بورژوای گەورە باشتر نەبوو، ئەمەشیان لە سایەی خۆیبوونی رواڵەتی دا بەناوی سوربوون لەسەر

دادی کۆمەڵایەتی و یەکسانی یەوە خۆی پێگەیاندو خێرا لە ئەسڵ و فەسڵی خۆی هەڵگەڕایەوەو دایە پاڵ بورژوای گەورە و خۆی بە بەرژەوەندی یە چینایەتی یەکانی یەوە هەڵواسی و هەوڵیدا بارودۆخەکانی رابگرێ و نەیەڵێت بە قازانجی بەرژەوەندی جەماوەری خەڵك دا بگەڕێت.

جا ئەگەر رۆشنبیرانی بورژوازی بایەخیان بەرابردووی (نیشتیمانی) وەکو بواری تاقەشانازی خۆیان دابێ، ئەوا رۆشنبیرانی نەوەی نوێ بایەخ بە واقیعی ئێستا دەدەن نەك بەرابردوو.. دیارە ئەمە هەمووی لە بوارەکانی ئەدەب دا، کە رۆمان یەکێکە لەو بوارانە رەنگی داوەتەوە. بەڵام کە ئەو بەرهەمانە وەکو پێویست هونەرییەتیان وەرنەگرتووەو لە باری هونەرییەوە نەخەمڵیوە دەگەڕێتەوە بۆ گەلێك هۆکاران لەوانە درێغی و تەخسیری جیهانبینی هونەری یە لەلای هەندێ لە رۆماننوسەکان کە پاشخانی کۆمەڵایەتی و هزری خەمڵیویان لە پشتەوە نی یە تا پشتیوانی لە کارە ئەدەبی یەکان بکات و مەدا راستەقینەکانی خۆی پێ ببەخشێت.

جا کارە رۆمانەوانییەکانی مەغریب لە نێوەڕۆك و فۆرمدا تازە نەبوون و لە باری هزری یەوە پاشکۆی شوێنەوارو کاریگەری بزاڤی نیشتمانی بوون و لە باری هونەریشەوە پاشکۆی قوتابخانە ئەوروپی یەکان و قوتابخانە عەرەبی یە وەرگێراوەکان لە ئەوروپاوە بوو. بۆیە رۆمانی ئەمڕۆکەی مەغریب لە ئاستی بەپیتی و دەوڵەمەندی واقیعی ژیانی رۆژانەدا نییە چ وەکو چەندی و چ وەکو چۆنی قارەمان لە رۆمانی شارستانیدا، رۆشنبیرێکە لە باری فیکری یەوە پەروەردەی ئەوروپایە، ئەوجا وەکو پەیامبەرێکی کەلتووری گەڕایەوە ووڵات، کە دەبینێ هەموو دەرگاکان لە رووی تواناو بەهرەکانیا داخراون دەگاتە دووڕیانێك و دەبێ هەڵبژێرێ و خۆ ساغ بکاتەوە: یان دەبێ سواری شەپۆلی زاڵ بێ و ببێ بە مەیمونێکی سێرکەکە، و وەکو هەزاران

هەڵپەرستی دی تواناو بەهرە و پسپۆڕی خۆی بخاتە خزمەتی چینی دەسەڵاتدارەوە کە هەندێ کەڵکەڵەی خۆ پەرستانەیان دابین دەکات، و ئەو جەماوەرە رەش و رووتە لە بیر بکەن کە لێوەی هاتبوون. یان دەبێ بەبێ دەنگی بسووتێ و قەبوڵ نەکات بازرگانی بە بەها فیکری یەکانی یەوە بکات.

یەکێك لە خەسڵەتە فیکری و هونەرییەکانی رۆمانی مەغریبی ئەوەیە کە قارەمان زۆر جار خودی نووسەرەکەیە بۆیە زۆر جار رۆمان پتر ژیننامەیە تا رۆمانێکی هونەری بێ، چونکە رۆمان دەبێ بابەتی و فرەلایەن و فرە ریتم بێ، بەڵام ژیننامە (السیرە الذاتیە) روانگەیەکی بەرتەنگی هەیە و لە چوارچێوەی هوشیاری خودی دا، کە زۆر جار لەبەر زاڵی نەرگزیەت ئیفلیج دەبێ، قەتیس دەمێنێ.

(٣)

ژینامە (السیرە الذاتیە (Auto Biography) بەوە لە ترجمە الحیاە/بیوگرافی (Biography) جیادەکرێتەوە کە تەرجەمەی نووسەرەکە خۆیەتی. بەڵام لە دووەمیاندا ئەدیب ژیانی خەڵکێکی دی دەگێڕێتەوە. هونەری ژینامە جۆرێکە لە جۆرەکانی ئەدەب، مەبەست تۆمارکردنی ژیانی کۆمەڵایەتییە لە رێگەی ژیانی شەخسییەوە، یان مەبەست گوزارشت کردنە لە ئەزموونی هەستی یان فیکری، یان شیکردنەوەی سایکولۆژی و روون کردنەوە، یان نەقڵ کردنی ئەزموونێك بۆ خەڵکانی دی.

پێویستە سیرەی سەرکەوتوو هەردوو رەگەزی بوێری و تەجرەبەی تێدا بێ، چەند تەجرەبەکە دەوڵەمەندبێ، و چەند بە ئەمانەت و راستگۆییەوە بگێڕدرێتەوە بەلەزەت تر دەبێت. درکاندنی نهێنی یەکانی سۆز و فیکر رادەی گوشار لەسەر دەرون کەم دەکاتەوە. بەمەش سیرە دەبێت بە دەلاقەیەك بۆ هەناسەدانی هەستە کپ کراوەکان.

رۆمان لە قۆناغی بزاڤی نیشتمانیدا، بەتایبەتی رۆمانی مێژوویی دۆزێکی هەرە گرینگ دەخاتە روو، ئەویش ئەوەیە خوێنەر لە دوو توێ ی دەقە رۆمانەوانییەکەدا بۆ خۆی، بۆ گیروگرفتی قۆناغە کۆمەڵایەتی یەکەی خۆی دەگەڕێت بۆیە خوا خوایەتی نووسەرێك بدۆزێتەوە کە گوزارشت لە موعاناتی ئەو بکات.. بەڵام لە قۆناغی دواتردا ئەمە بەکەڵك نایەت و گێڕانەوەی رابردوو بەکەڵکی ئێستا نایەت، بۆیە ئاوڕدانەوە لە رابردوو یان گێڕانەوەی رابردوو بەمەبەستی وەبیرهێنانەوەی ئەو قارەمانێتییانەی بوون بە موڵکی مێژوو، دەبێتە جۆرە هەڵاتنێك لە ئێستا. بەمەش السیرە الذاتیە دوو جاران دەکەوێتە دواوە: لە رووی مێژووییەوە کە ناوەڕۆکەکەی دەڕوانێتە پاشەوەی بەسەر چوو، و لە رووی هونەرییەوە سیرە هەرچی یەك بێ هەر قۆناغی سەرەتای سەرهەڵدانی رۆمانە.

ئەگەر رۆژاوا توانی بی لە ماوەی سەدەیەك لە پەیوەندی بەردەوامی شارستانیدا تەنیا ڕانی قەحپەکانی بە رۆشنبیرانمان ببەخشێت، تەنیا بەرماوەی خوانە رۆشنبیری یەکانی خۆی بە رۆشنبیرانمان ببەخشێت، ئەوا گلەییەکە ناکەوێتە سەر رۆژاوا بەتەنێ بەڵکو لە رۆشنبیرەکانی خۆشمانە کە هەموو هۆشێکی خۆ رۆشنبیراندنیان لە کۆشیان بووە و رۆژاوایان بە کۆمەڵێك کوزی بەڕەڵڵا زانیوە.. هەندێ لە رۆشنبیرانی مەغریب توانیان ئەم قۆناغە ببەزێنن و دیالۆگێکی هزری بەرپا بکەن و هەوڵبدەن ئەوە بسەلمێنن کە ئەوانیش توانای داهێنەرانەی خۆیان هەیەو لە پلەی هەرە خوارەوەی پەیژەی شارستانیدا نین.

رۆمانی مێژوویی و رۆمانی نیشتمانی هەردووکیان باس لە رابردوو دەکەن، رابردوویەکی جوان و گەشەدار، دوور لە خودپەروەری کە لە سیرەدا خۆی دەنوێنێ و بەرجەستە دەبێت، بەڵام هێشتاش هەر قۆناغی هەوەڵی سەرهەڵدانی رۆمانن و دەبێ بەسەر خۆیاندا بپەڕنەوە بۆ رۆمانی کۆمەڵایەتی .

رۆمانی مێژوویی و رۆمانی نیشتمانی دوو گوتاری زۆر لێکدی نزیکن: گەڕانەوەن بۆ بنج و بناوان و سەرچاوە، گوتاری بەرەڤانین. خۆ پاراستنە لە زوڵمی داگیرکەر کە پاشان دەبێ بە جۆرە بەرەنگاربوونەوەیەکی کەلتووری داگیرکەر.. هەربۆیە ئەدیبانی مەغریبی لە سایەی داگیرکەرانی فەرەنسی و ئەسپانیدا رویان کردە کەلەپووری خۆیان و ئیلهامیان لێ وەردەگرت و هێزو توانایان لێوە هەڵدەهێنجاو روو بەرووی توانەوە و بەرۆژاوایی بوون و شێوانی خۆیان دەوەستان. گەلێك رۆمان و شانۆ نامانیان بە مەبەستی جۆشدانی هوشیاری نیشتمانی نووسی. کە بایەخی مێژووییان لە بایەخی هونەرییان زیاترە.

بەڵام پاش سەربەخۆیی رۆمانی مێژوویی لە برەوکەوت، چونکە قۆناغ و سەردەم و زروف بەسەر چوو و لە رووی فیکری و هونەری یەوە بەجێ ماو کەوتە دواوە، چونکە بابەتی مێژوویی بابەتێکی ئامادەیەو زۆر کاری نووسەر ئاسان دەکات و نووسەر بە ئاسانی پەنای بۆ دەبات، ئەمە جگە لەوەی قۆناغەکە قەبوڵی دەکات و دەیخوازێ. بەڵام گۆڕانی بارودۆخ، لە دوای سەربەخۆیی، هیچ هەنجەت و بیانوویەکی بۆ بەرهەم هێنانی ئەم جۆرە جیهانبینی یە نەهێشتەوە.

بەمجۆرە رۆمانی مێژوویی دەوری خۆی گێڕا، لە سەردەمی داگیرکەردا هاندەرێك بوو بۆ خەبات و تێکۆشین دژی داگیرکەر، و کاتێ کە بەرەڤانی نیشتمانی دەستی پێکرد، دەنگی کردەوە و کار کەوتە سەروی دەنگی ووشەوە، ئیدی رۆڵی رۆمانی نیشتمانی دەستی پێکرد کە زادەی شەرعی رۆمانی مێژوویی یەو لە هەمان کاتدا بەزاندنی رۆمانی مێژووییە.

جا رۆمانی نیشتمانی وێنەی تاوانەکانی داگیرکەری گرتووە، هەر لە دژمنایەتیکردنی ئازادی هاوولاتی یەوە بیگرە تا دەگاتە بلاوکردنەوەی

نەزانی و هەژاری و پاشکەوتەیی و جیایی و خێلاتییەوە. بەرەڤانی سەلبی و خۆپیشاندان و دامەزراندنی سەندیکای پیشەیی و تەقینەوەی هوشیاری نیشتمانی وەسف کردووە، ئەوجا هاتۆتە سەر خەباتی چەکداری و بەرەڤانی نیشتمانی. نووسەرانی نیشتمانی ئەو چەمك و مانا بەرزانەیان بەرجەستە کردووە کە ویژدانی قارەمانەکانیان بەدەم مێژوو دروستکردنەوە ئاوەدان کردۆتەوە، و بە خوێنی خۆیان داستانی قارەمانێتی و رزگاریان تۆمارکردووە. وێنەی (قارەمانی ئیجابیان) گرتووە کە چۆن ئازار و ئەشکەنجە بە سەبر و خۆڕاگری سەیرەوە قەبوڵ دەکەن و بەو پەڕی بوێری یەوە پێشوازی لە مەرگ دەکەن.

بەڵام رۆمانی نیشتمانی ئەوەی لێ دەگێڕێت کە وەکو رۆمانی مێژوویی لە سەردەمی داگیرکەردا، کە هێشتا ئاسنەکە گەرم بووە نەنووسراوە تا ببێ بە بەڵگەنامەیەکی نیشتمانی و وشایەتی یەکی قارەمانێتی. بەڵکو لە پاش خۆیبوون نووسراوە بۆ وێنە عەبدولکەریم غەلاب.

کە یەکەم نووسەری نیشتمانی یە لە ساڵی ١٩٦١دا (یادەوەری بەندییەك)ی بلاوکردەوە، واتە شەش ساڵ پاش خۆیبوون، رۆمانی نیشتمانی دووەمی (رابردوومان ناشت ١٩٦٦) و (مامۆستا عەلی – ١٩٧١) بلاوکردونەتەوە. جا ئەم دواکەوتنە ئەگەر چی وێنەیەکی پرشنگداری رابردووی نزیکی گرتووە، بەڵام کاریگەری ئەدەب لەسەر رووداوەکان کز دەکات یان نایهێڵێ. چونکە هەر قۆناغەو دۆزێن خۆی هەیە، باسکردنی دۆزێن قۆناغێکی رابردوو پاش تێ پەڕبوونی وەختی خۆی کارێکی وەها دەکات هاوسۆزی لەگەڵ دا لاوازتر و کەمتر بێ. هەر لێرەشەوە کێشەی رەسەنایەتی و هاوچەرخێتی دێتە گۆڕێ، کە خەتەرترین مەسەلەێن جیهانی پاشکەوتووە، چونکە ئارەزووی

تازەکردنەوە و گەشەسەندن و پەرەپێدان روو بەرووی ئارەزوویەکی پێچەوانە دەبێتەوە کە ئەویش پابەند بوونە بە کەلەپووری کۆن.

هەڵبەتە نووسین لەسەر قۆناغی رابردوو زۆر ئاسانترە لە نووسین لەسەر دۆزو کیشەو گرفتەکانی ئێستا، چونکە قۆناغی خەباتی نیشتمانی، رابردوویەکی جوان و رەنگاو رەنگە و هەموو چین و توێژەکان بەشدارییان تێدا کردووە و لە پێناویدا خەبتیون. بەڵام نووسەری بورژوا خەباتەکە بۆ چینەکەی خۆ قۆرخ دەکات و وای ئاڕاستە دەکات کە بورژوازیەت بە تەنیا خۆیبوونی وە دەست هێناوە و هەر بۆیەش لە هەموو کەس لە پێشترە بۆ خواردنی بەر و بوومەکەی.

بەهەر حاڵ لێرەدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە دەستبەردار بوونی ئێستا بە هەموو گیروگرفتەکانی خۆیەوە و گەڕانەوە بۆ رابردوو تا قارەمانێتی باب و باپیرانی وێنە بگیرێت خۆی لە خۆیدا هەڵاتنە لە واقیع، بێ لایەنکردنی ئەدەبە، دوور خستنەوەیەتی لە ئەرکی قۆناغە مێژووییەکەی خۆی. دیارە ئەم هەڵوێستە زۆر کەمترە لە هەڵویستی باب و باپیران کە هەر بەوەوە نەوەستاون لە رۆمانی مێژوویی دا وێنەی قارەمانێتی پێشینان بگرن، بەڵکو ووشەیان گۆڕیوە بۆ ئەو کردەوەیەی کە سەر بەخۆیی وەدیهێنا. جا ئەگەر رۆمانی نیشتمانی پاش خۆیبوون جگە لە وێنەگرتنی (قارەمانێتی) پێشینان چ سوودێکی دیکەی نەبێ، ئەوا ئەم لایە ئێجابی یە (وێنەگرتنی قارەمانێتی پێشینان) دەبێ بە لایەنێکی سەلبی کاتێ ئەم پێشینانە لە رووی تازەکردنەوەی مێژوو بوەستن بەو بیانووەی (پەنجەرەیەکە یان راونگەیەکە) بەسەر ئەو رابردووەدا دەڕوانێ کە ئەوان قارەمانی بوون. دیارە چارەسەرکردنی گیروگرفتی واقیع و دۆزێن تازەی کۆمەڵگە بەوە نابێ پەنا بەریتە بەر رابردوو، لە ئێستا هەڵێی بۆ رابردوو، و ئایدولۆژیای کۆمەڵگەیەکی هەرەس بردووی داروخاوی لە حاڵی مەرگ و گیانەڵەدا دادی کۆمەڵکەی تازە نادات.

هەڵبەتە لێدانی ژێی رابردووی (خۆش) تەنیا کۆمەڵە دۆنکیشۆتێك دەخولقێنێ کە بە شمشێری قەستینەی دارینەوە بەگژ چەرخی زانست و تەکنولۆژیای هەرە پێشکەوتوودا دەچن.

بۆیە لەم قۆناغەدا ناتەبایی و ناکۆکی دەکەوێتە نێوان چەوسێنەرو چەوساوەی نیشتمانی یەوە، کە پێویستە ئەم کێشەیە بکەوێتە سەرووی لیستی ئەرکەکانی ئەدەبیاتی تازەوە.

(٤)

رۆمانی کۆمەڵایەتی کە زادەی کۆمەڵگەی پاش رزگاری و خۆیبوونە، لە وولاتی مەغریب دا هەندێ دواکەوت و (الرحلە المراکشیە)ی محمد بن عبداللە الموقت بە یەکەمین هەوڵی رۆمانی رەخنەی کۆمەڵایەتی بە مانای تازەی رۆمانی کۆمەڵایەتی، دادەنرێت.

رۆمانی کۆمەڵایەتی لە سەرەتای هەفتاکانی سەدەی بیستەمدا دەستی پێکرد. رەنگە هۆی دواکەوتنی تا ئەو کاتە بگەڕێتەوە بۆ پاشکەوتنی ژیانی کۆمەڵایەتی بە شێوەیەکی گشتی، و بۆ سەر قاڵ بوون بە خەباتی نیشتمانی، و بایەخدانی پێشینان بەوژانرە ئەدەبییانەی زوو دێنە دەستەوە و کاریگەرییان خێراترە وەك: گوتار، چیرۆك، قەسیدە، چیرۆکی کورت.

لە راستیدا دۆزی خۆیبوون یەکێکە* لە تەوەرە سەرەکی یەکانی ئەدەبی تازەی مەغریبی، لە سەرانسەری ئەدەبیات دا وێنە گیراوە و باسکراوە، هەر هەمووی ئەوەی ساغ کردۆتەوە کە (خۆیبوون) ئەو ئامانجەی وەدی نەهێنا کە لێی چاوەڕوان دەکرا، گەل رۆڵەکانی خۆی هاویشتە تونی شەڕی سەربەخۆییەوە، هیچ قازانجێکی لەوە نەکرد، بەڵکو بوژوای گەورە بە بازرەقەیەك گەییە دەسەڵات و جێگەی داگیرکەری گرتەوەو بەو پەڕی دڕندەییەوە هەموو جۆرە چەوسانەوەیەکی لەسەر چینێن هەژارو بێ نەوا جەڕباند ئەو چینەی

هەڵخەڵەتێنرا و سەر وماڵی کردە قوربانی و هەموو شتێکی دۆڕاند و ئەو جیهانەی نەبینی کە وەعدی پێ درابوو.

(٥)

ڕۆمانی هاچەرخی مەغریبی لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەمدا سەری هەڵدا دیارە قۆناغی لە دایك بوون و نەش و نمای ئەم هونەرە ئەدەبییە لە باری هونەرییەوە لاواز بووەو هۆیەکە شی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لە باری هونەرییەوە پاشکۆ بووە. بەڵام دواتر و لە قۆناغی دامەزران دا ڕێبازە هونەرییەکانی وەکو کلاسیکی و ڕۆمانسی و واقیعی گەشەیان کردو بەشدارییان لە دامەزراندنی دیدێکی ناوەڕۆکی کرد کە لە واقیعی جەماوەرو ئاواتەکانی جەماوەرەوە هەڵدەقولا.

بەڵام لە قۆناغی تازەکردنەوەدا، ئەدیبە لاوەکان بە جۆش و خرۆشێکی ئەزمونگەرییەوە هاتنە پێشێ و دەستیان دایە تەکنیکی نوێی ئەوتۆ کە بتوانێ تەجرەبە تایبەتیەکانیان بکرێتە خۆ، چونکە واقیعی پابەندی گۆڕان، دەقە ئەدەبییەکانیشی لەگەڵ خۆیدا گۆڕی. ئا بەمجۆرە تازەکردنەوە لە ئەنجامی کارلێکی کەلتووری لەگەڵ ڕۆژاوا شارستانی و ڕۆژهەڵاتی پێشکەوتوو (عرب المشارقە) و واقیعی تایبەتی خۆماڵیدا دەستی پێکرد. جا لێرەوە دەتوانرێ بگوترێ ئەگەر ئەدەب شایەدی یەکی مێژوویی بێ دەربارەی قۆناغێکی دیاریکراو، هەر چەندە ئەدەب مێژوویی یە، ئەوا لە هەمان کاتدا داهێنان و خوڵقاندنەوەی واقیعیشە نەك تەنیا وێنەگرتنی. لەوەیە واقیعی وێناکراو پێشکەوتووتر بێ لە واقیعی دەرەکی. ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە بنەما تیۆری یەکانی هونەر دابڕوخێنرێن، بەڵکو بەزاندنی ئێستایە بۆ باشتر و باڵاتر، لە پێناوی داهێنانێکی گەورەی ئەوتۆدا کە تۆو ماکی هەموو پێشکەوتن و بەزاندنێکی تێدا بێ.

کە دەق لە داهێنەرەوە دەردەچێت، ئیدی سەر بەخۆیی خۆی وەردەگرێت و نەهەقی بەسەر داهێنەرەوە دەمێنێ و نە بەسەر وەرگرەوە. کە دەق دەگاتە بەر دەستی وەرگر دەبێ بە موڵکی ئەو، بە پێی توانا ئەبستمولۆژی و هونەری یەکانی خۆی مامەڵەی لە تەك دا دەکات. هەر لەبەر ئەمەشە لێکدانەوەی جۆراو جۆری کاری هونەری دروست دەبێت، چونکە هەر خوێنەرێك تەئویل و لێکدانەوەی تایبەتی خۆی بۆ دەق هەیە. هەروەها هەندێ دەقیش تایبەتمەندی فرە ئاستی هەیە کە فرە تەئویل و لێکدانەوەی لێدەکەوێتەوە، چونکە پیوانەی ڕەمزی یان بابەتی جۆراوجۆری تێدا بەکارهاتووە. دەق بونیادێکی فرە دەلالەتی داخراوە، ئەگەرچی وێنەگرتنی واقیعە بەڵام واقیعێکی سەر بەخۆشە.

ڕۆمانی هاوچەرخی مەغریبی لە ڕووی بینای هونەرییەوە و بە گوێرەی ڕەوتی مێژوویی بەم ڕێبازە هونەریانەدا ڕۆییوە: کلاسیکی، ڕۆمانسی، واقیعی، ڕەمزی، تەلیعی، تەجریبی هەموو ئەمەش لەماوەی چل ساڵێکدا ڕوویداوە دیارە ئەم ڕێبازانە بە تەواوەتی لێکدی جیاواز نین و ڕەگ وریشەیان لەناو یەکدا هەیە، تازە لە هەناوی کۆندا دەمەیێ و لە دایك دەبێ و تاماوەیەك شان بە شانی دەڕوات و تا تازەکە کۆن دەبێ، تازەیەکی دی دێتە جێگەی. ئەمە لوژیکی پەرەسەندنە لە ژیان دا.

دیارترین سیماتی ڕێبازی کلاسیکی بریتییە لە لاسایی کردنەوەی کۆن، پاراستنی کەسایەتییە مەزنەکان، پاراستنی ئورستۆکراتیەتی زمان، بایەخدانی زیاتر بە فۆرم تا بە ناوەڕۆك. جا ئەگەر زاراوەی کلاسیکی بە باڵای ڕۆماندا بگرین ئەوا ئەو ڕۆمانە مێژووییانەی ڕوداوەکانی ڕابردوو وەسف دەکەن، ئەو ڕۆمانە نیشتمانیانەی وێنەی قارەمانێتی باب و باپیران لە بەگژا چوونی داگیرکەردا دەگرن، ئەو ڕۆمانە کۆمەڵایەتیانەی وێنەکانی خەباتی کۆمەڵایەتی دژی کلۆڵی و

کـوێرەوەری دەگـرن، هـەر هـەموویان بـە پـیٚ ی دیـد و جیهـانبینی کلاسیکی هاتونەتە نووسین.

ڕۆمانسیەت لە ئەدەبی تازەی مەغریب دا، لە هەموو ڕێبازە ئەدەبی یەکانی دیکە لاوازترو بیٚ نموود ترە. ڕەنگە هۆی ئەوە بیٚ کە ئەدیبان لە سەردەمی خەباتی نیشتمانی دا سەرگەرمی ئەوەبوون بە شێوازێکی روون و ئاشکرا و دوور لە تەم و مژی ڕۆمانسیەت، تاکید لەسەر بەهاێن شارستانی لە کەلەپوری ئەدەبی دا بکەن. هۆی دووەم ئەوەیە کە ئەدیبانی قۆناغی خۆیبوون، روو بەرووی دۆزە کۆمەڵایەتی و کێشە تازەکانی واقیعی تازە بوونەوە.

دیارە ڕۆمانسیەت لە بنەڕەتدا ریبازێکی ئەدەبی تازەیە و گوزارشت لە چینی بورژوا دەکات، ئەو چینەی گەییە ڕێبەری کردنی کۆمەڵ، ئەم ڕێبازە لەگەڵ ئەم چینەدا هات و هەڵکشاو باوی سەند، لە هەردوو قۆناغی هاتن و گەییشتن دا گوزارشتی لە بورژوا کردووە، کە بورژوا هێشتا لە هەوڵی پێگەییشتن و وەرگرتنی دەسەڵاتدا بوو ڕۆمانسیەت شۆڕشگێڕانە بوو، کە بورژوا جڵەوی دەسەڵاتی گرتە دەست و کەوتە پاراستنی دەستکەوتەکانی ڕۆمانسیەتیش بوو بە ڕێبازێکی محافەزەکاری کۆنە پەرستی هەڵاتن ئامێز.

ئەدەبی ریالیستی ئەدەبێکی نا شەخسی یە، نووسەر نایەویٚ خۆی تێدا پیشان بدات، بەڵکو حەز دەکات نوسینەکەی وێنەیەکی ئەمینی واقیع بیٚ، بەڵام ئەدیبی ریالستی بە هۆشیاری یەوە دەکەوێتە ناو پرۆسەی هەڵبزاردنەوە، دەگەڕێت بە دوای شتە جەوهەری یەکانی ئەو دنیایەوە کە دەیەویٚ وێنەی بگریٚ و شتە سەرڤەسەرڤەکان پشت گویٚ دەخات. وێنەی هونەریش لەلای ئەو دەکاتە کۆکردنەوەیەکی ئۆرگانی لە نێوان گشتاندن و نموونانندا، هەر بۆیەش ڕەوتی هەمە جۆری ریالزمی وەك: ریالزمی ڕەخنەیی، ریالزمی سوسیالستی، ریالزمی ئەزمونگەری، ریالزمی ڕەمزی، ریالزمی حیکایەتخوانی، و تەنانەت

ریالزمی بیٚ کە نارو کەوشەن هاتنە ئاراوە. بێگومان ڕۆمانی کلاسیکی (تقلیدی) مەغریبی بازرەقەیەکی هونەری گەورە بوو لە ئەدەبی مەقامات و گوتارو ئیعترافنامە وە بۆ بونیاتنانی ڕۆمانی واقیعی تازە. بێگومان ئەزمونی ژیانی و فیکری ڕۆماننووسانی کلاسیکی مەغریبی راستگۆیانە گوزارشتیان لەو قۆناغە مێژوویيە کردووە کە ویستویانە، بەڵام بەردەوامی ئەم دید و جیهانبینییە لە سایەی بارودۆخی تازەدا ئەدەب دەخاتە گێژاوی خۆکاوێژ کردنەوە و دووبارە کردنەوەوە، چونکە هەر قۆناغێکی شارستانی دۆز و کێشەی تایبەتی خۆی هەیە و دیدی هزری و هونەری تازە دەخوازیٚ، بۆیە لەم حاڵەدا دیدی کلاسیکی پیر دەنوێنیٚ و ناتوانیٚ گوزارشت لە روحی نەوەی نویٚ و ئەڵهاو ئاواتەکانی بکات. بەڵام ئەمە وا ناگەیەنیٚ کە نکوڵی لە دەستکەوتەکانی بکرێت، بەڵام لە هەمان کاتدا ئەوە دەگەیەنیٚ کە ئەم دەستکەوت و دابە هونەریانەو بوونی بەو کەلەپورەی دەبیٚ ببەزێنرێت و بەگەڵ شەپۆلی تازەی ژیان بکەوین، هەرچەندە ڕێبازی کلاسیکی نەبووە کۆسپ لەسەر ڕێگەی پەرەسەندنی ڕۆمان، بەڵکو ئەو بناغەیە بوو کە ڕێبازی ریالستی ڕەوتە هەمە جۆرەکانی خۆی لەسەر ڕۆنا.

پێشڕەوایەتی یان ڕۆمانی پێشەنگ (طليعي) بریتی یە لە بەکارهێنانی تەکنیکێن نویٚ ی ئەوتۆ کە ئەستاتیکا زانراو و باوەکان دەبەزێنیٚ، بریتی یە لە تازەکردنەوە لەسەر ئاگرێکی هێدی، واتە وەکو ئەزمونگەری نییە کە دەکاتە تازەکردنەوەی بنجبڕو بە پەلەو تەجریبیەت ڕەوتێکی تازەیە لە بواری تەکنیکی ئەدەبیدا، ئەدیبانی تازە بۆیە پەنایان بۆ برد تا لە واقیعی هونەری سواو لە هەموو بوارەکانی داهێنان دا رزگارین دیارە دەرچوون لە واقیعیەت بە مانای خۆ دزینەوە لە دۆزەکانی جەماوەرنی یە، بەڵام کە ووشە بوو بەبڵاوکراوەیەکی هورایی و هوتاڤ.

ئەوا لە ئەدەبیەت و داهێنان دەکەوێت، بۆیە دەبێ ووشە هەر بە بالأیی بمێنێتەوە و دید و جیهانبینی یەکی جیاواز پێشکەش بکات، کول و کۆڤانی خودی و کۆمەڵایەتی لە چوارچێوەیەکی داهێنان دا تیایدا بەرجەستە ببێ و هەر رەگەزێك لە رەگەزەکانی پرۆسەی هونەری ئامادەیی خۆی تێدا هەبێ. هەر بۆیەش جەڕباندن و تێ پەڕاندن لایەنی جۆراوجۆر دەگرنە خۆ. جەڕباندنێکی سەرکێش هەیە کە هەموو داهێنانێکی بەر لە خۆی رەت دەکاتەوە، ئەمە جەڕباندنێکی خۆڕاییە، نە پشتیوانەی هەیەو نە ئایندەی دەبێ چونکە هونەر بە وڕێنە دەزانێ، جەڕباندنێکی دی هەیە کە حەساوی گەورە بۆ داهێنانی بەر لە خۆی دەکات و وەکو سەرچاوە سودی لێ وەردەگرێت، ئەمە ئایندەی خۆی هەیە.

بیناکردنی ئەدەبێکی دژ بە داهێنانی باو، لە رێگەی روخاندنی بونیادی فۆرمی رۆمان، و رەگەزە هونەرییەکان، و تەقاندنەوەی زمان، و دەرچوونی لە شێوە باوەکانی رۆمان، و تێ پەڕاندنی جیهانبینی واقیعی، و ئەرکی میکانیزمی خەیاڵ بۆ ئەرکێکی داهێنەرانەی ئەوتۆ کە واقیعێکی تازەی لەسەر رۆ بنرێ، واتە واقیعی رۆمان، نەك ئەو واقیعەی لە رێگەی نەقڵی میکانیزمی و رەنگدانەوەوە رۆ بنرێت.

رەوتی یەکەمی تەجریبی رۆمان لە مەغریب دا احمد المدینی نوێنەرایەتی دەکات کە پێ ی وایە رۆمان لافاوێکی زمانەوانی، دەوڵەمەندییەکی درکەیی یە لەسەر حیسابی هونەری چیرۆکڤانی، کاراکتەرێن نادیار، بونیادی لێك ترازاوی رۆمانەوانی، دەقی دڵخوازی ئەو بریتی یە لە بەزاندنی ئاسایی و باو. ئارەزوو کەڵکەڵەی تازەکردنەوەی تەکنیکی رۆمانەوانی لەلای المدینی وای لێکرد بونیادی رۆمانی کلاسیکی پشت بەستوو بە روداو و قارەمان و شوێن و کات و لوجیك رەت بکاتەوە. بەڵام رەت کردنەوەی هەموو ئەم رەگەزە هونەریانە رۆمانی تەجریبی خستە ئاستەنگی ناشەکلانیەتەوە..

چونکە نیاز چاکی بە تەنیا ئەدەب دروست ناکات. هەروەها هوشیاری مێژوویی و حەیاتی بریکاری هوشیاری هونەری نین. نووسینی خەملیو دەبێ هوشیاری کۆمەڵایەتی و هوشیاری هونەری ئاوێتە بکات.. هەرچەندە بەها ئەستاتیکی و هونەرییەکان دوا گوزارشت نین و داهێنەران دەتوانن ئیمکانیاتی رۆمانی ئایندە کەشف بکەن، بەڵام گەڕان و جەڕباندن لە ئەدەب و هونەردا زەرورین وەکو چۆن لە زانست دا زەروری یە، جا گوزارشت کردن لە رێگەی فۆرمێن تازەوە زۆر جار خزینی بەدوادا دێت، بە تایبەتی ئەگەر ئەم فۆرمانە هەڵقولاوی پێداویستی یەکانی پەرەسەندنی هوشیاری ئەو کۆمەڵە نەبن کە بۆی دەنوسرێ...

ئیدی رۆمان تا هاتنی جیمس جویس و مارسیل بروست ناسنامەی خۆی پاراست، بەڵام ئەو دووانە هاتن، هەردوو مەودای شوێن و کاتیان هەڵوەشاندەوە، لەمپەرێن نێوان شیعر و رۆمانیان روخاند، قەباغی لاوەعیان لابرد، مەنەلۆگ هەڵقوڵی. ئەوجا شۆڕە سوارانی رۆمانی تازە" ئالان روب گرییە، و میشال بوتور، و ناتالی ساروت سەرەکێشی (مغامرە) رۆمانیان تەواوکرد، دوا بزماریان لە جەستەی رۆمانی کلاسیکی دا، و دروشمی (نا رۆمان)، یان (رۆمانی تازە) یان هەڵگرت، تا دەرفەتی شتەکان بڕەخسێ کە بە ئازادی یەکی میلودرامی، و بێ لایەنی یەکی سارد، و بەو پەڕی (بابەتگەری) یەوە گوزارشت لە خۆبکەن.

دیارە رۆماننووسانی عەرەب پەیگیری ئەم تازەگەری یەی رۆمانیان کردوەو.. قۆناغی وەرگرتن و کاریگەریان بڕیوە و لە قۆناغی داهێنانی زاتی دان کەپشت بە دوو رەگەزی تایبەتمەندی و هاوچەرخێتی دەبەستێت. لە دوا جاردا کەوتنە دوو ریانێکی دژوار یان بە پاشکۆیەتی قابیل بن و لە لاسایی کەرەوەیەك زیاتر نەبن، یان لە رێگەێن تازە بگەڕێن، تا گوزارشتی پێ بکەن لە داهێنانی تایبەتی خۆیان.

جا نووسەر لێرەدا هەر خۆی بە تەنیا داهێنەر نییە، بەڵکو کۆمەڵیش بەشداری دەکات لە پرۆسەی قەبوڵکردنی داهێنانی تازەدا، ئەویش لە ڕێگەی لە ئامێزکرتنی تۆوی تازە و تەقاندنەوەی هوشیاری کۆمەڵایەتی و هونەری. بە مجۆرە دەبێ زەمینەیەك هەبێ بۆ ئەوەی تەجریب بەشداری لە داهێنانی دا بکات، کەش و هەوایەك هەبێ تەجریب لە باوەش بگرێ، خوێنەرانی نزیك لە ئاستی هزری هونەری نووسەر هەبن و هاوسۆزی لەگەڵدا بکەن، دەنا دەکەوێتە داو و تەڵەی ئەوەوە کە گوایە (پێش سەردەمەکەی خۆی کەوتووە) یان (نەوەکانی ئایندە) دەیخوێننەوە و هەقی خۆی دەدەنێ.. دیارە ئەمە جۆرە گەشبینی یەکی تەم و مژاوی و نامسۆگەرە، چونکە نەوەێن ئایندە ئەدەبی تایبەتی بە خۆیان و بەقۆناغ سەردەمی خۆیان دادەهێنن، جا لەبەردەم ئەم جۆرە فەشەلەدا دوڕگەێن ڕۆشنبیریی دابڕاو لەناو جەرگەی کۆمەڵگەی پاشکەوتوودا دروست دەبن و وەکو پێشەنگی واقیعی و فیکری و هونەری خۆیان تێی دەپەڕێنن لە رووی هزری و هونەری یەوە راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشداری پەرەپێدان و گۆڕینی کۆمەڵ دەکەن.

ڕەوتی دووەمی ڕۆمانی تەجریبی لە مەغریب دا محمد عزالدين التازی ڕێبەرایەتی کرد کە پێ ی وایە ئەو گۆڕانکاریانەی هەر لە قۆناغی کلاسیکی یەوە بەسەر ڕۆمانی عەرەبیدا هات، دەکرێ بە گۆڕانی ئەقڵیەتی عەرەبی لێك بدرێتەوە، بە کارلێکی ڕۆشنبیریی تازە لەگەڵ ڕۆژاوادا لێك بدرێتەوە، کارلێکێ کە تەنیا بە لاسایی کردنەوە قاییل نییە، بۆیە نەوەی تازە هاتن یاساو ڕێسای تازەیان بۆ بونیادی دەقی چیرۆکڤانی داهێنا، ئیدی خەیاڵیان لەوە رزگار کرد کە تەنیا رواڵەت و دیاردە واقیعییە ڕۆژانەکان بگوازێتەوە، ئیدی خەیاڵی نوسەر ڕۆڵی تەقاندنەوەی وەرگرت، واقیعی دەتەقاندەوە تا لە کەش و هەوایەکی چیرۆکڤانی دا دروستی بکاتەوە و دای بڕێژێتەوە،

داڕشتنەوەیەك کە زمان دەوری سەرەکی تێدا بدینێ. چونکە زمان لەوە دەرچوو ڕەگەزێکی کڕوکپ و مات بێ.. و ڕۆمان لەوە دەرچوو کە کارێکی سادە و ساکار بێ واقیع وەکو خۆی نەقڵ بکات یان بە شێوەیەکی میکانیزمی وەسفی بکات.

هەندێ لە ڕۆماننووسەکانی مەغریب:

مليكه الفاسى، محمد بن عبدالله الموقت، آمنه اللوه، محمد الصباغ، احمد عبد السلام البقالى، عبد المجيد بن جلون، عبدالكريم غلاب، فاطمة الراوى، عبدالله العروى، محمد زفراف، عبدالعزيز بن عبدالله، محمد عزيز الحبابى، احمد زياد، احمد المدينى، مبارك ربيع، سعيد علوش، خناثه بنونه، محمد شكرى، محمد عزالدين التازى.

سەرچاوەکان:

١- محمد عزام، وعي العالم الروائي، دراسات في الرواية المغربية ط ١٩٩٠ . ٢- جورج طرابيشي - رمزية المرأة في الرواية العربية. بيروت ١٩٨١ .

٣- حنا مينا - هواجس في التجربة الروائية - بيروت ١٩٨٢ .

٤- جورج لوكاش - الرواية كملحمة بورجوازية - ترجمة: جورج طرابيشي بيروت ١٩٧٩ .

٥- الريف في الرواية العربية - محمد حسن عبدالله - عالم المعرفة - الكويت ١٩٨٩ .

٦- يمنيَ العيد - الراوي: الموقع والشكل - بيروت ١٩٨٦ .

جیهانی چیرۆکڤانی ئەحمەد مەحموود

۱۹۳۱ – ۲۰۰۲

(۱)

یەکێکە لە چیرۆکنووسە ناودارەکانی ئێران و چەندین ڕۆمانی گەورە و کاریگەری هەیە، لەوانە: (هاوماڵەکان، چیرۆکی شارێك، زەوی سووتماك، مەداری سفر دەرەجە و، درەختی هەنجیری مەعابد). لە پاییزی ساڵی ۲۰۰۲دا بەدەم ئازاری نەخۆشییەوە لە نەخۆشخانەی میهرداد –ی تاران کۆچی دوایی کرد و کار و بەرهەمێکی زۆر و ڕەسەنی لەپاش بەجێما و، لە ڕیزی پێشەوەی نووسەرە بەرجەستە و شەریفەکانی ئێرانە.

لە ساڵی ۱۹۳۱دا لە ئەهواز لە دایکبووە، خوێندنی سەرەتایی هەر لەوێندەر تەواو کردووە. لێ پتر خۆی بەخەڵکی دیزفول دەزانی" چونکە دایك و بابی خەڵکی ئەو شارە بوون. بێ گومان ئەحمەد مەحموود بەڕەگەز کوردە و بەخۆیشی ئەمەی نەشاردۆتەوە و شەرمی لەم حەقیقەتە نەکردووە! ئەم نووسەرە وەکو گەلێك لە خەڵکانی

ڕۆژهەلات، هەر لە سەرەتای گەنجییەوە تووشی سیاسەت بوو و، کەوتە زیندان و پاشان نەفی کرا بۆ بەندەری (لنگە) کە ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد)ەکەی یادگار و یادەوەری ئەو شارەیە، دەیگوت درەختێکی گەورە و بەسێبەر و پڕ سایە بوو و لەژێریدا سفرەمان ڕادەخست و نانمان دەخوارد.

یەکەم چیرۆکی خۆی بەناوی (صب میشە – ڕۆژ دەبێتەوە)، لە ساڵی ۱۹٥٤دا، لە گۆڤاری (ئومیدی ئیران)دا، بەناوی ئەحمەد مەحموودەوە بڵاو کردەوە و ئیدی لەوە بەملاوە (إعطا) بوو بەئەحمەد مەحموود. ئەحمەد مەحموودیش بوو بەو کەڵەنووسەرەی کە چەندین شاکاری ئەدەبی لەدوای خۆی بەجێهێشت. ئەحمەد مەحموود بۆ کاروباری بژێوی و بەڕێوەبردنی ژیانی ڕۆژانە، خەم سارد و بێ موبالات و تەنانەت بێ سەروبەر بوو، بەخۆی لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەگەرچی لەو کارانەی کە بۆ دابینکردنی ژیان پێویست بوون، ناپایەدار بووم، بەڵام لە بیرکردنەوە و نووسیندا زۆر مکوڕ و تەنانەت سەرسەخت بووم). هەر ئەم سووربوونە بوو کە لە ساڵی ۱۹٥۷دا کۆمەڵە چیرۆکی (مول)ی لێکەوتەوە و هاتە چاپ و بڵاوکردنەوە. ئیدی لەمە بەدواوە وەکو نووسەری بواری کورتە چیرۆك ناسرا، تا لە ساڵی ۱۹۷٤دا یەکەم ڕۆمانی بەناوی (هاوماڵەکان) بڵاو کردەوە. تەنیا چیرۆکی کورتی دەنووسی. لەوانە: (دەریا هێشتا ئارامە – ۱۹٦۰، بێهوودەیی – ۱۹٦۲، میوانی ژێر باران – ۱۹٦۷، کوڕیژگەیی خۆیی غەوارەکان – ۱۹۷۱).

هەرچەندە نووسەر لەپاش ڕۆمانی (همسایەها – هاوماڵەکان) زیاتر ڕووی کردە ڕۆمان، بەڵام کورتە چیرۆکیشی فەرامۆش نەکرد و پاش ڕۆمانێن (هاوماڵەکان – ۱۹۷٤، چیرۆکی شارێك – ۱۹۷۹، خاکی سوتماك – ۱۹۸۲) سێ کۆمەڵە چیرۆکی کورتی بەناوی (دیدار ۱۹۹۰، حیکایەتی ئاشنا ۱۹۹۱، از مسافرت تاتب خال – ۱۹۹۲) چاپ و بڵاو

کردۆتەوە و ئەوجا لە ساڵی ١٩٩٣دا ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە)ی بڵاو کردەوە. (درەختی هەنجیری مەعابد – ٢٠٠٠) دوا ڕۆمانیەتی.

ئەحمەد مەحموود لە ساڵی ٢٠٠٠دا تووشی نەخۆشی هەناسەسواری (تەنگەنەفەسی) بوو.

لە ساڵی ٢٠٠١دا چەندین خەڵاتی ئەدەبی پێ درا، دیارە ئەم خەڵاتانەش زۆر لە جێی خۆیدابوون، چونکە ناوەندی ئەدەبی ئێران کەسێکی خەڵات کرد کە لە نێوان ڕۆماننووسانی ئێرانیدا دیار بوو.

جا ئەحمەد مەحموود لە نامەیەکیدا بۆ کۆڕی خەڵاتەکەی، کە خۆی بەشداری تێدا نەکرد دەڵێت:

(خەڵکانی وەکو من کە ٤٥ ساڵی ڕابردوویان لە گۆشەگیری و بێ دەنگی تەواودا قەتاندووە، ئەوەی توانیویانە کردوویانە، ئێستاش کاتی ئەوە هاتووە شوێن پێی حافیز هەڵگیرێت، لە خەڵوەتخانە وەدەربکەون و دەرفەت بەلاوان بدرێ کە بەخەڵات و هەر جۆرە هاندانێکی دیکە دڵخۆش بکرێن تا بەرهەمی زیاتر و چاکتر لە هی هاوتەمەنانی من دابهێنن و بخوڵقێنن). ئیدی مەحموودی دەوڵەت ئابادی لەجیاتی ئەحمەد مەحموود، خەڵاتەکەی گەڕاندەوە و ڕایگەیاند کە ئەحمەد مەحموود لەدوا تەلەفۆنیدا لەگەڵ ئەودا، سوپاسی خۆی بۆ بەڕێوەبەرانی بۆنەکە ڕادەگەیەنێ و خەڵاتەکە ڕەت دەکاتەوە، چونکە ئەم جۆرە خەڵاتانە تازە بۆ ئەو ناکەنە هیچ جۆرە هاندانێک" دەوڵەت ئابادی لە تەعلیقی خۆیدا گوتی:

(وا جارێکی دیکە حیکایەتەکەی فیردەوسی لە مێژووی ڕۆشنبیریماندا دووبارە دەبێتەوە*).

حەسەنی میر عابدینیی توێژەر و ڕەخنەگر لە بۆنەی خەڵاتکردنی ئەحمەد مەحمووددا دەڵێت: (چیرۆکنووسێکی بەتوانایە" خوێنەر ڕادەکێشێت و ناچاری دەکات تا کۆتایی لەگەڵیا بڕوات).

مەحموودی دەوڵەت ئابادی لە کۆڕێکی دیکەدا دەڵێت: (ئەحمەد مەحموود – بێ خۆهەڵکێشان و لاف لێدان بەوەی کە کاری گەورەی ئەنجامداوە – کاریگەرییەکی گەورەی بەسەر زمان و ئەدەبیاتی ئەم وڵاتەوە بەجێهێشت).

محەمەد قاسم زادە –ی نووسەر و ڕەخنەگر دەڵێت: (لە کارەکانی مەحمووددا، شێوە خاوەکەی زمان دەگۆڕێ بۆ ئەدەبێکی باڵا).

سەفدەری تەقی زادەی نووسەر و ڕەخنەگریش دەڵێت: (بەدەگمەن نووسەرێك توانیویەتی وەکو ئەحمەد مەحموود هەڵکشان و داکشانی بزاڤە کۆمەڵایەتی و ڕووداو و ئەنجامە پەیوەستەکان بەخەباتی ڕزگاریخوازی و بارودۆخی جەماوەری خەڵکی باشوری وڵاتەکەمان بەو زیندوویەتی و کاریگەرییە نیشان بدات). هەروەها دەربارەی زمانی مەحموود دەڵێت: (زمانی مەحموود ڕەوان و خۆشە، خوێنەر ڕادەکێشێت، فارسییەکی دەوڵەمەند و دروست و مکومی هەیە، زاراوە ناوچەییەکان لە شوێنی ئاسایی خۆیاندا بەکار دێنێ. وەسفی زیندان و زیندانیان و ئەشکەنجە بەرجەستەترین دیمەنێن ناو ئەدەبیاتی ڕۆمانی ئێمەن")

بەڵام مەخابن پاش ئەم خەڵات و خەڵاتکارییە و بەکەمتر لە ساڵێك، بەدەم زۆرانبازی دەگەڵ نەخۆشی هەناسەتەنگییەوە، لە ڕۆژی هەینی ٢٠٠٢/١٠/٤دا لە نەخۆشخانەی میهرداد لە تاران بەیەکجارەکی تەسلیم بوو و گیانی سپارد.

(٢)

ئەحمەد مەحموود یەکێك بوو لە نووسەرە گەورە و مرۆڤدۆستەکانی سەدەی بیستەم. ئەم کەڵەنووسەرە هەرچەندە ژیانی شەخسی زۆر بەرتەنگ بوو، لە ماڵێکی بچووکی گەڕەکی نارمەك –ی ڕۆژهەڵاتی تاراندا، لەگەڵ ڕۆژانە ژیاندا لە زۆرانبازیدا بوو، لێ لە بوارێن وشە و چیرۆکاندا دنیایەکی ڕەنگین، بەرین و پڕ جۆشوخرۆشی ئەوتۆی بۆ

خۆی سازاند بوو کە سەری لە کەشکەڵانی فەلەك دەسوو و پەیوەندی بەئایندەوە دەکرد" مەحموود مسیبەت و شکست و قارەمانێتی و مێردەزمەی هاوبەشی مرۆڤی ڕەنجبەری وڵاتی خۆی و هەموو جیهانی لە چیرۆکدا هونەراندووە. بۆیە مەحموود وێڕای هەموو تەنگدەستی و مەزڵومیەت و گوشارێك کە لە ژیانی شەخسیدا ڕووبەڕووی بوو، مرۆڤێکی بەختەوەر بوو" چونکە ژیا بەبێ ئەوەی ببێ بەنێچیر و چەشەی ژیان. بەڵکو بوو بەفەرمانڕەوای ژیان و بەبوونی ئەدەبی خۆی فەسڵێکی سەرەکی مێژووی ئەدەبیاتی چیرۆکی هاوچەرخی تۆمار کرد" بەهەرحاڵ جیهانبینی و بیری مەحموود لە ڕێگەی هونەرەوە ڕێی خۆی بەرەو ئاینده کردۆتەوە، ئیدی ڕۆخانەیەکە و لە ئەنجامدا دەڕژێتە ئۆقیانووسەوە.

ئەم پیاوە بەبەردەوامی لە خۆتازەکردنەوە و خۆجەڕباندنی ئەدەبیدا بوو. تا لە ژیاندا بوو دەستبەرداری ئەم خەسێت و سوخەت و نەفەسی خۆتازەکردنەوەیە نەبوو، بەتایبەتی لە بواری ئەستاتیکادا. ئەم دیاردەیە زۆر بەڕوونی لەدوا دوو ڕۆمانیدا، واتە لە: (مەداری سفر دەرەجە و، درەختی هەنجیری مەعابد)ا بەدی دەکرێت. لەم جووتە ڕۆمانەدا سەرەتای سەرهەڵدانی ڕەگەز و تۆخمی بونیادگەری و فورمالیستی، لە تەکنیکی هونەری خودانی (هاوماڵەکان و، چیرۆکی شارێك)دا دیارە. لێ بەداخەوە مەرگ مەودای نەدا کە ئەم تەکنیکە تازەیە بەشێوەی چڕتر لە چەند شاکارێکیدا ڕەنگ بداتەوە و فەسڵێکی تازەش لە بواری جوانیناسیدا بکاتەوە و هونەر و دەستەڵاتی خۆی تێدا بنوێنێ.

ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە)ی ئەحمەد مەحمود، ئەگەر لە چوارچێوە گشتییەکەیدا لە خانەی ڕیالزمدا بێ، ئەوا نووسەر هەوڵیداوە هونەرمەندانە لە ڕێگەی بەکارهێنانی ڕەگەزێن ڕەمزی و چەمکێن ڕەمزئامێز و هەندێ جار چەمکی خواستنکاری لە

چوارچێوەی بونیادی ڕیالستیدا، قوڵییەکی هونەری ئەوتۆ بەکارەکەی ببەخشێت کە خوێنەر ناچار بێت لە ڕێگەی دیار و ئاشکرایانەوە پەی بەپەنهان و نائاشکرایان ببات و ئەودیوی ڕووداوە دیار و ڕواڵەتییەکان دەرك بکات"

مەحموود، ئەوەندە ئاشقە مۆدپەروەری و قوتابخانە و ڕێبازێن ئەدەبی نەبوو. پتر پابەندی چۆنیەتی خوێندنەوە و سەرنجێن هونەری خۆی بوو. لە خەمی ئەوەدا بوو کە بەرهەمی هەمەجۆر و نەمر بخوڵقێنێ، کە سەرچاوەی هەر یەکێك لەو بەرهەمانەی، خەیاڵی خۆی و ئەزموونی تایبەتی خۆی دەربارەی ژیان بووە. هەمیشە وێڵی دوای تازە بوو، کاتێك جیاوازترین و تازەترین تەجرەبەی چیرۆکڤانی خۆی لە بوارێن فۆرم و بونیاد و زماندا دەستپێکرد کە هەموو بەرهەمەکانی ڕابردووی لە زەین و یادی زەمان و مێژوودا مۆری نەمری و جاویدانی لێ درا بوو.

لە هەندێ کورتەچیرۆکێن کۆچیرۆکی (دیدار – ١٩٩٠)وە تا ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە – ١٩٩٣) و پاشان (درەختی هەنجیری مەعابد – ٢٠٠٠) کە بەرهەمی دواین دە ساڵی تەمەنیەتی، دەبینین نووسەری (هاوماڵەکان – ١٩٧٤) و (چیرۆکی شارێك – ١٩٨١) و (زەوی سوتماك – ١٩٨٢) لە هەوڵ و کۆششی بەردەوامدایە بۆ داهێنانی بەرهەمی جیاواز لە (بواری جوانناسی ڕۆمان)دا. بەرجەستەترین بەرهەمی ئەم قۆناغەی تەمەنی تەژی ڕەگەزێن تازە، چەمکی کینایی و قارەمان و وەزع و حاڵی ڕەمزی ئەوتۆن کە خوێنەر هەواڵەی ئەودیو مەبەستە ڕواڵەتییەکان دەکەن و خوێنەر ئاوێتەی زهنیەتی ڕەمزیی ڕۆمانەکە دەبێ و لەدوای تەواوبوونی ڕۆمانەکەش هەر لەناو جیهانی دەقەکەدا دەژی و لە گێژاوی ژانی گۆڕانی کۆمەڵایەتیدا بۆ پێگە و دەوری خۆی دەگەڕێت. ئەمەش زۆر بەڕوونی لە ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە)دا ڕەنگی داوەتەوە و بەرجەستە بووە.

تا زەمانی بەرهەمهێنانی ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە) و پاشان ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد) کە هەردووکیان لە ڕوانگەی (زانای گشت)ەوە دەگێڕدرێنەوە. هەموو ڕۆمان و زۆربەی چیرۆکە کورتەکانی مەحموود لە ڕوانگە و زمانی یەکەم کەسی تاکەوە (منی گوتیار)ەوە گێڕدراونەتەوە. (مەداری سفر دەرەجە) لە باری بونیادی گشتی چیرۆک و، زمان و بابەتەوە زۆر لە ڕۆمانەکانی تری مەحموودەوە بەتایبەتی (هاوماڵەکان) نزیکە و لە ڕووی جیهانبینی و ڕوانگە و کاری ڕەگەزەکینایی و ڕەمزییەکانی چوارچێوەی تێفکرینی ڕیالستی چیرۆکەوە و لە ڕووی ئەسڵی بونیادییەوە لێکچوونی لەگەڵ ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد)دا هەیە. لە (هاوماڵەکان) و (مەداری سفر دەرەجە)دا هەموو شتەکان، ژینگەی کۆمەڵایەتی و تەنانەت بەرژەوەندی و پەیوەندی نێوان قارەمانەکان و پێگەکانیش تەنیا بەکۆمەکی کاری ناوەڕۆك و کاردانەوەی زمان دەکەونە بەر دیدەی بینین و گۆشە تاریك و نادیارەکانیان دەردەکەون. دەڵێی هەر کاراکتەرێك چرایەکە کە بەحەرەکەتی بەردەوام لە شوێنی خۆیدا، هەم خۆی ڕووناك دەکاتەوە و هەم ئیمکانی دیتنی گۆشە و کەنارێن دیمەن و شتەکان و مرۆڤەکانی دی بۆ خوێنەر دەڕەخسێنێ. جیاوازی سەرەکی نێوان گۆشەنیگای یەکەم کەسی تاك لە (هاوماڵەکان)دا و دیدی (زانای گشت) لە (مەداری سفر دەرەجە) لە جوملەی ئەو چرایانەن. لە (هاوماڵەکان)دا دەڵێی یەك چرا هەیە کە ئەویش بەدەستی گوتیاری چیرۆکەکەوەیە و شتەکان، ژینگە و ڕووداوەکانی ناو شانۆکەی پێ ڕووناك دەکاتەوە و بەخوێنەری نیشان دەدات. لە حاڵێکدا لە (مەداری سفر دەرەجە)دا (زانای گشت) گەرچی دەسەڵاتی ڕەهای هەیە و دەتوانێ هاوکات تیشك بخاتە سەر هەموو دیمەن و گۆشە و کەنارەکان و بەردەوام گۆشەنیگای خۆی چڕ بکاتەوە و

بەدرێژی و پانی و قوڵی زەمان و شوێندا بیگێڕێت، بەڵام وەکو پێویست سوود لەم گۆشەنیگا بێ سنوورە وەرنەگیراوە.

ئەگەر (هاوماڵەکان) چ وەکو بونیاد و چ وەکو قارەمان و ڕووداو تەواو ڕیالستی بێ و یەك دیو و یەك توێ و یەك ڕووی هەبێ، ئەوە زادەی قۆناغێکی ژیانی مەحموودە کە ڕوانینی نووسەرە بۆ بوون. مرۆڤ و مێژوو ڕوانینی بابایەکی شایەد بووە و بەس. بەڵام (مەداری سفر دەرەجە) بەرهەم و بەری سەردەمێکی تازەی جیهانی چیرۆکڤانی مەحموودە. سەردەمێك کە ئاوێتەکردنی (پێش ئاگایی لە ئایندە) و (شایەدی ئێستا) ئەفراندنێکی نوێ و هوشیارانەی لە ئەدەبیاتی هاوچەرخی چیرۆکڤانیدا لێ کەوتەوە و لە ماوەیەکی زۆر کورتدا پەیڕەوانێکی لە دەوری خۆی خڕ کردەوە.

زمان لە ڕۆمانی دوو بەرگی (درەختی هەنجیری مەعابد)دا دیاترین لایەنی جیاوازی دوا بەرهەمی مەحموودە لە هەموو بەرهەمەکانی پێشووتری. ئەگەر بونیاد و ناوەڕۆکی بەرهەمێن پێشووی مەحموود بەتایبەتی (مەداری سفر دەرەجە) زمانێکی ڕونکاری بخوازێ کە خۆی وەکو ڕەگەزێکی ناوەوەی بونیادی لەگەڵ کار و کاردانەوەیێن بەردەوام (حەرەکەت و گفتوگۆ) بسازێنێ، ئەوا لە ڕۆمانی (درەختی هەنجیری")دا ڕووبەڕووی زمانێکی وەسفکاری وەها دەبینەوە کە لە کارە ئەدەبییەکانی مەحموودا هیچ پێشینەیەکی جدی نییە. ئەرك و کاری زمان لە (مەداری سفر دەرەجە)دا بریتییە لە نیشاندان و وێنەگرتن. کەچی لە (درەختی هەنجیر")دا ئەرکی زمان بریتییە لە وەسف و نوواندن. زمانی ڕونکاری (مەداری سفر دەرەجە) چونکە لە زمانی ڕونکاری (توضیحي)یان وەسفی (درەختی هەنجیر") لە شانۆ نزیکترە و هەڵسوکەوتی قارەمانەکان و ڕووداوەکان لە ڕابردووەوە دەستی پێ کردووە و لە ئاستانەی زەمانی ئێستادا لە ناوەوەی زماندا دەگاتە دوا شێوە و فۆرمی خۆی. بۆیە چیرۆکەکە بەناچاری پەنای وەبەر فرمانی ڕابردوو و بەزۆری ڕابردووی تەواو بردووە" بەڵام لە

زمانی وەسفکاری (درەختی هەنجیر“)دا کە ڕەوتی زەمان لە ئێستاوە بەرەو ئایندە دەکشێت، فرمانی ڕانەبردوو، بەتایبەتی ڕانەبردووی ئیخباری بەکار هاتووە. ئاساییە لە هەموو ئەو شوێنانەی کە هێڵی زەمانی حاڵ لە تەداعیاتی زهنی قارەمانەکاندا لە ڕابردووی دوور یا نزیکدا دەشکێتەوە. فرمانی ڕابردوو بەکار هاتووە. لە بونیادی ڕۆمانێکی وەکو (مەداری سفر دەرەجە)دا کە زمان بەشێکە لە بونیادی چیرۆك و لەگەڵ هەر کاراکتەر و لەگەڵ هەر کار و دیالۆگێکدا دێتە ئاراوە، لە ڕاستیدا بەڕەگەزێکی هەرە گرینگ و ڕاستی دەژمێردرێت و دەبێت زیاتر لەگەڵ مانایێن ڕاستەقینەی وشەکان و زاراوە و دەربڕینەکاندا بەکار ببرێت. نووسەری ریالست ناتوانێ و نابێ وەزع و حاڵەکان و وێنە زەینییەکان و بابەتییەکان بەخۆڕایی و بەشێوەیەکی نابەجێ پەرە پێ بدات. نابێ درێژدادڕی نابەجێ بکات. قسەی بەلاش بخاتە سەر زاری قارەمانانی پووچەڵ و کارتۆنی و هەموو زانیاری و ئەزموونەکانی خۆی کەشکۆڵ ئاسا بترنجێنێتە ناو یەك ڕۆمانەوە و بیکا بەقووتی عەتاران. ڕیزکردنی بابەتێن دوور لە هێڵی ئەسڵی ڕۆمان لە هەندێ ڕۆمانی دوورودرێژی ڕیالستی سەردەمی ئێمەدا، ئەو حیکایەتە کۆن و بەرهەمە هەڵبەستەوانی و پەخشانیانەی سەدەکانی پێش مۆدرنیتەوە بیر خوێنەر دێنێتەوە کە هێڵی سەرەکی و هەوێنی چیرۆکەکە لەپشت کۆمەڵێك بابەتی تیۆری و ئەخلاقی و فەلسەفی و چیرۆکێن لاوەکییەوە بزر بووە. کەچی ئەحمەد مەحموود لە زۆربەی هەرەزۆری بەرهەمەکانیدا، بەڕای زۆربەی خودان ڕاوبۆچوونان، خۆی لە درێژدادڕی بونیادی ڕۆمان پاراستووە و لەو ڕووەوە زۆر باڵادەست و سەرکەوتووە. ئەحمەد مەحموود بەڕۆمانی (درەختی هەنجیر“) سەلماندی کە نووسەرێکە بەهوشیارییەوە لە زیادەبێژی و درێژەدادڕی نووسین بێزارە و کە لە چیرۆکە سەرکەوتووەکانی پێشووشیدا پەنای وەبەر چڕی زمان و کورتبڕی بابەت بردووە تەنیا لەبەر زەروورەتی

بونیادی نەبووە. بەڵکو ئەمە تایبەتمەندییەکی سروشت و تەبیعەتی جوانی ناسی ئەو بووە.

تایبەتمەندی بەرجەستەی (کورتبڕی) لە زمانی ڕونکاری و نێوەڕۆکی ڕۆمانەکانی پێشوویدا، ئەگەرچی بەجۆرە درێژەدادڕییەکی هونەری لە قەڵەم دەدرێت، بەڵام لە ڕاستیدا دوا ڕۆمانی (درەختی هەنجیری مەعابد) و زمانی وەسفکاری ئەو ڕۆمانە، ئەوەی ساغ کردەوە کە کورتبڕی نێوەڕۆك و زمان هەم یەکێکە لە تایبەتمەندییە هونەرییە دژوارەکانی ئەو و نیشانەی پاراوی خەیاڵی ئەوە بەڕۆشنبیریی هاوچەرخ و هاودەم.

هونەری مەحموود لە هەردوو ڕۆمانی (هاوماڵەکان و مەداری سفر دەرەجە)دا لە ڕەوانی پەخشانەکەی و لە زمانی ڕونکاری چیرۆك و گێڕانەوەدایە. ڕیتمی ڕستەکان، ئاهەنگی وشە، جێگۆڕکێ و گۆڕانی بەردەوامی فرمانەکان، ئاوەڵفرمان، ئاوەڵناو، ئامرازی پەیوەندی لە بونیادی ڕستەدا، کورتی ڕستەکان و دەستگرتنەوە لە بەکارهێنانی ئاوەڵناو، ئاوەڵفرمان و هاوواتایان“ هێندە بەوردی و ناسکی ئەنجامدراوە کە ئەم بونیادە تایبەتییە لە زمانی پەخشانی چیرۆکدا، لە زۆر شوێندا یارمەتی بەرجەستەبوونی چەمك و حاڵەت و تەنانەت هەستی ناوەوەی قارەمانەکان و وەزعیەت و ڕەوشی ڕووداوەکان دەدات. هەڵبەتە ئەرکی هونەر و ئەدەبیات وەڵامدانەوەی پرسیاران نییە، بەڵکو دۆزینەوە و بەرجەستەکردنی هونەری هاندەرە دەروونی و سۆزدارییەکانە.

لە (مەداری سفر دەرەجە) و (درەختی هەنجیری مەعابد)دا خوێنەر لە هەر یەکێکیاندا دەبێت بەبەردەوامی پەیگیری ئەو هەستە پەنهانە بکات کە لە بونیادی ناوەوەی ئەم دوو ڕۆمانەدا پەنهانە.

لە ڕۆمانی دوو بەرگی (درەختی هەنجیری مەعابد)دا، لە ڕووی بونیادی گشتییەوە، ئێمە ڕووبەڕووی (جیهانێکی واقیعی) و

(جیهانێکی خەیاڵین) کە هاوسێ و هاوزەمانن و (جیهانی چیرۆکڤانی) ڕۆمانەکە پێکدەهێنن. سەربهووردی تراجیدی ماڵباتی ئەسفەندیارخان ئازەرپاد و ئەو نەگبەتییەی کە یەخانگیری فەرزەندان و پاشماوەکانی ئەم ماڵباتە دەبێت، ناوەڕۆکی جیهانی واقیعی ڕۆمانەکەیە و درەختەکە و پیرۆزاندنی میتاواقیعی درەختەکە و ڕێوڕەسمی ئایینی سەبارەت بەدرەختەکە، سەرپەرشتی زیارەتگە و مەزاری درەختەکە کە وەکو عەلەمدار پشتا و پشت لە بابەوە بۆ کوڕ دەمێنێتەوە، یادداشتەکانی عەلەمداری یەکەم و سەرەنجام گەشەکردنی ڕیشە و لقوپۆپی درەختەکە ژیانی شارێك وەکو نموونەی ولاتێك ئیلفیج دەکات" بابەتی جیهانی خەیاڵییە.

بەرگی یەکەم و بەشێك لە سەرەتای بەرگی دووەمی ڕۆمانەکە، بونیادێکی تەواو ڕیالستی هەیە و چەمك و شتە ڕەمزییەکان کە لە بەرگی دووەم بەدواوە و بەرە بەرە جیهانی خەیاڵی و فەنتازی ڕۆمانەکە پێك دەهێنن، ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ پەیوەندییان بەدرەختەکەوە هەیە.

ڕەگەزێن ڕەمزی و چەمکێن خوازەیی ڕۆمانەکە لە بەرگی یەکەمدا بەباشی لە بونیادی ڕیالیستی چیرۆکەکەدا قاڵبی گرتووە" لە نیوەی کۆتایی بەرگی دووەمی (درەختی هەنجیری") خوێنەر دوو زەمان و دوو شوێنی جیاواز کە یەکێکیان واقیعی و ئەویتریان خواستنکارییە (استعاری) دەبینێ کە هاوزەمان و شان بەشانی یەکترن.

(٣)

ئەحمەد مەحموود، پیاوێکی گۆشەگیر و سەرسەخت و پشت بەخۆ بەستوو بوو. بەڕەنجی خۆی و هەوڵ و کۆششی زۆر توانی ناو و ناوبانگێك پەیدا بکات و لە مەیدانی چیرۆکستانی هاوچەرخی ئێراندا ئەم پایە بەرزە بەدەست بێنێ. تاکو مردیش هەر مرۆڤێکی ڕەنجدەری غەمین بوو، کاری بەکاری خەڵکانەوە نەبوو. بەبێ دەنگی و لەناو بێ

دەنگی خۆیدا سەرگەرمی کاری هونەری خۆی بوو، لە هەوڵی بەردەواما بوو کە ئاستی بەرهەمەکانی بگەیەنێتە پلەیەکی بەرزتر.

هەرچەندە زۆربەی ڕەخنەگرانی ئێمە لە ئاستی کارەکانی ئەودا، بێ دەنگ بوون. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، بەرهەمەکانی چوونە ناو کۆمەڵ، گەیشتنە زمان و دڵ و گوێی خەڵکی. هەندێ لە بەرهەمەکانی کراون بەزمانانی ئەڵمانی، ڕووسی، ئینگلیزی، فەرەنساوی و ئەرمەنی و کوردی(**)

گیروگرفتی ژیان و کاری ئەدەبی ئەحمەد مەحموود هەمان دژواری ژیان و کاری نووسەرانی جیهانی سێیەمە. واتە لە لایەکەوە هەڵپەی ژیان و ئەرکی پەیداکردنی بژێوی خۆی وماڵ و منداڵ، لە لایەکی دییەوە هەوڵدان بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی هونەری و خزمەتی کەلتووری. جا هەر ئەرکی ژیانی ڕۆژانە و پەیداکردنی کار و کاسبی و دابینکردنی بژێوی، خۆی لە خۆیدا کارێکی زۆر قورسە و مرۆڤ لەبن دێنێ" کەچی بەو حاڵەشەوە ئەحمەد مەحموود، لە کاری ئەدەبی خۆی ڕازی نییە و (پتر لە شەست ساڵ تەمەن و ئەم کارە کەمە بەمایەی شەرمەزاری) دەزانێت" بەڵام ئەگەر سەختی و دژواری ژیان و ئەرکی ڕۆژانە و بێ ڕەواجی بازاڕی قەڵەم لە بەرچاو بگرین دەشێت بگوترێ کە نووسینی چوار ڕۆمان و پتر لە پەنجا چیرۆکی کورت کارێکی کەم نەبووە. بەڵگەی ئەشقێکی گەورە و بەهرە و توانایەکی ڕەسەنە. مەحموود و گەلێك لە نووسەرە چاکەکانی دیکەی ولاتی ئێران دەبووایە لە چەند بەرەیەکی دژواری وەك: کاری ئەدەبی، هەڵپەی ژیان، نووسین و نووسینەوەی کتێبان، سەرپەرشتی کەسوکار و خاوخێزان و کاری زەوقکوژی ئیداریدا بجەنگن و بخەبتن.

چیرۆکەکانی ئەحمەد مەحموود، بەقۆناغی پڕ لە گۆڕاندا ڕەتبوون. لە سەرەتادا کاریگەری چیرۆکێن هیدایەت و چویەك –یان پێوە بووە. پاشان کە ئەزموونێکی پەیدا کردووە و خۆی ناسیوە ڕووی کردۆتە

ڕیالزم و ڕیالزمی کۆمەڵایەتی. ڕۆمانی (مەداری سفر دەرەجە) بەلوتکەی داهێنانی هونەری مەحموود دەژمێردرێت"

هاماجی (فەزا) زۆربەی چیرۆکەکانی هاماجی گوندییە و کەمتر پەیوەندییێن شاری تازەیان تێدا دەبینرێت. خەباتی ساڵانی ٥٠ – ٧٠ی سەدەی بیستەم هێشتا بەسەر بیر و بیرکردنەوەیدا زاڵە. قارەمانانی چیرۆکەکانی – جگە لە نەوزەر ئەسفەندیاری لە مەداری سفر دەرەجەدا و چەند قارەمانێکی دیکە لە کۆمەڵە چیرۆکی دیدار و چیرۆکی ئاشنادا، تاك مەودا و سادەن. بەڵام ئەو ڕاستییەش زەق و دیارە کە مەحموود لە زۆربەی چیرۆکەکانی خۆیدا واقیعی ژیانی خەڵکی بێ بەش و مەحروم دەخولقێنێتەوە و کەسایەتی و قارەمانانی چیرۆکەکانی لە ناوەوە و لە دەرەوەڕا بەرجەستە دەکات، خوێندنەوەی بەرهەمەکانی ئەحمەد مەحموود زەرورین بۆ تێگەیشتن لە ژیانی خەڵکی گوندی و ژینگەی باشووری ئێران، بەتایبەتی ئەهواز و خوزستان، گەڕەکەکانی ئەهواز و شێوازی ژیانی خەڵکی ئەم شارە و سیاسەتی زاڵ بەسەر ئێراندا لە سەردەمی دکتاتۆریەتی شاهنشاییدا.

کەسێك بیەوێ کارەکانی ئەحمەد مەحموود بناسێت، دەبێ لە کۆمەڵە چیرۆکی (مول) –ەوە دەست پێ بکات، کە بریتییە لە هەشت کورتە چیرۆك، مەنەلۆگ زاڵە بەسەریاندا، کورتبڕی خەسڵەتێکی دیکەی زاڵی ئەم کۆمەڵە چیرۆکەیە. مەحموود دەیەوێت قسەی خۆی بکات و ئەزموونی خۆی دەرببڕێت و حاڵ و حەوسەڵە و تاقەتی درێژدادڕی نییە. کۆمەڵەی دووەمی (زائر زیر باران – ١٩٦٨) ئەم کۆمەڵەیە لە ڕووی شێوە و شێوازی چیرۆکڤانییەوە دەکرێت بەدوو بەشەوە. بەشی یەکەمیان کاریگەری چیرۆکەکانی هیدایەت و عەلەوی و چوبەك –یان پێوە دیارە. نووسەر هێشتا نەبووە بەخودانی دەنگی خۆی، بەشی دووەمیان ئەو چیرۆکانەیە کە نووسەر خۆی دۆزیوەتەوە و لە کەمەندی بونیاد و تەکنیك و شێوازی نێودارانی پێش خۆی ڕزگار

بووە. لە کۆمەڵە چیرۆکی (غریبەها و پسرك بومی)دا پەرەی بەو شێوە و شێوازەدا کە لە بەشی دووەمی (زائری زیر باران)دا پێی گەیی بوو. بەردەوام گەشەی بەشێوازی تایبەتی خۆی دا تا لە هاوماڵەکاندا شێوازێکی تایبەت و دیاری دۆزییەوە.

*

یەکێك لە ئارمانجەکانی نووسەر، بەتایبەتی نووسەری ڕۆژهەڵاتی دەکاتە دۆزینەوە و کەشفکردنی پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکانی ناو کۆمەڵگەی خۆی، واتە نووسەر دەبێ خودان کەشفی خۆی بێت، دەنا بیروباوەڕی زۆر لەم دنیا بەرین و ئاڵۆزەدا هەن کە هەر یەکێکیان بگریت دەشێت لە شوێنی خۆیدا شایانی تێفکرین و قووڵبوونەوە بێت. ڕیالیستانی ئێرانی، کە ئەحمەد مەحموود یەکێکیانە ئەم خەسڵەتەیان هەیە کە وازیان لەم گەمە سواوەی ڕۆشنبیریی (واتە وەرگرتنی باوەڕ و بیری خەڵکانی دی) هێناوە و ڕوویان کردۆتە قوڵایی ژیانی ئێرانی" دوو چیرۆکی یەکەمی کۆمەڵەی (غریبەها") وەسفی ژیانی خەڵکی خوزستان لە ڕۆژانی جەنگی جیهانی دووەم و داگیرکردنی ئێران لە لایەن هاوپەیمانانەوە دەکات.

*

با جارێ بێینەوە سەر ڕۆمانی (هاوماڵەکان. بابەتی ئەم ڕۆمانە، بابەتێکی سیاسی – کۆمەڵایەتییە. بونیادێکی زۆر ورد و مەحکەمی هەیە. دیمەنەکانی ژیان بەجۆرێ وێنە دەگرێت کە دەبێت بەبەشێك لە خودی بابەتەکە و لە دەرێڕا لێی بار ناکرێت. ئەگەر ئەم ڕۆمانە لەگەڵ (شوهر آهو خانم)ی عەلی محەمەد ئەفغانیدا – کە ئەویش کوردە – بەراورد بکەین، بەئاشکرا دەردەکەوێت کە بەرهەمەکەی ئەفغانی وێڕای هەموو خەسڵەتێکی ناوازەی خۆی، لە زۆر شوێندا دەکەوێتە درێژدادڕی، نانەوای کرماشانی سەید میران باسی ئەفسانەییێن یۆنانی دەکات و موتریبەکە دەکەوێتە فەلسەفەڕێسی. لە ڕۆمانی هاوماڵەکاندا

ئەم جۆرە خۆنووواندنە ڕۆشنبیرییە بەدی ناکرێت. نووسەر دەیەوێت دیتن و باری سەرنجی خۆی لەمەڕ شوێنێن دیاریکراو و قۆناغێکی دیاریکراو لەناو چیرۆکەکەدا بەرجەستە بکات. قارەمانانی ئەم چیرۆکە بەگوێرەی خەسڵەتێن بەدەنی و سۆزداری و چۆنیەتی ژیانیان قسە دەکەن و هەڵسوکەوت دەکەن و هەڵوێست دەنوێنن. قسەکانیان ڕەنگدانەوەی دەرد و ئازارەکانی خۆیانە و هەقیان بەسەر ئەفسانەیێن یۆنانی و چیرۆك و حیکایەتێن کۆن و تازەوە نییە. قسەی زل زل ناکەن. خۆ بەخۆ و بەبێ هۆ لە دیمەنەکانی ناو چیرۆکەکەدا دەرناکەون و ژیانی پڕ هەوڵ و تەقەلا و ڕەنج و ڕووداو چارەنووسی هەموویانە یان زۆربەیانە.

قارەمانی سەرەکی ڕۆمانەکە (خالید)ی ناوە. نووسەر لە قۆناغی هەرزەکارییەوە، واتە لە تەمەنی ١٠ – ١٢ ساڵییەوە تا سەرەتای ٢٠ ساڵی لەگەڵیدا دێت و سەربوری ژیانی ئەو و دەوروبەرەکەی هونەریانە نیشان دەدات. هەر هەموو بابەتەکە بەزمانی ئەوەوە دەگێڕدرێتەوە. جا کورتکردنەوەی ئەم ڕۆمانە بەلەزەت و چڕە ڕووداو و بەسەرهاتە گەلەك ئەستەمە. بۆیە وا چاکە سەرەداوێکی هاماج و بونیادی ڕۆمانەکە بدەینە دەستی خوێنەر تا خۆی بەیارمەتی ئەم سەرەداو و ڕێنوێنە، گۆشە و کەنارێن ڕۆمانەکە کەشف بکات و ئاگاداری لێهاتوویی نووسەر لە بواری چیرۆکڤانیدا ببێ. چیرۆکەکە بەمەنەلۆگێکی خالید دەست پێ دەکات. بەڵام دیسپلینێکی لۆجیکی بەسەر ئەم مەنەلۆگەدا زاڵە. خالید چ وەکو تاك و چ وەکو باری کۆمەڵایەتی سیمایەکی دیار و تایبەت بەخۆی هەیە. وەکو زۆربەی لاوانی ئێرانی لە کاریگەری سیاسی و کۆمەڵایەتی شار و زەمانی خۆی بەدەر نییە، کەسێکی ئاشنا و زیندووە لە لای خوێنەر. نووسەر دیوی ناوەوە و دەرەوەی، واتە لایەنی سۆزداری و کۆمەڵایەتی ژیانی قارەمانەکەی لە بەرچاو گرتووە و زۆر واقیعیانە مامەڵەی لەتەکدا کردووە. ئەم ڕۆمانە

ئاوێنەیەکی درز بردووی شکاو نییە کە وێنەی شێواو و لێڵ و تێکەڵوپێکەڵی بنیادەممان پیشان بدات. بەڵکو ئاوێنەیەکە کۆمەڵ دەنوێنێ. ڕووداوەکانی ژیان بەڕاستی و واقیعیانە نیشان دەدات. دروستە کە نووسەر، ڕووداوەکانی چیرۆکەکەی بەگوتاری (خالید) دەست پێ کردووە، لێ خاڵی گرینگ ئەمەیە کە ئەم ڕووداوانە تەنیا بەقارەمان و کاراکتەری سەرەکی ڕۆمانەکەوە پەیوەست نین. بەڵکو پەیوەندی بەکەسانی دیکەشەوە پەیدا دەکات و وەختێ کە کاراکتەرەکانی دی دێنە قسە، قسەی خۆیان دەکەن و سیمای واقیعی خۆیان نیشان دەدەن. لە چیرۆکەکەدا، لەبن دێڕی مەنەلۆگی خالیدا، گفتوگۆی خەڵکانی دیکەش دەژنەوین. هونەری نووسەر پتر لەمەدایە کە هونەریانە ڕووداوەکان دێنێتەوە ناو زەمانی ئێستا و بەگوتارێن بەردەوام نیشانیان دەدات. بەڵام بەیارمەتی و کۆمەکی ئەم شێوەیە دەتوانێ چیرۆکێکی تازە بێنێتە ئاراوە. چیرۆکەکەی، یەکەیەکی یەك پارچەیە و بەجووڵە و وەسف، سیمای واقیعیەت و حەقیقەت دەنوێنێ. نووسەر، سەرەتا دەمانباتە ناو ماڵێکی هەژاری شاری ئەهواز. ئەو کەسانەی کە لەم ماڵەدا دەژین لە بەرچاومان گیانیان دەکەوێتە بەر و بەژیانی بابی خالید، دایکی، ئەمانی چایچی، بلور –ی ژنی، ئافاق، محەمەد میکانیك، ڕەحیمی ولاخدار" و خەڵکانی تری چینەکانی خوارەوەی کۆمەڵ ئاشنا دەبین. سیمای خالید و کردارەکانی خالید خاڵی سەرەکی ڕۆمانەکەیە. لەم بارەیەوە ڕۆمانەکە لە خانەی کلاسیکدایە، بەڵام بەزەبری پەنابردنی نووسەر بۆ مەنەلۆگ، ڕۆمانەکە خەسڵەتێکی تازەش پەیدا دەکات" (هاوماڵەکان) ڕۆمانێکە بەزمانێکی تەڕ و تازە لایەنەکانی واقیع نیشان دەدات نەك لایەنێن ژیانی پڕ لە شڵەژانی تاکە کەس کە نیشانەی بەرهەمێن ڕۆمانێن مودرینە.

کار و گوتارێن خالید چەقی ڕۆمانەکە پێکدێنن. بەڵام چەقێکی داخراو و سنووردار نییە و ڕووی لە جیهانی بەرینی کۆمەڵگەیە و

قۆناغێکی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی ئێران لە دەیەی ساڵی ١٩٥١دا نیشان دەدات.

قۆناغی یەکەمی ئاشنایی خالید بەژیانی کۆمەڵایەتی و گەییشتنی بەتەمەنی خۆناسین، بەپەیوەندی ئەو دەگەڵ (بلور خانم)دا دەست پێ دەکات. بلور خانم ژنێکە لە مێردەکەی ڕەنجاوە و لە باوەشی خالیدی لاودا بۆ لەزەت دەگەڕێت و لەزەت دەبینێ و یەکەمین جورعەی هەنگوینی ئارەزووی پێ دەنۆشێت. خالید لە قولایی سروشتی هەرزەکارانە و گەرموگوڕی خۆیەوە ئەم پەیوەندییە دەردەبڕێت:

(" تێك ئالاوین، بەجۆرێکی ئەوتۆ بەخۆوەم دەگوشێت ئێسقانەکانم دێنە ژان" دڵم وەکو چۆلەکەی ڕەمیدە دەفڕێت").

هەنگاوی دووەمی خالید لە پرۆسەی هاتنە ناو کۆمەڵەوە ئەو کاتەیە کە دەگەڵ ئیبراهیمدا دەبن بەمووی لووت لە غولام عەلی خان و شووشەی پەنجەرەکەی دەشکێنن. چونکە غولام عەلی خان بەدزییەوە ژنێکی هێناوەتە ماڵەوە. غولام عەلی خان، خالید دەباتە پۆلیسخانە بەدارکاریکردنێکی چاکی دەدات. لێ پاشان بەناوبژیوانی (ئەمان ئاقا) ئازاد دەبێت و لە هەمان قۆناغدا ئاشنا و شارەزای بێدادییە کۆمەڵایەتییەکان دەبێت.

هەنگاوی سێیەمی خالید ئەو کاتانەیە کە ئاشنایەتی دەگەڵ کیژێکی ئەروستوکراتی جواندا کە ناوی دەنێت (چاو ڕەش) پەیدا دەکات. لێرەدا گیرۆدەی ئەشقێکی پاك و بێ گەرد و تەنانەت ڕۆمانسی، بەلام دوو لایەنە، دەبێت. عەشقێك کە سەراپای بوونی دەسووتێنێ و بەدەم عەزرەت و ناکامییەوە بەرەڵلای دەکات.

هاوئاهەنگی کەسایەتی خالید لە مەیدانی خەباتی کۆمەڵایەتیدا – ئەوساکەی کە پەیوەندی بەحیزبەوە دەکات – دەشێت لەگەڵ کەسایەتی یوسف خان –ی ڕۆمانی (سووشون)ی خاتوو سیمینی دانیشوەر و ماکان –ی ڕۆمانی (چاوەکانی) بوزورگی عەلەویدا بخرێتە

بەر باس و پێکتر بەراوردکردن و شوبهاندن. جگە لەوەی کە لە هاوماڵەکاندا خالیدی شاقارەمانی ڕۆمانەکە، بەرە بەرە ئەزموونی کۆمەڵایەتی – سیاسی پەیدا دەکات. لە کاتێکدا یوسف و ماکان کەسایەتی و کاراکتەرێن توندوتۆڵ و مکومن و بەرەو ئارمانی سیاسی خۆیان پێشڤە دەچن. نووسەری هاوماڵەکان ژیانی خالید لە سەرەتای هەرزەکارییەوە تا تەمەنی بلوغی بەدەنی و فیکری بەرجەستە دەکات و نیشانی دەدات کە کردار و گوتاری ئەو لە قولایی ژیانێکی فەقیرانەوە هەڵدەقولێت. قالبووی بۆتەی هەژاری و کوێرەوەرییە. (ماکان) و (یوسف خان) هیچ یەکێکیان تامی هەژاری ناچێژن. ئەمان لە جوملەی خەڵکانێکی بەتوانا و ڕێزداری ئەوتۆن کە ڕێگەی بەرزبوونەوە بۆ پلەیێن بالای کۆمەڵگە لە بەردەمیاندا وازە. دەتوانن دەگەڵ سیستەمی دکتاتۆریەتی شاهنشاهیدا بسازێن و ببن بەوەزیر و وەکیل لێ ئارمانجی وان ئارمانجێکی مەزن و مرۆڤانییە. ڕزگارکردنی کۆمەڵە لە چنگی ئەژدیهای هەژاری و گەندەڵی ئیمپریالستی و لە ڕێگەی ئەم خەباتە هوشیارانە و مرۆڤانییەدا دەمرن. لێ خالید ڕۆڵەی ماڵباتێکە کە لە سۆنگەی بێ کارییەوە لە قوڕی ڕەش نیشتووە" برسی، هەراسان و دەستەپاچە و زۆرلێکراو، یاخیبوونی ئەو لە دژی بونیادی کۆمەڵگە و پەیوەندیکردنی بەحیزب و خەباتی کۆمەڵایەتییەوە، پتر ناچارییە تا هەڵبژاردنێکی ئازادانە. ئەو هیچ چارەیەکی دیکەی بۆ شکاندنی کۆت و بەندی کۆمەڵایەتی نییە.

لێ لە گەرمەی خەباتی کۆمەڵایەتیدا، دەستبەرداری ژیانی تایبەتی خۆی نابێ" چاو ڕەش لە یاد ناکات و گاڤێ دەکەوێتە زیندان بەیادی ئەو سوکنایی بەهەژاری و کلۆڵی خۆی دەدات و پڕشنگی چاوانی چاو ڕەش کەش و هەوای تەنگ و تاری زیندانەکەی لێ ڕووناك دەکاتەوە.

چیرۆکەکە بەرە بەرە کەوانی بەرزبوونەوە تەی دەکات و نووسەر بەوێنەگرتنی ڕووداوە ناوەکی و دەرەکییەکان دەمانباتە ناو جەرگەی

ڕووداوەکانی دەیەی ١٩٥١، چیرۆکەکە زۆر بەجوانی خوێنەر ڕادەکێشێت، وردە ڕووداوەکان، یان ڕووداوە لاوەکییەکان، لێهاتووانە لە یادی خالیدا دەهۆنرێنەوە. قارەمانانی چیرۆکەکە تێکەڵاوی ژیانی یەکدی دەبن و تانوپۆی ژیانیان هێندە تێکەڵ بەیەکتربوون، کە جیاکردنەوەیان گەلەك ئەستەمە. نووسەر گاڤێ لە ناوەوە و گاڤێ لە دەرێڕا دەیانداتە بەر زەین و تێڕوانین. بۆ وێنە بابی خالید کە ئاسنگەرێکە و کاری نەماوە و کەوتۆتە چلەنشینی و بۆ ڤەبوونی کلافەی بەختی خۆی کتێبی (ئەسرار قاسمی) دەخوێنێتەوە، جارێك لەگەڵ محەمەد میکانیکدا کە خودان لۆژیکێکی دنیاییە، ڕووبەڕوو دەبێتەوە. لەم ڕووبەڕووبوونەوەیەدا، نادروستی لۆژیکی بابی خالید و بێهوودەیی کارەکەی ئاشکرا دەبێت.

قۆناغی یەکەمی ژیانی خالید، قۆناغی ئاسوودەیی و سەر ڕەحەتییە، ئەم قۆناغەی ژیانی بەگەمە و گەڕان کۆتایی دێت تا بابی دەست لە کار دەکێشێتەوە و لە ماڵەوە دادەنیشێت. لێ چلەنشینی و خوێندنەوەی (ئەسرار قاسمی) دادی نادات و ناچار ماڵ و منداڵ بەجێ دەهێڵێت و بەدووی کاردا ڕوو لە دەڤەرێکی دیکە دەکات، بۆ شارەکانی ئەوبەری کەنداوی فارس دەڕوات. ئەم ڕووداوی ڕوو بەڕوو بوونەوەیە لەگەڵ هەژاری و ئاشنا بوونی دەگەڵ (پندار) و (شەفەق)، خەباتکارانی سیاسیدا، ڕێگەیەکی دی دەخاتە بەردەم خالید ئەگەر ئەم ئاشنابوونە نەبوایە بیگومان ئەویش وەکو ئیبراهیم بەڕەڵلا و گیرفانبڕ دەردەچوو لێ شکستی بابی و ئامادەیی خۆی بۆ پێشڤەچوون و ڕێنوێنی پندار و شەفەق دەیخەنە سەر ڕێگەی ژیانی سیاسی و کەسێکی لێدەر دەچێت کە بەشداری ڕەوتی ڕووداوەکان دەکات نەك وەکو وردە بەردێکی نێو جۆگەیەك کە شەپۆلان بۆ هەر کوێیان بوێ، بۆ ئەوێندەری ببەن ئاشکرایە کە پەرەسەندن و گەورەبوونی بەدەنی و فیکری و سۆزداری خالید سێبەری بەسەر سەرانسەری کتێبەکەدا کردووە ئاشنایی ئەو

بەشێوەی جۆراوجۆری ژیان چەقی سەرەکی چیرۆکەکەی پێك هێناوە دیارە ئەمە تەنیا لەبەر ئەوەنییە کە چیرۆکەکە لە زمانی ئەوەوە دێتە دەربڕین و نیشاندان، بەڵکو لەبەر پێگەی ئەوە واتە خالید هەڵقولاوی ناو جەرگەی ژیانی هاوماڵەکانە، کە نموونەی ڕەش و ڕووتی جەماوەری کۆمەڵگەن. لەوێندەرەوە هەڵدەقولێت، گەورە دەبێت هەم سێبەر دەخاتە سەر ئەوانی دیکەو هەم بەشێك لە تەرزی ژیانیان عەکس دەکاتەوە و دەنوێنێ بەلام لە هەمان کاتدا جۆشوخرۆشی دەیەی ٠٥٩١ی خەباتی خۆماڵیکردنی نەوت و ژیانی چینە هەژارەکانی باشووری ئێران، لە میانەی وەسفی ژیانی خالیدەوە بەرجەستە دەبێت.

ڕووداوە لاوەکییەکانی وەك بەسەرهاتی (ڕەحیمی ولاخدار) لەو کاتەوە کە ژنەکەی دەمرێت و ژنێکی دی دێنێ و دەبێتە مایەی ڕیسوایی ڕەحیم و، ئەوساکە ڕەحیم دەیکوژێت و منداڵەکانی بێ سەرپەرشتیار دەمێننەوە و خۆی دەکەوێتە زیندان و پاشان بەتاوانی کوشتنی ژنەکەی ئیعدام دەکرێت، و چیرۆك و بەسەرهاتی ژیانی غولامی کوڕە پووری خالید، هاپۆ بەندەر، شێخ شوعەیب و ئافاق" هەمووی لە تان و پۆی ژیانی خالیدا دەچنرێن.

ئەو چیرۆکەی کە خالید دەیگێڕێتەوە، سێ بەشە: سەرەتا بلوغ و بێ ئاگایی، ئاشنایی دەگەڵ مەسەلەێن کۆمەلایەتی و خۆشەویستی چاو ڕەش و ژیانی ناو زیندان ولێرەوە ئاشنای هەندێ سیما و کەسایەتی دیکە دەبین. یەکێك لەو کەسایەتیانە (ناسر ئەبەدی)یە. پیاوێکە کە دەستی پەیوەندییێن نادروستی کۆمەلایەتی توڕی داوەتە زیندانەوە. ناسر، لە زیندانا خالید دەناسێت، داوای لێدەکات فێری خوێندن و نووسینی بکات، و ئەوە نیشان دەدات کە چ توانایەکی گەورەی هەیە بۆ چاك بوون، ئەگەر ژینگەیەکی لە باری بۆ فەراهەم بکرێت، مرۆڤێکی بەکەڵکی کۆمەلایەتی لێدەردەچێت. بە خالید دەڵێت: تۆ دنیات نەدیوە

کورِۆ" ڕۆژێ دێ عەفوویەك، شتێ بدرێ" ئەمە جگە لەوەی کە خوێندەواری لە زینداندا پتر بەکەڵکی مرۆڤ دێت.

جا هەر شان بەشانی ئەم کاراکتەرانە کە ڕەمزی ژیانی سادە و چینە بێنەوا کانن، خەڵکانی وەکو (شەهری) و (عەلی شەیتان)یش هەن کە نوێنەرو ڕەمزی بەدکاری، حیلەبازی و دەغەڵبازین. ئەمانەش لە پاڵ خالیدا و هاو پەیوەست لەگەڵ خالیدا بەرجەستە تر دەبن. لە ڕۆمانەکەدا گوزەری خالید لە جیهانی منداڵی ئارامەوە بۆ ژیانی پڕ لە بەسەرهات و تێکچڕژاو دەبینین. لە چوار چێوەی گشتی چیرۆکەکەدا ئەوە دەبینین کە چۆن ڕەوت و ڕووداوێن ژیانی کۆمەڵایەتی و ئاشقێنی خالید پەرە دەستێنێ و پتر شارەزایی لە جیهان و ژیان پەیدا دەکات و خەڵکی زیاتر دەناسێت. جا لەم کەین و بەینەدایە کە دەرس و عیبرەت لە ژیان وەردەگرێت، ئاشنای ڕەنج و ستەم و هەروەها ئاشقێنی ڕاستەقینە دەبێت و دەگاتە قەناعەت کە ئەم ئەشقە جیاوازە لەو دەست تێکەڵکردنەی کە لەگەڵ بلور خانمدا هەیەتی. چونکە ئەم ئەشقە، بەتایبەتی کە ئاوێتەی حورمانە و هەر ئەمەش هەوێنی ئەشقی ڕۆمانتیکی و ئەشقی عیرفانی ڕۆژ هەڵاتییە کە ڕەگی لە حورمان و دووریدایە" هاوماڵەکان، بەشێوەی ڕۆمانانی وەکو (دایك)ی گۆڕکی هاتۆتە نووسین، کە لە وێدا قارەمانی ڕۆمانەکە لە قولایی هەژاری و ڕەنجەڕۆیی و ڕەنجبێوەرییەوە سەر هەڵدەدات و بەناو شانۆی خەباتی حەماسی سیاسەت دەکەوێت. لێ لە هاوماڵەکاندا ئەم هەوێنە حەماسییە کە چەند دەهەیەك هەوێنی ڕۆمانێن ڕیالزمی کۆمەڵایەتی بوو، بەدی ناکرێت و نییە.

خەباتی سیاسی لە شوێنێکی نا سکدا دەپچڕێت. حکومەتی نیشتمانی دکتۆر مسەدەق بەهۆی پەلاماری ئیمپریالزم و ناپاکی ناوخۆ هەرەس دێنێ و پایەو بناغەی خەبات لەوە سست ترە کە بەرەی خەبات بتوانێ بەردەوام بێ و کاروان بگەیەنێتە مەنزڵ. ئەم حەقیقەتە

کە سکێچی گشتی هەموو خەباتە سیاسییەکانی قۆناغی لە مەشروتە بەدواوەی ئێرانە، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە پرۆسەی خەبات بێهودە لە بازنەی دەستپێك و شکست و شکست و دەستپێك دا خولاوەتەوە و هەر ئەحمەد مەحمود خۆی ئەم حاڵەتەی لە ڕۆمانی (زەوی سوتماك)دا دووبارە کردۆتەوە هۆی ئەمەش سستی پایە کۆمەڵایەتییەکانی خەباتی سیاسی بووە.

هەموو بەشەکانی ڕۆمانی هاوماڵەکان بەیەك شێو\ەوشێواز نەنووسراون. بۆ نموونە بەسەرهاتی ئاشقێنی خالید و چاو ڕەش بەزمانێکی شاعیرانەی غەزەل ئامێز نووسراوە، بەتایبەتی لەو شوێنەدا کە ئەم جووتە ئاشقە بەدووقوڵی و دوور لە چاوی خەڵکی پێکڤە پیاسە دەکەن: (" بەسەر چیمەنەکەدا دەڕۆین. هەستدەکەم باری لەشم سووك بووە. خەریکە باڵ بگرم. قامکی چاو ڕەش دەکوشم. دەگەینە دەوەنە خورمایەك، گەڵاکانی عەینی سەرەنێزەچوون بەیەکدا. من بەلای چەپی دەوەنەکەدا ڕەت دەبم، چاو ڕەش بەلای ڕاستی دەوەنەکەدا ڕەت دەبێت. دەستمان بەسەر دەوەنەکەدا دەخشێت) لە هەمان دیمەندا، نوکی چەند گەڵا خورمایەك کە ڕەپ ڕاوەستاون، دەچێت بەدەستیاندا و خالید لەم بەرەوە و چاو ڕەش لەو بەرەوە" نایانەوێت دەستی یەکتر بەربدەن، لێ تیژی گەڵاکان ماوەکەی نێوانیان زیاتر دەکات و دەستیان لێکدی دەترازێت و ئەمە دوا دیداریان دەبێت. تیژی گەڵاکان هێمایە بۆ دڕکی ژیان و جیاوازی چینایەتی کە لێکدییان جودا دەکاتەوە.

زمان، لە هەندێ بەشی ڕۆمانەکەدا، توند و حەماسی دەبێت" چونکە لێرەدا چیدی سەروکارمان دەگەڵ ئاشقێنی ئەو جووتە هەرزەکارەدا نامێنێ، ڕوو بەڕووی یاخی بوونی (ناسر ئەبەدی) و دیمەنی کوشتنەکەی دەبینەوە و بێگومان ئاساییەکە ڕیتمی قسە لە غەزەلەوە دەگۆڕێت بۆ شین و لاوانەوە. بەشی کۆتایی ڕۆمانەکە بەهەمان ڕیتم و زمان دەست پێدەکات، لە حاڵێکا لە بەشی پێشترا زیاتر سەروکارمان

دەگەڵ غەزە لکاریدا بوو" دیارە ئەم ڕیز بەندییە لە ڕۆمانەکەدا نییە و لێرەدا تەنیا بۆ ئاسانکاری ڕەخنە و هەڵسەنگاندن ئەم ڕیز بەندییە گریمانەییە کراوە. هاوماڵەکان، وەکو هەر چیرۆکێکی دیکەی چاك، یەکەیەکی یەکپارچەیە و وەکو خودی ژیان بەشەپۆل و پڕ گێژاوە. ئەشقی خالید بۆ چاوەڕەش هەرچەندە گەلەك ناسك و ئەفسوناوییە، بەڵام ڕەوتی سەرەکی چیرۆکەکە ڕاناگرێت، بەڵکو دەبێت بە بەشێك لە هەمان یەکپارچەیی کە پتر وەقفی وەسفی ژیانی خەڵکانی هەژار و ڕەنجبەر کراوە. ژوورەکان و خەڵکە کرێ نشینەکانی (هاوماڵەکان) ژیانی خەڵکی باشووری ئێران، بەتایبەتی شارنشینان لە خۆ دەگرن. تەرزی ژیان و کاری خەڵکی، بیروباوەڕو بژێویان، ڕەفتاری مامورانی دەوڵەت لە گەڵیاندا، حاڵ و هەوای ناوچەیی ئەهواز و خۆزستان لەڕۆمانەکەدا ڕەنگی داوەتەوە جا خوێنەری ئازیز با پێکەوە دیقەت بدەین:

ئافاق، تاسکەبابی ناوەتە سەرئاگر. بۆن و بەرامەی خۆشی تاسکەبابی هەموو حەوشەکەی پڕکردوو\ە" سەنەم عەباکەی لە ناو قەدی بەستووە و نان دەبرژێنێ. تیشکی خۆر باڵی بەسەر هەموو حەوشەکەدا کێشاوە. هالاوی گەرمی تەنورەکە فرە لە گیان خۆشە. نانەکانی سەنەم ئێژی کولیچەن، تامی زەردێنەی هێلکەی کولا و دەدەن.

(بۆن و بەرامەی خۆشی تاسکەبابی) و (تامی کولیچەیی نان) ڕوانینی وردی نووسەر نیشان دەدات. ئەمە سوخەت و خەسڵەتی نووسەرانی ڕیالستە کە وردەکاری ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی لە خوڵقاندنی بونیادی سۆزداری و کرداریاندا بەگرینگ دەزانن. هێندە بەدیقەت ئەم وردە کاریانە وێنەدەگرن کە خوێنەر دەچێتە پێستی قارەمانانی چیرۆکەکەوە و لە نزیکی نزیکەوە هەستیان پێدەکات و لێیان تێدەگات.

ئەم پەیوەندییە ڕیالستیانە لە (هاوماڵەکان)دا لە ناوەوە دەکرێنەوە و پەرە دەسەنن و هەموو شاری ئەهواز دەگرێتەوە، لە هاوماڵەکاندا، خالید و خەبات دووچاری شکست دەبن بەڵام ئاکامەکانی ئەم شکستە کە لە دوای کودەتای ٢٨/ مورداد/١٩٥١دا ڕوویدا، بەجیرۆکێکی دیکە، کە پاشماوەیان درێژەی هاوماڵەکانە دەسپێردرێت، بەچیرۆکی (چیرۆکی شارێك) دەسپێردرێت کە خالید نەفی دەکرێت و باری قۆناغ و سەردەمی ئەسارەت ئامێز و کلۆڵی دەگرێتە کۆڵ.

(٤)

ئەحمەد مەحمود لەڕۆمانی (هاوماڵەکان)دا و لە زمانی خالیدی شاقارەمانی چیرۆکەکەوە، هونەریانە ئەوەمان نیشان دەدات کە هەرگیز نابێ بەرەڤانی لە ژیان فەرامۆش بکرێت" دەبا دەمێکی دیکەش لەگەڵ خالیدا پێکەوە بقەتێنین. خالید تاکێکەو ڕادەکێشرێتە ناو ڕووداوە مێژووییەکانەوە، ململانێی نێوان هێزە ناکۆ کە کۆمەڵایەتییەکان چارەنووسی دیاریدەکان نەخشەو پلۆتی ڕۆمانەکە لەسەر گۆڕانی کە سایەتی و باوەڕەکانی ئەو قاڵب دەگرێت و لەرێگەی وەسفی هەڵس و کەوت و مامەڵەی ئەوەوە دەگەڵ خەڵکیدا، دەگەڵ ڕوداوو دیاردەکاندا پەرە دەستێنێ و قۆناغێکی مێژوویی دەگرێتەخۆ. ئەم ڕۆمانە جوانە پێنج سەد لاپەڕەییە، بەشی یەکەمی دوو ڕمانی دیکەن بەناوی (چیرۆکی شارێك– ١٩٨١) و (زەوی سوتماك– ١٩٨٢).

ئەگەر بمانەوێ بۆ سەرچاوەکانی ئەم ڕۆمانە بگەڕیین، ئەوا جگە لە ئەزموونی چڕو دەوڵەمەندی خودی نووسەر، ڕۆمانانی دیکەی وەك: (پێ خاوسان)ی زاهاریا استانکو و (پۆلای زاخاو دراو)ی ئەسترۆفسکی دێنەوە بیر. پاڤل و خالید لێکچوونی زۆریان لە نێواندایە. هاوماڵەکان، ڕوو لە داهێنانی جیهانێکی مرۆڤانی ئەوتۆیە کە هێوەتر لە وردە شتە مێژوویی و کۆمەڵایەتی یان چینایەتیەکان دەڕوات. بۆیە هەر لێکدانەوەیەکی حزبیانە زیانی گەورە بەم کارە

جوانەی ئەحمەد مەحمود دەگەیەنێت" بەهەرحاڵ نووسەر نەهاتووە پشت بە بەهاێن کلێشەیی ببەستێ، بەڵکو بابەتەکەی لە قاڵبێکی هونەریدا دەخاتە ڕوو، دوور لەهەر تیۆری بازییەك، خوێنەر دەخاتە ناو جەرگەی ڕووداوەکانەوە. هەر بۆیەش کارەکەی بەکەلەپورێکی دەوڵەمەندی ئەدەبیاتی هاوچەرخی ئێران دەژمێردرێت. ڕووداوەکانی (هاوماڵەکان) لە زاری یەکەم کەسی تاکەوە و بەگوێرەی زنجیرەی کات، دەگێردرێنەوە خالیدی نۆلاوی تەمەن ١٥ ساڵە وەکو شایەتێکی وریا و بەسەرنج، ژیانی خەڵکانی هەمە جۆری ناو مەملەکەتی (هاوماڵەکان) دەگێڕێتەوە. خوێنەر بەردەوام لەدیدی ئەوەوە ئاشنایەتی دەگەڵ واقیع و ڕووداوەکان پەیدا دەکات و پێ بەپێی ئەو لەگەڵ ڕەوتی ڕووداوەکاندا دەچێتە پێشێ.

خالید باسیماڵباتی خۆی دەکات. باسی دایکی دەکات کە نموونەی مرۆڤی ڕەنجدەر و بەسەبر و پشوو درێژە، باسی بابی دەکات کە دەچێتە خەڵوەتەوە و دەپاڕێتەوە کە کاری دەست بکەوێت و لە ئەنجامدا بەناچاری و لە پێناوی بژێوی خاو خێزان ڕوو دەکاتە ولاتی کوێت. ژیانی ڕەحیم ولاخدار و برایم و حەسەنی کوڕی، ژنەکەی ڕەحیم کە دەمرێت، ڕەحیم ڕەزوان دەخوازێت و پاش کوشتنی ڕەزوان دەخرێتە زیندان و لە دار دەدرێ. گوزەرانی خواجە توفیق–ی تلیاکی و کە قاچاخچییەو لەو ڕێیەدا دەمرێت، ها پۆ بەندەر و خۆزگە و ئاواتە سادەکانی، سەنەم و کەرەم، ئەمانی چایچی و ژنە هەوە سبازەکەی (بلور خانم) کە خالید بەخۆی فێر دەکات. ژیانی محەمەد میکانیك، ناسردەوانی، مەلا ئەحمەد و ماڵ و منداڵەکەی، هەر هەموویان بەشێوەیەکی ئاسایی و پێکەوە تێکەڵاوی ڕەوتی ڕووداوەکانی مێژوودەبن. جا دەست ڕەنگینی و بەهرە و توانا و هونەری نووسەر لەوەدایە کە توانیویەتی خەڵکانێکی زۆر بەهەموو جیاوازییەکانیانەوە، لە پێکهاتەیەکی کۆك و جواندا گرد بکاتەوە. هەموو ئەو کەسانە

بەشداری لە پێشڤەچوونی چیرۆکەکەدا دەکەن، کەسیان زیادنین، هەر یەکەیان بەجۆرێك لە دروستکردنی کەش و هەوای خوازیاری نووسەردا بەشداری دەکەن.

لە فەسڵی یەکەمدا، ژینگەی چیرۆکەکە بەشێوەیەکی تازە و خەیاڵ وروژێن دێتە وەسفکردن، جا لەم ناوەندەوە خالید سەفەری پڕ خەتەری خۆی بەرە و گەورە بوون دەست پێدەکات. لە دوای ڕووداوێك هەواڵەی پۆلیسخانە دەکرێت. لەوێندەرەوە پەیامی زندانییەکی سیاسی بەهاوڕێکانی ئەو زیندانی یە دەگەیەنێت. ئیدی بەمجۆرە لە ناو نۆ لاوانی (هاوماڵەکان)دا هەڵدەکەوێت و وەکو ئەوان تووشی کە چڕەوی سێکسی و ڕەوشتی نابێت، بەڵکو ئاسۆیەکی تازەی لەبەر دەم ڤەدەبێت.

لە فەسڵی دووەمدا، کار پەیدا دەکات و لە چاخانەکەی ئەمان ئاغادا دەبێت بەشاگرد. ئێمە و خالید پێ دەنەینە دنیایەکی بەرینترەوە. خەڵکانێکی دی دێنە ناو دنیای ڕۆمانەکەوە:بێکاران، تلیاك کێشان، شوفێران، کرێکاران، و خەڵکانی حزبی و حزبچی. ئەم دنیایە دەرفەتی زیاتری دەداتێ کە زیاتر کۆمەڵگە بناسێت. مەسەلەی خۆماڵیکردنی نەوت لەم و لەو دەژنەوێت. دۆست و ئاشنای تازە پەیدا دەکات، ڕۆژنامەی حزبی دەخوێنێتەوە، پێی بۆ کۆڕە جەماوەرییەکان دەکرێتەوە و دەکەوێتە خولیای دۆزینەوەی وەڵامی پرسیارەکان. گەلێك لە بۆ چوونی حزبییەکانی پێ قەبوڵ نییە، بەڵام چ ڕێیەکی دی نادۆزێتەوە. خالید نوێنەری قوناغێکە، سەربوری خالید نموونەیەکە و تەجرەبەی بەشێك لە نۆ لاوانی ئەو ساڵانە عەکس دەکاتەوە.

خالید، لە فەسڵی سییەمدا دەبێت بەکەسایەتییەکی حزبی، لە چالاکییەکانی حزبدا بەشداری دەکات. دەکەوێتە بەردەستی ئەمن، جارێك لە دایەرەی ئەمن ڕادەکات. لەم کاتانەدا لە کۆڕێکی جەماوەریدا بەشداری دەکات و پێی لە جێ دەچێت، پەنا دەباتە بەرماڵێك و

لەوێندەر ئاشقی (چاوڕەش) دەبێت. لەمە بەدواوە هەستی ئاشقانە بەشێکی گرینگی ژیانی خالید پێکدێنێ. فەسڵی سێیەم بەگرتنی خالید کۆتایی دێت.

فەسڵەکەی تری (هاوماڵەکان) بۆ وەسفی قۆناغی گرتنی خالید و حەپسی ئینفرادی و شێوە و جۆری تەحقیق و ئەشکەنجەدان و ژیانی ناو زیندان تەرخان کراون. ئەحمەد مەحمود لەم بەشەدا باشترین وەسفی زیندانی لە ئەدەبیاتی ئێران تۆمارکردووە. کەس ئەم کارەی لەو باشتر نەکردووە.

هاوماڵەکان لە لوتکەدا تەواو دەبێت، خالید حوکمەکەی تەواو دەکات و دەچێت بۆ خزمەتی سەربازی و ئیدی تەواو قاڵ بووەتەوەو خالیدەکەی جاران نییە.

بەهەر حاڵ ڕۆمانی (هاوماڵەکان) بەرەنجام و درێژە و پەرەسەندنی چیرۆکەکانی تری نووسەرە. ئەم ڕۆمانە قۆناغێکی پڕ بزووتن و بزاڤی خەڵکی بێ دەست و کەم دەست و دەستکورتی باشووری ئێران بەشێوەیەکی دەوڵەمەند و لە ناوجەرگەی گۆڕانکارییەکانی مێژوودا هونەریانە بەرجەستە دەکات.

***

بەر لە کۆتایی پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە هەموو یان زۆربەی قارەمانانی چیرۆکێن ئەحمەد مەحمود لە وەزع و حاڵێکی تراژیدا دەژین. بەشێوەیەکی گشتی یان خەباتگێڕی شکست خواروودن یان لە مەیدانی خەباتدا مردوون، یان گوند ییانێکن کە ئاوو زەوی وماڵیان لە دەست دەدەن و دێنە شارەوە و لە شاریشدا پەناگەیەکیان دەستناکەوێت یان پیاوان و ژنانی ستەمدیدەن و پەیوەندییێن نادروستی کۆمەڵایەتی تێکیان دەشکێنێت. لە چیرۆکێن وەکو: دیدار، سایە، خرکش، تب خال، بازگشت" بێزاری و بەزین و هەرەس وغوربەت و بەدبەختی وێنە دەگرێت، بەڵام نەك بەشێوەی فەردی یان

سایکۆلۆژی، بەڵکو بەشێوەی کۆمەڵایەتی. دیارە کە نووسەر شارەزای هەوراز و نشێوی کاری کۆمەڵایەتی و ڕەنجی بەشەرییەو، دەرد و ئازار و ڕەنجی مرۆڤ لە ناوەوە وەردەگرێت و تەماشای دەکات و وێنەی دەکێشێت" قارەمانانی نووسەر زیاتر سەر بەگروپ و تاقمێکی ڕەنجبەر و بێزاری نەوەیەکن کە لەژێر پێی قورسی کۆمەڵگەی ناکۆکدا دەبنە قوربانی.

ئەحمەد مەحمود خودان جیهانبینییەکی واقیعی و مێژووییە، باسی ئەو ڕووداوانە دەکات کە خەڵکی ئێران لەو قۆناغانەدا تیایدا ژیاون و هەڵس و کەوتیان لەگەڵدا کردووە. هەڵبەتە چیرۆکنووس باری دەروونی و سایکۆلۆژی قارەمانەکانیش فەرامۆش ناکات و پەیوەندییێن سۆزداری و ماڵباتی و سایکۆلۆژی قارەمانەکان دەخاتە بەر پشکنینی هونەری، ئیدی بەمجۆرە گشت و عمومی لە پاژ و تایبەتیدا نیشان دەدات. هەر ئەمەش ئارمانجی نووسەری ڕیالیستییە. قارەمانانی چیرۆکەکانی ئەویش هەم تایبەتن و هەم عامن. نووسەر ئەو شتانە نیشان دەدات کە بەهۆی نوێنەرانی قارەمانی تایبەتییەوە دەگوترێن یان ئەنجام دەدرێن هەڵبەتە هونەر سەر بەهەر قوتابخانەیەکی ئەدەبی بێ هەرگیز کۆپی کردنی موو بەمووی واقیع نییە. دیارە ڕەفتاری قارەمانی چیرۆکیش پەیوەندی نزیکی بەکات و شوێن و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە هەیە و لە گەڵیاندا جۆشی خواردووە" چیرۆکێك زەمانی نەبێ، یانی بزاڤی نییە" زەمان هەرگیز لە گەڕانەوە نایەت، لێ پێدەچێت مرۆڤ تاقە بوونەوەرێك بێ کە بتوانێت لە زەینی خۆیدا زەمان دووبارە بکاتەوە" هەست بەجۆرە زەمانێك بکات کە توانای پاراستنی ڕووداوەکانی لە کاروانی حەرەکەت و پەرەسەندنی خۆیدا لە سەرەتاوە تا کۆتایی (مێژووی ژیانی خۆی) هەبێت بەم پێیە وێڕای زەمانی سروشتی زەمانێکی زەینیشی دەبێت. جا لەم ڕووەوە مرۆڤ دەتوانێت هەموو قۆناغەکان سەر لەنوێ بخوڵقێنێتەوە" ئەگەر

نەتوانێت ئەم خوڵقاندنەوەیە بەشێوەیەکی واقیعی ئەنجام بدات، ئەوا دەکەوێتە داوی خەیاڵ پەروەرییەکی نەخۆشانەوە.

پەراوێز:

*** حیکایەتەکە ئەمەیە: سوڵتان مەحمودی غەزنەوی بەڵێنی دابووە فیردەوسی کە ئەگەر (شانامە) تەواو بکات خەڵاتێکی باشی دەکات، بەڵام سوڵتان وەعدەکەی نەبردە سەر، فیردەوسی هەجوی کرد. سوڵتان لە ترسی بەردەوامبوونی هەجوی فیردەوسی، لێبڕا وەعدەکەی بەرێتە سەر! بەڵام کاتێ خەڵاتەکەی نارد کار لەکار ترازا بوو، درەنگ بوو" لەوکاتەدا کە ئەو کاروانەی خەڵاتەکەی پێ بوو دەچووە ناو شارەوە، کاروانێکی دی لە شارەوە وە دەردەکەوت و تەرمی فیردەوسی پێ بوو.**

*** هاوماڵەکان، لە ساڵانی هەشتایەکانی سەدەی ڕابردوودا لە چیاو بەدەم ژیانی پێشمەرگایەتییەوە لەلایەن حەمەکەریم عارفە وە کراوە بەکوردی و چاپی یەکەم کراوە، لە ساڵی ٢٠٠٢دا لە هەولێر و لە لایەن دەزگای ڕۆشنبیریی و ڕاگەیاندنی گوڵانەوە چاپی دووەم کراوەتەوە.**

خوێندنەوەی چیرۆك لە نێوان لەزەتخوازی و شیكردنەوەدا

((١))

خوێندنەوە پرۆسەیەكی فرە لایەن و پڕلق و پۆپە و لەوەتەی مرۆڤ فامی كردۆتەوە و كەوتووەتە لاواندنەوەو دڵدانەوەی خۆی و گەردوون و پاشان ویستوویەتی جیهان دەرك بكات، خوێندنەوەش هەبووە. جا بەم پێیە خوێندنەوە لە لەزەتخوازی و دەركخوازی و شیكردنەوە بەدەر نەبووە.

ئەوەی لێرەدا مەبەستە پر خوێندنەوەی دەقە، بەتایبەتی دەقی چیرۆكڤانی . دیارە كە خوێنەر چیرۆكێك دەخوێنێتەوە هەقی خۆیەتی عەودالی ئەوپەری لەزەت وەرگرتن بێ، رەنگە گەلێك لە شارەزایانی ئەم وارە پێیان وابێ لەزەتی ئەستاتیكی یەكێكە لە ئەركەكاتی دەق و هەر دەقێك بەجۆرێك لە لەزەتی ئەستاتیكی ئاوس نەبێ دەبێ بخرێتە بەر پرسیار. لێ رەنگە ئەو لەزەتەی كە

مافی رەوای خوێنەرە بەئاسانی خۆی بەدەستەوە نەدات و پێویستی بەوەبێ كە خوێنەر لایەنی كەمی توانای شیكردنەوەی دەقەكەی هەبێ و بە جوانی وردەكارییەكانی دەقەكە بفامێ وبە دروستی شیبكاتەوە. چونكە ئەم توانایە یارمەتی دەدا كە ئەو پەڕی لەزەت لە دەق وەربگرێ. هەڵبەتە ئەم جۆرە خوێنەرە چیوای لە رەخنەگر كەمتر نییەو دكارێ رۆڵی گەورە لە بەرهەمهێنانی دەقی مەزن و باشدا بدینێ. بەهەرحاڵ شیكردنەوە لێرەداو بۆ خوێنەری هەندێ فامیدە دەكاتە دەرككردنی دروستی دەقەكەو دەست نیشانكردنی بەشە جیاوازەكانی دەق و پەیوەندییەكانی نێوانیان، واتە ناسینی دەق وەكو یەكەیەكی یەكپارچەی هونەری تا ئەندازەیەك ئاڵۆز. كەواتە شیكردنەوە لێرەداو بۆ ئەو جۆرە خوێنەرە، بۆ ئەوەیە لە رێگەی شیكردنەوەیەكی دروستەوە بگاتە لەزەتێكی نائاسایی ، لەزەتی تەجرەبەكردنی دەقەكە..

((٢))

هەڵبەتە خوێنەر هەقی ئەوەی نییە كە نووسەر محاسەبە بكات كە بۆچی ئەم وشە یا دەستەواژە یا رستە یا بابەتەی هەڵبژاردووە. چونكە زۆر جار نووسەر بەخۆیشی هۆی ئەوە نازانێ و ئەگەر پرسیاری لێبكرێ وەڵامی بنجبڕی پێ نییە ،بۆیە مەبەستی خوێنەر ئەوەیە كەبفامێ وتێبگات كە چۆن هەڵبژاردەكانی نووسەر پێكەوە جۆشیان خواردووەو دەقێكی یەك دەستیان پێكهێناوە، دیارە نووسەر تەنیا بابەت كەشف ناكات، بەڵكو رێگەی هەڵبژاردن دەگرێ و هەنگاو دەنێ و بەهەر نرخێ بووە دەبێ خۆی بگەیەنێتە ئاوەدانی و دەقێك ئاوا بكات كە ژیانی لێوە هەڵبقوڵێ. بێگومان دەقیش بەبێ ناوەرۆك نابێ، دیارە ناوەرۆك بابەت نییە ، چونكە

بابەت ئەو کارانەیە کە لەچوارچێوەی دەقداو لە واقیعدا هەیەو دەشێت لە دەقیشدا تەوزیف بکرێ. بەڵام ناوەرۆك لەگەڵ خولقان یا خوڵقاندنی دەقدا دێتە ئاراوەو دەمەیێ وفۆرم وقاڵبی خۆی وەردەگرێ. جابابەت کەرەستەیەکی ئامادەیەو کەسانی هونەرمەند دەتوانن بەزەبری داهێنانی هونەری دەق بیگۆڕن بۆناوەرۆك، هەر بۆیە دەبینین یەك بابەت لە لای چەند نووسەرێك چەند نێوەرۆکێکی جیاواز وەردگرێ و هەر دەقە شەقڵی تایبەتی خۆی وەردەگرێ. چونکە هەر نووسەرێك بەگوێرەی خوێندنەوەی هونەریانەی خۆی و بەپێی شێوازی خۆی ئەو بابەتە دەگۆڕێ بۆ نێوەرۆك کە دەکاتە رۆحی دەق. بەم پێیە بابەت بەتەنیاو لە چوارچێوەی خودی خۆیدا زۆر گرنگ نییە بە گوتەیەکی دی بابەت بەتەنیاوبە مجەرەدی خراپ یا باش نییە. وەختێ بایەخی تەواو پەیدا دەکات کە لەسەر دەستی نووسەرێکی کارامەی لێهاتوو بگۆڕدرێ بۆ ناوەرۆکێکی هونەریانەو لە دەقێکی سەرکەوتوودا جۆش بخوات ، پێوەر و عەیاری دەق ناوەرۆکەکەیەتی نەك بابەتەکەی.

((٣))

کەواتە خوێنەر هەقی خۆیەتی کاتێ دەق دەخوێنێتەوە داوای لەزەتی ئەستاتیکی لەو دەقە بکات. ئەمەش بەوە دەبێ کە دەقەکە هەڵسەنگێنێ نەك بابەتەکە، واتە دەبێ ئەوە کەشف بکات کە چۆن بابەت گۆڕاوە بۆ ناوەرۆك. گوتمان بابەت بە تەنێ و بە مجەرەدی نە باشەو نە خراپ، بابەت وەختێ بایەخ پەیدادەکات کە دەبێ یا دەکرێ بە ناوەرۆك، واتە دەبێ بەدەق. دیارە بابەت لەواقیعداو لە دەرێی دەقدا وەکو بابەتی مجەرەد هەیە. لەم حاڵەتی

تەجریدەدا کەرەستەیەکی خاوە، نە دەخرێتە خانەی خراپ و نە دەخرێتە خانەی باشەوە. بەڵام دەشێت بابەتێك لای نووسەرێك باش و پەسندبێ و هەمان بابەت لای نووسەرێکی دی ناپەسندو خراپ بێ. واتە نووسەر لەم حاڵەتەدا بەدووی بابەتێکدا دەگەڕێ کە لەگەڵ تواناو بەهرەو مگێزی خۆیدا بگونجێت و بتوانێ بەئاسانی بیگۆڕێ بۆ ناوەرۆك، واتە بۆ دەق. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە نووسەر لەسەرێتی بابەتگەلێك هەڵبژێرێ کە توانای بە سەردا بشکێ و لەباری بونیادی هونەرییەوە هونەرمەندانە دەرەقەتی بێ.

جا بابزانین هونەرمەنێك چۆن بابەتی دڵخوازی خۆی ، بابەتی هەڵبژاردەی خۆی دەگۆری بۆ ناوەرۆك، واتە چۆن بابەتێك دەکات بەدەق؟ ! ئێمە لەسەرەتادائاماژەمان بۆ چیرۆك وجیهانی چیرۆك کرد. هەڵبەتە چیرۆك دەکاتە دەقاندنی هەموو گەزەکانی خۆی لە))پلۆت، سروشتی پلۆت، یاساکانی پلۆت، کەسایەتی ،کەسایەتی سادەو ئاڵۆز، رەوش و رێبازی وەسفی کەسایەتی،پێگەو مەوقیعیەت،رەگەزەکانی ئەو پێگەیە، ئەرکی ئەو پێگەیە، بوئرەی گێرانەوە، بوئرەی گێرانەوەی مانا، شێوازو تۆن، تەبیعەتی شێواز، جۆری هەڵبژاردنی وشە، وێنە گرتن، بونیادی رستە، بونیادو هونەر، وەسف، هونەری گێرانەوە، دیالۆگ، مەنەلۆگ، رەمزو راز، دیمەن و پانۆرامای بەرین و زەمەنی هونەری و زەمەنی واقیعی...هتد)) هەڵبەتە لێرەدا دەرفەتی ئەوە نییە بە دوورو درێژی لەسەر هەر رەگەزێکی چیرۆك بوەستین وشرۆڤەی بکەین،چونکە زۆر جار هەر چیرۆکێك لە قولاّیی پرۆسەی دەقاندندا رەگەزە تایبەت بە خۆی بەرهەمدێنێ، و تەنیا لە ناو خودی

دەقەکەدا وەکو یەکەیەکی هونەری یەکپارچە چەمکی هونەری خۆی وەر دەگریٚ و لە دەقەکە دابردریٚ لە هونەرییەت دەکەویٚ و نابیٚ بەرەگەزیٚك کە پیٚناسە هەڵبگریٚ، واتە لە دەریٚی دەقەکەدا ناسنامەی نابیٚ، ئەگەر بۆ ئاسانکاری پەنا وەبەر تەقسیمبەندییە کۆنەکەی چیرۆك ببەین وبلێیٚن بریتییە لە سەرەتاو ناوەراست و کۆتایی ،ئەوا رەنگە ئەم تەقسیمبەندییە زۆر قەناعەتبەخش نەبیٚ، چونکە مەرج نییە هەموو چیرۆکنووسیٚك پابەندی ئەو تەقسیمبەندییە بیٚ، بەکورتی دەبیٚ ئەوە بزانین کە چیرۆك بریتیە لە زنجیرە هەڵبژاردنیٚك و زۆرفاکتەری هونەری دەور لەو هەڵبژاردنانەدا دەبینیٚ و بەم پیٚیە سەرەتا هەر دەقیٚکی چیرۆکڤانی دەکاتە زەمینە سازی بۆ چوونە ناو دەقەکەو لەو بەشەدا چیرۆکنووس وهەندیٚ زانیاری بە خویٚنەر دەدات تاببیٚ بە پیٚشەکییەك بۆ دەرککردنی دەقەکە، هەڵبەتە ئەو زانیارییانە ئەوەندەیە کە کەڵکەڵەی بەردەوامبوون لای خویٚنەر بوروژیٚنیٚ و دەستی بگریٚ بۆ ئەوەی لە (سەرەتا) بپەریٚتەوە بۆ (ناوەراست) دیارە مەرج نییە هەموو سەرەتایەك وەکو یەك بیٚ، چونکە هەر نووسەریٚك کۆمەڵیٚك هەڵبژاردنی خۆی هەیە و جیاوازە لە هی نووسەرانی دی. نەك هەر ئەمە ، بەڵکو زۆر جار سەرەتاو دەستپیٚك لەلای یەك نووسەر لەچیرۆکیٚکەوە بۆ چیرۆکیٚکی تری دەگۆریٚت، بەهەرحاڵ لە قۆناغی سەرەتادا رونکردنەوەیەکی ئەوتۆ سەبارەت بەدەق بە دەستەوە نادریٚ، چونکە رەگەزەکانی ئەم قۆناغە دەڵەمەو ناجیٚگیرن و زەمینە بۆ قۆناغی ناوەراست خۆشدەکەن.

((٤))

پاش سەرەتا، ناوەراست دەست پیٚدەکات، ئەم قۆناغش کۆمەڵیٚك رەگەز لە خۆ دەگریٚ، لەوانە: ململانیٚ وکیٚشمانەکیٚش، گریٚ و گریٚچن، لوتکە.. هتد ئەگەر لەبەشی (سەرەتادا) جۆریٚك لە دەڵەمەیی و ناجیٚگیری و تەم ومژو بیٚ سیمایی بەدی بکریٚ، ئەوا لەم بەشەدا بەرەبەرە رەگەزەکان بەرەو بە دەقبوون دەرۆن وفۆرم قاڵب و سیما پەیدا دەکەن، هەڵبەتە ئەم تەقسیمبەندییەی کە ئیٚمە لیٚرەدا لە رووی ناچاریەوە دەیکەین بەو مانایە نییە کە سنووریٚکی پۆلاٚیین لە نیٚوانیاندا هەیە و لە بەزاندن نایەت، بەڵکو بپیٚچەوانەوە رەگیان لە یکتردایەو بە جۆریٚئاویٚتەن کە لەباری هونەرییەوە ئەستەمە بیٚنە دابڕان، مەگەر زەرورەتی شیکردنەوە ناچارمان بکات. بۆ نموونە ململانیٚ رەگی لە سەرەتادایە ولوتکە زادەی گەشەکردنە و گریٚچن پیٚکدیٚنیٚ. هەر کاتیٚ گریٚ گەییە بالاٚترین ئاستی خۆی ، ئیدی ئەنجامی دەقەکە کە پیٚی دەگوتریٚ لوتکەی دەق بەرەبەرە بەدیار دەکەویٚ و لەناوەوە تیشك دەخاتە سەر خۆی بەرەو کۆتایی دەستی خویٚنەر دەگریٚ.

هەڵبەتە گریٚچن لە چیرۆکدا گرینگییەکی ئەوتۆی هەیە کە بەبیٚ گریٚچنی گونجاو، کیٚشمانە کیٚش لە کاریگەری دەکەویٚ. توانا هونەرییەکانی نایەتە دی. نووسەر لە چاودیٚری و سەرپەشتی رەگەزی گریٚچندا بەرەبەرە کایگەری چیرۆکەکەی خۆی زیاد دەکات و خویٚنەر ئامادە دەکات تا دەرك بە کاریگەری تەواوی لوتکە بکات .هەڵبەتە رەگەزی گریٚچن زۆر گرنگەو نووسەری لیٚهاتوو وکارامە بەشی هەرە زۆری چیرۆکەکەی بۆ ئەو رەگەزە تەرخان دەکات ، چونکە نووسەری گەورە لەویٚدا بلیمەتی خۆی بەتەواوتی دەنویٚنیٚ

و ئاشکرا دەکات. ئەوجا دێینە سەر(کۆتایی) کە لە لوتکەوە تا ئەنجامی چیرۆکەکە دەگرێتەوە.

بەم پێیە (سەرەتا) دەستپێك و زەمینە خۆشکردنە بۆ پەرینەوە بۆ سەرەتای ململانێ و کیشمانە کێش و(ناوەراست)لە ململانێوە بەرەو گرێچن و لەوێندەرەوە بەرەو لوتکەمان دەبات و(کۆتایی) لە لوتکەوە بەرەو ئەنجاممان دەبات. هەڵبەتە لە چیرۆکدا ململانێی جۆراوجۆرهەیە، دەشێت ململانێ دەروونی بێ و قارەمان لەگەڵ خۆیدا بیکات، یا ململانێ لە نێوان قارەمانانی چیرۆکەکەدا بێ یا لەنێوان قارەمان و کۆمەڵگەدا بێ یا لەنێوان قارەمان و سروشتدا بێ..هتد.

بەهەرحاڵ پێویستە لێرەدا ئاماژە بە گرینگی رەگەزی پلۆت(نەخشە) بکرێ و ئەوە دووپات بکرێتەوە کە دەرککردنی پلۆت گرنگترین فاکتەرە لە پرۆسەی دەرککردنی چیرۆکدا. پلۆت دەشێت بەرۆحی چیرۆك بژمێردرێ.

((٥))

پلۆت(نەخشە) رەگەزێکی هەرە گرینگی چیرۆکەو ئەنجامی هەڵبژاردنەکانی نووسەرەو لە واقیعدا بە مجەرەدی بوونی نییە، لەبن و بناواندا فۆرم بەخشینە بە ئەزموون و تەجرەبەیەك کە لە بنەرەتدا بێشێوەیە، بێ فۆرمە، یانی پرۆسەی فۆرمبەخشینە بەتەجرەبەیەکی بێ فۆرم.بە وتەیەکی دی چیرۆکنووس ئەزموونە خاوەکانی ژیان هێندە هونەرمەندانەو لێهاتووانە ریز دەکات کە لە میانەی یەکێتی ئەو ئەزموونانەوە پەیوەندی نێوان هۆو ئەنجامی بویەرو رووداوەکان بە دیار دەکەوێ، و کۆی رووداوەکان شێوەیەکی هونەریانە دەگرێتە خۆی. ئەگەر پلۆت لە واقیعدا نەبێ

و دەستکردی نووسەر بێ و ئێمە تا ئەندازەیەك ئەم دەسکردبوونەی پلۆت قبووڵ بکەین، ئەوا بۆ کاراکتەر حەز دەکەین لە خەڵکانی ناو ژیان بچن و دەستکرد نەنوێنن و لە گەڵ واقیعی چیرۆکڤانی دەقەکەدا بگونجێن و لەو واقیعە هونەرییەدا واقیعی بن. ئەگەر چی مرۆڤ تا رادەیەك لەناو ژیانی واقیعیدا ئازادە، بەڵام کاراکتەری چیرۆکڤانی بە تەواوەتی ئازاد نییە.چونکە کاراکتەری چیرۆکڤانی بەپێچەوانەی مرۆڤی واقیعیەوە، بەشێکە لە کۆی کارێکی هونەری ودەبێ لە خزمەتی پێداویستییەکانی ئەو کارە هونەرییە یەکگرتووەدا بێ..واتە کاراکتەر بەشێکە لە کارێکی هونەری یەکپارچەی یەکگرتوو وپەیوەندی راستەوخۆی بە رەگەزەکانی تری ئەو کارەوە هەیە و بەشێك لە بونیادی ناوەوەی چیرۆك(دەق) پێکدێنێ.دیارە کاراکتەر دەبێ لە واقیعی رۆژانە بالآتربنوێنێ جۆرە پەیوەندییەك لەگەڵ تەجرەبەی شەخسی خوێنەردا پەیدا بکات و بە کورتی تەجرەبەکانی ژیانی بۆ هەست گۆریبێ.کارەکتەرانی ناو چیرۆك لەناو پرۆسە هونەرییەکەی دەقاندنی ناوەرۆکدا گەشە دەکەن و شێوەو سیمای تایبەتی خۆ وەردەگرن.هەر کاراکتەرێکی هونەری وەربگری، لە روویەکەوە دەچێتەوە سەر خەڵکانی ناو ژیانی واقیعی یا بەپێچەوانەوە هەر کەسێکی ناو ژیانی واقیعی بگری هەندێ خەسڵەت و تایبەتمەندی ئەو قارەمانە هونەرییانەی تێدا بەدی دەکرێ. ئەمەش خۆی لە خۆیدا هەستکردنە بە جۆرەپەیوەندییەك لە نێوان کسایەتی هونەری و کەسایەتی واقیعیدا،

بەهەر حاڵ زۆربەی رەخنەگران وشارەزایان کارەکتەرانی هونەری دابەشدەکەن بەسەر کارەکتەری سادەو کارەکتەری

تویدارو ئالۆزدا، کارەکتەری سادە ئەوەیە کە بتوانریٚ لەیەك فرمۆلدا بەرجەستە بکریٚ و یەك رەهەندو یەك لایەن بیٚ و بەئاسانی بناسریٚ. کاراکتەری تویدارو ئالۆز ئەوەیە هەزار توێ بیٚ و بەئاسانی پەی پیٚ نەبریٚ و غافلگیرت بکات. دیارە بۆچوونی جیاواز لەمەر ئەو دوو جۆرە کاراکتەرە هەیە. بەلاٚم بە شیٚوەیەکی گشتی کاراکتەری ئالۆز لەبارترە بۆ پر کردنەوەی بۆشاییە هونەرییەکانی ناو هەر کریٚکی هونەری. بەلاٚم کاراکتەری سادە ئەو توانایەی نییەو لەسەرانسەری چیرۆکەکەدا یەك راستە ریٚ دەگریٚ و بەگەلٚ رەوش و رەوتی چیرۆکەکە دەکەویٚ و ئەمە هەندیٚ لە واقیعەوە دوورە. کاراکتەری ئالۆز دەتوانیٚ وەکو خەلٚکانی واقیعی غافلگیرمان بکات و سەرسامان بکات و ئەمەش جۆرە واقیعیەتیٚکی پیٚ دەبەخشیٚت کە پتر حەزو کەلٚکەلٚەی خویٚنەر پاراو دەکات. بەهەرحالٚ دەبیٚ ئەوە دووپات بکەینەوە کە کاراکتەری چیرۆکڤانی چەند ئالۆزیش بیٚ، ئینسانیٚك نییە ،بەلٚکو خەلٚقەندەیەکی هونەرییە و بەشیٚکە لە کاریٚکی هونەری یەکگرتوو.ئەوەی ئیٚمە لە هونەرمان گەرەکە شیٚوەیەکە کە لە ژیاندا دەستمان ناکەویٚ، جیاوازی بنەرەتی هونەرو ژیانیش لەوەدایە.بەهەرحالٚ چونکە مرۆڤ بەخۆی بوونەوەریٚکی ئالۆزە، بۆیە کاراکتەرانی ئالۆزی پیٚ پەسندترە. چونکە پتر لە ژیان دەچن.هەلٚبەتە ئەگەر کاراکتەر بۆخۆی بەتەنیا و جیا لە رەگەزەکانی دیکەی چیرۆك لەبەر چاو بگیریٚ، لەو حالٚەتەدا دەکریٚ بایەخیٚکی گەورە بە ئالۆزی بدریٚ.بەلاٚم ئەگەر کاراکتەر لەبەر رۆشنایی چیرۆك وەکو یەکەیەکی یەکپارچە تاقی بکەینەوە لەو حالەتەدا بۆمان دەردەکەویٚ کە ئالۆزی فەزلٚیٚکی زیاتری لە

سادەیی نییە.دەبیٚ حەساو بۆ ئەوە بکریٚ کە چ کاراکتەریٚك لە چیرۆکدا دەور دەبینیٚ، چیرۆکنووس دەبیٚ کاراکتەری گونجاو بۆ مەبەست و ئامانجەکانی خۆی هەلٚبژیٚریٚ.

((٦))

هەلٚبەتە پیٚویستە لیٚرەدا زۆر بەلەز ئاماژە بۆ رەگەزی وەسف لە دەقی چیرۆکدا بکریٚ. چیرۆکنووس دەبیٚ شارەزاییەکی چاکی لەم بوارەدا هەبیٚ.گونجاوترین شیٚوازی وەسف لەگەلٚ دەقی چیرۆکدا وەکو یەکەیەکی یەکپارچەی هونەری هەلٚبژیٚریٚ.دیارە هەر شیٚوازیٚکیش عەیب و خەوشی خۆی هەیە. بەلاٚم چیرۆکنووس دەبیٚ کەم عەیبترین شیٚوازی وەسفی بەکاربیٚنیٚ. جۆرە باوەکانی وەسفیش پتر بریتین لە: وەسفی مەنتیقی، وەسفی دراماتیکی و وەسفی قەرینەیی و مەجازی. لە وەسفی مەنتیقیدا پتر گوتن زالٚە، واتە لە دەریٚڕا تیشك دەخریٚتە سەر کاراکتەران، ئەمەش جۆرە جلٚەو کردنیٚکی خەیالٚی خویٚنەری لیٚدەکەویٚتەوە. لە وەسفی دراماتیکیدا نیشاندان زالٚە. نووسەر یا گوتیار(ڕاوی) زیاترنیشاندەدا تا بلٚیٚت. چیرۆکنووس لەم جۆرە وەسفەدا ریٚگە بە قارەمانەکانی دەدا کە خۆیان بنویٚنن و خۆیان نیشان بدەن، واتە قارەمانەکان لە ریٚگەی دەم و دوویانەوە یا هەلٚسوکەوت و رەفتاریانەوە خۆیان بە خویٚنەر دەناسیٚنن. لەم شیٚوازەدا خویٚنەر بە گەرمی دەعوەت دەکریٚ کە چالاکانە لە چیرۆکەکەدا بەشداری بکات. بەهەرحالٚ رەنگە ئەم شیٚوازە وەسفە لە شیٚوازە وەسفەکانی دیکە پەسندتر بیٚ.لەوەشە یەکیٚك لە خەوشەکانی ئەم شیٚوازە وەسفە ئەوەبیٚ کە لە وەسفی مەنتیقی دریٚژدادرتربیٚ، چونکە نیشاندان کاتی فرەتر دەبات لە وتن.شیٚوازی وەسفی قەرینەییش

ئەوەیە کە کاراکتەر لەرێگەی ئەو قسانەوە کە دەربارەی دەکرێ بناسین.بەکورتی بۆچوونی باوی ئەم رۆژگارە ئەوەیە کە دەقی سەرکەوتووی چیرۆك دەبێ پتر نیشاندان بێ نەك گووتن. دیارە هەر دەقێکیش بەدەم پرۆسەی خولٚقانەوە یاساو رێسای خۆی بەرهەمدێنێ و هەر نووسەرەش دەبێ ئاگاداری ئەوەبێ کە دوا ئەنجامی کاری ئەو کە بریتیە لە بەرهەمهێنانی یا خولٚقاندنی کارێکی یەکگرتووی یەکپارچەی هونەری و دەسترەنگینی و مۆرکی ئەو لە چۆنیەتی دەقاندنی هەموو رەگەزە وردو درشتەکانی ئەو کارەدا دەردەکەوێ و ناسنامەی تایبەتی وەردەگرێت..

((٧))

رەگەزێکی دیکەی گرینگ لەئەدەبیاتی چیرۆکڤانیدا هەیە کە پێی دەگوترێ شوێنکات. بێگومان بویەرو رووداو لە شوێن وکاتدا روودەدات.ئیدی مەرج نییە شوێن تەنیا یەك شوێن بێ یا کات و زەمان تەنیا یەك کات بێ. دەشێت شوێنکات بە گوێرەی زەرورەت و پێداویستی هونەری دەق بێتە هەڵبژاردن و مۆنتاژکردن. دیارە رەگەزی شوێنکات جۆری هەیە. لەوانە شوێن یا دیمەنی بێ ٚلایەن، لێرەدا تەنیا ئاماژە بۆ ئەوە دەکرێ کە شوێنەکە کوێیە ،شارە یا لادێ یا ...هتد. نووسەر ئەو زانیارییانە دەدا و ئیدی ئەوەندە گوێی ناداتێ و بەتانیا ناچێت. ئەم زانیارییانە لە خزمەت پلۆت و رووداوی دەقدا دەبێت، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم بێ لایەنیە موتلەق و رەها نییە، واتە مەوقیعیەتی بێ لایەن زۆر کەمە.

بێگومان شوێنکات یا دیمەن یا مەوقیعیەت دەشێت لەناو بەرهەمی چیرۆکڤانیدا ببێ بە رەگەزێکی کاریگەری بەرجەستە. بەلاٚم دەبێ ئەوە بزانرێ کە مەوقیعیەت شتێکی سەر بەخۆ نییە، هەمیشە بەشێکە لە کۆی کارە هونەرییەکە وەکو یەکەیەکی یەکپارچەو دەبێ لەو چوارچێوەیەدا حەساوی بۆ بکرێ. خۆ ئەگەر لە چوارچێوەی کوللیەتەکە دەرچوو و لە رەگەزەکانی دیکەی دەق زاڵتر و زەقتر کەوتە بەرچاو ئەوا دەبێ بەخەتاو هەڵەی هونەری لە قەڵەم بدرێ. چونکە لە باشترین چیرۆکدا نیشاندنی مەوقیعیەت مەبەستی سەرەکی یا بنچینەیی نییە. بەڵکو مەوقیعیەت دەبێ رەگەزێکی چیرۆك بێ لەناو کۆی رەگەزە هونەرییەکانی دیکەدا بتوێتەوەو هەموو رەگەزەکان پێکەوە لە بۆتەی هونەردا دەقێك بخولٚقێنن کە پێی دەگوترێ چیرۆك..

((٨))

گۆشەنیگا، یەکێکە لەو بابەت و رەگەزانەی کە بایەخی گەورەی هەیە لە ناو پرۆسەی خولٚقانی دەقی چیرۆکدا.دیارە لێرەدا مەبەست لەگۆشەنیگای چیرۆکنووسە ، واتە کردەی گێرانەوە لە روانگەی چیرۆکنووسەوە، کە هەر چیرۆکنووسێك بە گوێرەی نۆرینی خۆی دیاردەو بویەرو بابەتەکان دەخوێنێتەوەو دەگێرێتەوە. هەڵبەتە مەبەست لە نۆرین و خوێندەوەی هونەرییانەیە، دەنا دەق پێك نایەت و نایەتە خولٚقاندن. دیارە مەسەلەی هەڵبژاردنی گۆشە نیگا یەکێکە لەو مەسەلە ئاڵۆزانەی کە دەبێ چیرۆکنووس زۆر بە پارێزەوە مامەڵەی لە تەکدا بکات، چونکە نووسەر بە سەرچاوەی بنەرەتی هەر کاراکتەرێکی ناو چیرۆکەکە، شوێن، هاماج ورووداوەکانی ناو بەرهەمەکەی دەژمێردرێ. یانی ئەو دەقە بەهەموو رەگەزەکانییەوە خەڵقەندەی خەیاڵی ئەوە. نووسەر زۆر شت دەربارەی خەڵقەندەکانی خەیاڵی

خۆی دەزانێ ولە سەرێتی بریار بات چۆن سوود لەزانیارییە تایبەتییەکانی وەربگرێ. یانی نووسەر دەبێ گونجاوترین گۆشە نیگا بۆ ئەو چیرۆکەی کە دەیەوێ بیگێڕێتەوە یا بڵێ هەڵبژێرێ و بدۆزێتەوە. هەڵبەتە گێرانەوەش جۆری هەیە،دەشێت بۆ نموونە لە ڕێگەی یەکەم کەسەوە بێ یا لە ڕێگەی سێیەم کەسەوە بێ، دەتوانرێ چیرۆکێك لە دەرێرا یا لە ناوەوە بگێردرێتەوە، مەبەست لە گێرانەوەی ناوەوە ئەوەیە کە یەکێك لە قارەمانەکانی ناو دەقکە چیرۆکەکە دەربرێ، ئەو بابەتە چیرۆکە پتر بە ڕاناوی یەکەم کەس دێتە گوتن و گێرانەوە.. ئەو چیرۆکانەش کە لە لایەن گوتیارێکی بێناوەوەو لە دەرێرا باس دەکرێ و دەگێردرێتەوە، پتر بە ڕاناوی سێیەم کەس دێتە گێرانەوەو بەیانکرن. جا لێرەداپێویستە ئاماژە بۆ گوتیار(ڕاوی) بکرێ.گوتیار هەیە هەموو شتێکی جیهانی دەقەکە دەزانێ و گوتیار هەیە زانیاری سنوورداری لەمەر دەقەکە هەیە. جا گوتیاری هەموو شتزان دەتوانێ خۆی لە ژیانی هەر کەسایەتییەك هەڵقورتێنێ و بەخوێنەر بڵێ کە قارەمانی نێوبراو بەتەمای چییە و چۆن چۆنی هزردکەت. دەتوانێ ئێستا لە شارێك بێ، دوای تۆزێکی دی لە شارێکی دیکە بێ. دەتوانێ لە دەستەواژەیەکدا لە کاتی ئێستادا لە گەڵماندا بێ ولە ڕستەیەکی دواتردا بمانباتەوە بۆ ڕابردوو. جا ئەم جم و جوڵەی ئەو لە خۆیەوە بۆخۆی، لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دی و لە زەمانێکەوە بۆ زەمانێکی دی لەبەر ئەوەیە کە بەو پەڕی کارامەیی و چاکی چیرۆکەکەمان بۆبگێرێتەوە. گوتیاری هەموو شت زان لە هەموو هونەرەکانی گێرانەوە ئاسایی ترە، هەر لەبەر ئەوەشە ئاسایيترین

گۆشەنیگاو گێرانەوەیە بۆ زۆربەی چیرۆکنووسان.چونکە زۆر بە ئاسانی بەم ڕەوشە چیرۆکەکانیان دەگێڕنەوە.

هەرچەندە گوتیاری هەموو شتزان لە لایەکەوە هونەرێکی ئاساییە، بەڵام لە لایەکی دییەوە بە تەکنیکێکی نائاسایی و تایبەتی دەژمێردرێ. چونکە لە ژیاندا کەس نییە هەموو شتێك بزانێ، ئەمە جگە لەوەی گۆشەنیگای گوتیاری هەمووشتزان هەندێ جار جڵەو لە دەستی نووسەر دەسەنێ و بابەتەکان تووشی گێرەشێوێنی دەکات.. دیارە لێرەدا دەبێ سووکە ئاماژەیەك بۆ هەندێ عینوانی دیکەش بکرێ لەوانە: شاقارەمان لە دەوری گوتیاردا، گۆشەنیگای قارەمانی لاوەکی، گۆشەنیگای بابەتی و ژمارەی گۆشەنیگایان.

((٩))

کەس ناتوانێ نکوڵی لە زمان و ڕۆڵی زمان لە پێکهاتەی دەقی ئەدەبیدا بکات. بۆیە نابێ بەزێدەڕۆیی گەر بگوترێ دەق دەکاتە بەرهەمهێنانێکی هونەریانەی زمان. واتە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی بگرین بەلای کەمەوە دەبێ هەردوو تایبەتمەندی شێوازو ئاواز یا ستایل و تۆن بگرێتە خۆ. دیارە شێواز بۆ هەر دەقێکی چیرۆکڤانی هەم گرنگەو هەم ئاڵۆزەو دەورێکی کارا لە خوڵقاندنی تۆندا دەگێرێ، واتە دەتوانرێ بگوترێ شێواز ڕێگەیەکە دەگاتە تۆن. بەهەر حاڵ ئێمە نامانەوێ بچینە ناو تول و تەفسیلی شێوازو جۆرەکانییەوە، ئەوەی بۆ ئێرە مەبەستە زیاتر شێوازی تاکە،واتە چۆنیەتی بەکارهێنانی زمان لە لایەن نووسەرێکەوە. هەڵبەتە دەشێت شێوازی تایبەتی نووسەرێك لە نێو چوارچێوەی گشتی شێوازی باوی سەردەمێکدا دەربکرێ و بناسرێتەوە. دیارە هەر

نووسەرێك بەجۆرێك مامەڵە لەگەڵ زماندا دەكات و بەنەفەسێكی تایبەتییەوە بەكاری دێنێ، جا بەم پێیە هەموو نووسەران خودانی شێوازن، بەڵام مەرج نییە هەموو شێوازەكان سەركەوتوو و پەسندبن.كەواتە شێواز بەو چەمكەی كە چۆنییەتی بەكارهێنانی زمانە لە لایەن نووسەرەوە،چاكتر یا خراپتر نییە، بەڵكو بە گوێرەی بەكارهێنانی لە نووسەرێكەوە بۆ نووسەرێكی ترجیاوازە. كەواتە دەبێ كار بۆ ئەوە بكرێ كە شێوازی هەر نووسەرێك لە ناو بەرهەمەكانی ئەو نووسەرەوە دەركبكرێ و بناسرێتەوە، نەك بۆچوونەكانی خۆمان سەبارەت بەشێواز لە دەقەكانی ئەو نووسەرە بار بكەین. كەواتە شێواز دەبێ بەشێوەیەكی گونجاوو هاوسەنگ شانبەشانی رەگەزەكانی دیكە بەشداری لە پێكهاتەی دەقەكەدا بكات و بە هەموویان یەكەیەكی یەكپارچەی هونەری بخوڵقێنن. بەهەرحاڵ شێواز شتێكی شەخسییە و جیوازی شێوازی نووسەران دەگەرێتەوە بۆ جیاوازی زەینییەت و كەسایەتی خودی نووسەرەكان.

هەڵبەتە شێواز بەشێوەیەكی گشتی رەگەزێكە لە نێو رەگەزەكانی دیكەی دەقدا و دەورێكی گرینگ لە ئیجادی تۆن لەناو بەرهەمی چیرۆكڤانیدا دەگێرێ. دیارە تۆنیش دەكاتە دەربرین و نیشاندانی روانین و دیتنەكان. بەهەرحاڵ ئەم رەگەزو بابەتە لە گەڵ رەگەزو بابەتەكانی دیكەدا تان وپۆی دەق پێكدێنن و بەئاسانی بۆ خوێنەر جیا ناكێتەوەو تەنیا خوێندنەوە موتاڵای زۆری چیرۆكان ، رەنگە ئاسۆی داوەری خوێنەر فراوان بكات و بتوانێ بەباشی شێوازو تۆن بناسێتەوەو پەیوەندی هەموو

رەگەزەكان لە چوارچێوەی كارەكەدا وەكو یەكەیەكی یەكپارچەی هونەری دەركبكات.

((١٠))

هەندێ رەگەزی چیرۆك بەهۆی كاریگەری بنەرەتییان لە پێكهاتنی سەرلەبەری بەرهەمەكەدا بە رەگەزی كاراو گرنگ حەساو دەكرێن و هەموویان لە ژێر خێوەتی بونیادو تەكنیكدا كۆدەبنەوە. واتە پاش ئەوەی لە پێكهاتەی گشتی بەرهەمەكەدا ئاوێتە دەبن پێیان دەگوترێ بونیادو تەكنیك، لەوانە وەسف كە بریتییە لە نیشاندان و دەربرینی راستەوخۆی خەسڵەتێن یەك كەسایەتی یا یەك شوێن یا یەك شت. جا جاری واهەیە وەسف نیشاندانی خەسڵەتێن نامادییە و جاری واشە تەنیا نیشاندانی خەسڵەتێن بەدەنی دەگرێتە خۆ.. هەڵبەتە وەسفی كاریگەر یا سەركەوتوو ئەوە نییە كە نووسەر هەرچییەكی بەبیردابێ نیشانی بدات یا دەریببرێ.نووسەر دەبێ ئەو لایەنانە هەڵبژێرێ كە پتر لەگەڵ مەبەستەكەیدا دەگونجێت و ئەو لایەنانە بەجۆرێك ریز بكات و رێكبخات كە مەبەستەكەی بێننە دی .هەرچەندە وسف رەگەزێكی تارادەیەك وەستاوە، بەڵام نووسەری كارامەو لێهاتوو جوڵەش لەبەرچاو دەگرێ و فەرامۆشی ناكات.

پانۆراماو دیمەن، رەگەزی بنەرەتی چیرۆكن و چیرۆكنووس دەتوانێ هونەرییانە بیانخاتە خزمەتی پەرەسەندن و گەشەكردنی دەقەكەیەوەو بەزەبری بەكارهێنانی پانۆراماو دیمەن خۆی لە یەكنەوایی بپارێزێ، ئەمەش بەوە دەبێ كە لە دیمەنی دراماتیكییەوە بگوازرێتەوە بۆ دیمەنی پانۆرامایی.

دیالۆگیش لە رەگەزە گرنگەکانی چیرۆکەو لە شێواز نایەتە دابران و پێویستە لە چوارچێوەی کوللیەتی دەقدا مامەڵەی لە تەکدا بکرێ، دیارە دیالۆگ لەناو چیرۆکدا دەبێ ئاسایی بێ، هەڵبەتە سەبارەت بە جیهان و واقیعی ناو چیرۆکەکە ئاسایی بێ و تەواو لەگەڵ واقیع و جیهانی چیرۆکەکەدا بسازێ. لە گەڵ ئەو دنیایەدا بگونجێت کە نووسەر خوڵقاندوویەتی نەك ئەو جیهانەی کە نووسەرو خوێنەر بە واقیعی تیایا دەژین. واتە نووسەر دەبێ خۆی لەوە بپارێزێ کە لە جیاتی قارەمانان قسە بکات، چونکە ئەمە سەنگەلایی هونەری لێدەکەوێتەوە. بەڵکو دەبێ جڵەو بۆ قارەمانان شل بکات، وەکو چۆن خۆیان لەناو کارەهونەرییەکەدا هەن ئاوا قسەو گفتوکۆبکەن وبەشێوەیەکی ئاسایی گوزارشت لە خۆیان بکەن.

((١١))

رەگەزێکی زۆر گرنگ هەیە لە دەقی چیرۆکڤانیدا،کە کەم و زۆر ، راستەو خۆو ناراستەو خۆ پەیوەندی بەرەگەزەکانی دیکەی دەقەوە هەیەو لە کارلێکی بەردەامدایە لە گەڵیاندا، ئەویش رەگەزی تیمەیە کە رەنگە بشێت ناوی نێوەرۆکی لێ بنرێ، دیارە نێوەرۆك و بابەت یەك شت نین، بەڵام زۆریش لێکدی نزیکن. تیمە دەکاتە مانا، یا هەوێنی چیرۆك. چیرۆکیش نەرێگەیەکە بۆ وێنە گرتن و بەر جەستە کردنی هزرو بیران و نە هەلآتنی نامەسئولانەیە لە واقیع.. جا لەم پێو دانگەوە دەشێت تیمە مانایەك بێ کە چیرۆك بە زەبری ئەوزارە هونەرییەکای خۆی کەشفی دەکات. زۆرجار مرۆڤ حەزدەکات جۆرە مانایەك بە ئەزموونی خودی خۆی ببەخشێت،یا لە ئەزموونی خودی مانایەك دروستبکات، دەیەوێ

بزانێ کێیە،هەڵوێستی خۆی بزانێ، پەیوەندییەکانی خۆی لەگەڵ خەڵکان و بوونەوەراندا بزانێ. تیمە هاوتاو قەرینەی ئەم بزوێنەرە ئاساییە مرۆڤانییەیە لەناو چیرۆکدا...دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکرێ کە کردەی نووسین تەنیا کردەی دەربرین ونیشاندان نییە ،بەڵکو کردەی کەشفکردنیشە،کەواتە تیمە(نێوەرۆك) مانایەکی تەواوە کە نووسەر لەکاتی نووسیندا و خوێنەر بەهەم خوێندنەوەوە کەشفی دەکات. هەڵبەتە ئەم پرۆسەی کەشفکردنە کارێکی سادەو ئاسان نییە، و تیمەی چیرۆك تەنیا بە مووتالآو خوێندنەوەی جدی و مەسئولانە دێتە کەشفکردن، وئەم کارەش وادەخوازێت کە خوێنەر ئاگای تەواوی لە پەیوەندییەکانی نێوان بەشە جیاوازەکانی چیرۆك و لە هەڤبەندی بەشە جیاوازەکانی چیرۆك لەگەڵ کوللیەتی چیرۆکدا هەبێ.کەواتە بەم پێیە تیمە رەنگدانەوەی ئارەزوو حەزی مرۆڤە بۆ دروستکردنی مانا لە ئەزموون، واتە ئەدەبیاتی چیرۆکڤانی رێگەیەکە بۆ دروستکرنی مانا لە ئەزموون. گۆرینی ئەزموونە بۆ مانایەکی هونەری.تیمە لەو رەگەزانەیە کە یەکێتی تەواو بەدەقی چیرۆك دەبەخشێت، هەر تیمەیە، کەنووسەر والێدەکات شێوەو فۆرم بە پلۆت بدات و قارەمانان بخۆڵقێنێ، واتە تیمە گرنگترین پرەنسیپی هەڵبژاردن بە نووسەر دەدات. کەواتە چیرۆك بەشێوەیەکی گشتی هەوڵێکی راستگۆیانەیە بۆ مانا بەخشین بە ئەزموونی ئینسانی. ئەوی چیرۆکی باش بۆ ئێمەمانانی دەرەخسێنێ ئەوەیە لە چاوی کەسێکی ترەوە بروانینە ئەزموونی مرۆڤ کە زۆر جیاوازە لە خوێندنەوەی وتارێکی فەلسەفی . ئەو جۆرە وتارە دەرفەتی ئەوەمان بۆ دەرەخسێنێ ئاگامان لەوەبێ کە کەسێکی دی دەربارەی ئەزموونی مرۆڤ دەیڵێ.

بەڵام چیرۆکنووس دنیایەك دەئافەرێنێ کە بۆ ئەو دنیایەی ئەو و ئێمە تیایدا دەژین بایەخی هەیە، روانینێکی راستەو خۆمان دەربارەی دنیای چیرۆکەکەو دنیای خۆمان پێ دەبەخشێت. یانی روانینمان لە رۆتینبینی رزگار دەکات و هێزی خەیاڵمان لە مت بوون دەخەلەسێنێ و دەوڵەمەندی دەکات...

سەرچاوە:

١- چگونه ادبیات داستانی تحلیل کنیم : دکتر دبلیو. ئی. کنی..ت: دکتر مهرداد ترابی-محمد حنیف چاپ اول ١٣٨٠

٢- فجر القصه المصریه - یحیی حقی

٣- القصه العربیه والحداته / دکتر صبری حافڤ ١٩٩٠ بغداد

٤- فن کتابه الاقصوصه/ ت: کاڤم سعدالدین ١٩٧٨

٥- التحلی البنوی للقصه القصیره/ رۆلان پارت/ ت: د. نزار صبری ١٩٨٦

٦- فن القصه القصیره/ د. رشاد رشدی/ بیروت ١٩٧٥

ئەنتوان چیخۆف

١٨٦٠ – ١٩٠٤

باوەگەورەی چیخۆف بابایەکی کۆیلە بوو. بەڵام کۆیلایەتی هەرگیز قەدەرو چارەنووس نەبووە، بۆیە باپیرەی چیخۆف توانی بە بەهای (٣٥٠٠) رۆبڵ خۆی و خێزانەکەی بکڕێتەوەو ئازادی خۆی وەربگرێتەوە.

بابی چیخۆف موغازەدارێکی مام ناوەندی بوو، لەساڵی ١٨٧٦دا نابووت بوو، بۆیە بەماڵ و منداڵەوە باریان کرد بۆ مۆسکۆ، بەڵام چیخۆف کە هێشتا قۆناغی خوێندنی ئامادەیی تەواو نەکردبوو، ناچار لە زێدی خۆی، لە تاگانروگ –ی باکوری قەفقازدا مایەوە. ئەوە بوو بەدەم کارکردنەوە، لە ساڵی ١٨٧٩دا ئامادەیی تەواوکردو چوو بۆ مۆسکۆ، لە پایزی ئەو ساڵەدا چووە زانستگەی مۆسکۆ و لە بواری پزیشکیدا کەوتە خوێندن و هەر لەو سەرو بەندەدا ناو بەناو و لە کاتی دەست بەتاڵیدا کورتە چیرۆکی کۆمیدی دەنووسی و بۆ گۆڤارو

بڵاوکراوەکانی دەنارد. هەر چەند ئەم چیرۆکانە لە ئاستێکی هونەری ئەوتۆدا نەبوون، بەڵام چیخۆف بۆ پارەی دەنووسین و لەو رێگەیەوە هەندێ ئەرك و باری سەرشانی خێزانەکەیانی سووك دەکرد بەهەر حاڵ چیخۆف پاش ئەوەی کۆلیژی پزیشکی تەواو کرد، لە شارۆچکەیەکی بچووکدا بەیاریدەدەری پزیشك دامەزرا. لەوێندەر توانی لە نزیکەوە ئەو جووتیارانە بدینێ و بناسێت کە بۆ نەخۆشی و دەرمان هاتوچۆیان دەکرد. هەروەها شارەزایی لە مجێزو تەبیعەتی ئەفسەران و سەربازان دا پەیداکرد" (چونکە لقێکی تۆپخانە لەو شارەدا هەبوو). و هەندێك لەو سوپاییانە لە بەرهەمی (سێ خوشك)دا بەدی دەکرێن. دیارە چیخۆف ئەو کەسایەتیانەی وەکو خۆیان بۆ ناو چیرۆك نەدەگواستنەوە. بەڵکو سەر لەنوێ و بە نەفەسێکی هونەرییانە دەیخوڵقاندنەوە. چیخۆف لە سەرەتادا بەناوی خوازراوەوە بەرهەمی گاڵتەئامێزی بڵاودەکردەوە، حەزیدەکرد بەرهەمە پزیشکییەکانی بەناوی راستەقینەی خۆیەوە بڵاوبکاتەوە. هەڵبەتە بەرهەمە گاڵتە ئامێزەکانی لە رۆژنامەو بڵاڤۆکانی جۆراو جۆردا بڵاو دەکردەوە. زۆربەی ئەو رۆژنامەو بڵاڤۆکانە هی گروپ و لایەنێن هەڤڕك و نەیاری یەکدی بوون. گەرچی ئەو بەرهەمانەی کە چیخۆف بۆ پارە دەینووسین و بڵاوی دەکردنەوە زۆرن، بەڵام سەرەتای دەستپێکردنی راستەقینەی نووسین لەلای ئەو بۆ ساڵی ١٨٨٦ دەگەڕێتەوە و لەو ساڵەدا نووسینی کرد بەپیشە.

لە ساڵانی ١٨٨٦ – ١٨٨٧دا یەکەمین کۆمەڵە چیرۆکی چاپو بڵاو کردەوە. ئیدی بەرە بەرە شۆرەتی پەیدا کردو رێگەی بڵاوکردنەوەی بۆ خۆش بوو" دەیتوانی لە باشترین رۆژنامەو بڵاڤۆکانداو بەو پەڕی بێمنەتی بەرهەم و چیرۆکەکانی بڵاوبکاتەوە. ئەشقی نووسین بە جۆری لە کەللەی ئەم پیاوەی دا کە بەتەواوەتی خۆی بۆ تەرخان کرد. هەر لەم رێگەیەوە توانی زەوییەکی بچووك لە نزیکی مۆسکۆ بکڕێ کە هەموو

خێزانەکەیانی دەژیاند. خۆشترین قۆناغی تەمەنی ئەو ساڵانە بوو کە لەوێندەر قەتاندی. ئەم پیاوە زۆر ئاشقی باخ و باخداری و کاری باخەوانی بوو. دەیویست هەموو دنیا بکات بەدارو درەخت. جیهان لە هەموو لایەکەوە سەوز بچێتەوەو ژیانی لێوە هەڵقوڵێ. هەمیشە هەوڵیدەدا شتێکی تازە بخوڵقێنێ و خۆی کاوێژ نەکاتەوە.. چیخۆف زۆری دڵ بە دنیاوە بوو، ژیانی خۆشدەویست، بە جۆشو خرۆشێکی لەبن نەهاتووەوە مامەڵەی لە تەکدا دەکرد. کەچی وێڕای ئەمەش خۆی بۆ گۆڕینی ژیان تەرخانکرد، واتە کەسێکی هەمیشە نوێخواز بوو.

چیخۆف لە ژیانی رۆژانەی دا پیاوێکی چاکە خوازو چاکە کارو دڵسۆزو میرەبان بوو. هەموو ئەم خەسێت و خەسڵەتانە لە بەرهەمەکانیداو بە شێوەیەکی هونەری رەنگیان داوەتەوە و دەشێت کۆی بەرهەمە ئەدەبی و هونەرییەکانی بەئەنسکلوپدیای روسیای ساڵانی ١٨٨٠ – ١٨٩٠ لە قەڵەم بدرێ.

چیخۆف چونکە کەسێکی فرە بەهرە بوو، هەر لە بازنەی چیرۆك و تەنزدا قەتیس نەماو ماوەیەکی باشیش خووی دایە شانۆ نامەو زۆر شانۆ نامەی نووسی لەوانە: (هەتیو ١٨٧٧، ئیڤانۆف ١٨٨٧، لالۆڤانیا ١٨٠٢، مەلی دەریایی ١٨٨٦، سێ خوشك ١٨٩٩و... هتد).

زۆربەی شانۆنامەکانی لە لایەن دەزگای هونەری مۆسکۆوە کە لە لایەن ستانسلافسکی و نەمیرو فیچەوە لە ساڵی ١٨٩٨دا دامەزرا بوو، نمایش کران و شۆرەتی زیاتریان هەم بە دەزگا هونەرییەکە داو هەم بە چیخۆف.. ئەوە بوو (مەلی دەریایی) لە لایەن ستانسلافسکی و دانچنکو وە هاتە دەرهێنان و نمایش کردن و سەرکەوتنی چاکی بە دەست هێنا.

چیخۆف لە پایزی ساڵی ١٨٧٣دا کە لە سەردانێکی ماڵی باپیری کە لە دەرێی مۆسکۆ بوو دەگەڕایەوە، لەپڕ خولیاو کەڵکەڵەی شانۆی کەوتەسەر. بۆ یەکەمجار شانۆی شارەوانی، کە سەدان جار بە

بەردەمیدا رەت بوو بوو، سەرنجی راکێشاو ئیدی لەوە بەدواوە ئولفەتی دەگەڵ شانۆدا پەیداکردو بەجۆرێ ئاشقی بوو، کە چوونە شانۆ بۆ قوتابی سانەوی قەدەغەبوو، دەچوو جلك و پاڵتۆی بابی لەبەردەکرد و عەینەکێکی شینی لەچاو دەکرد تا لە تەمەنی خۆی گەورەتر بنوێنێ و رێگەی چوونە ژوورەوەی بدەن. لەگەڵ خوشك و براکانیا ((٥ براو خوشکێك بوون))تیپێکی بۆ خۆی دامەزراندو لەبەر چاوی کەسوکارو دەرو دراوسێکانیاندا نمایشیان دەکردو هەر جارەی دەوری کەسایەتییەکی دەگێڕا و دەبووە مایەی پێکەناندنی بینەران و بەگوتەی ئاندریە دروسی هاوڕێی منداڵی چیخۆف، کە بۆخۆی پاشان بوو بە ئەکتەر، چیخۆف زۆر بەجوانی دەورەکانی دەگێڕا.

ئیدی چیخۆف لە ئەنجامی ئەم سەرکەوتنە منداڵانەیەوە، زاتی پەیداکردو کەوتە پێشکەشکردنی هەندێ بابەتی کۆمیدی کە بەخۆی دەینووسین. لەم کارانەیدا گاڵتەو تەوسی بە عەیب و عاری هاووڵاتیانی خۆی دەکرد. هەڵبەتە هیچ یەکێك لەو دەقانە بەردەست نەکەوتوون، چونکە دوای پێشکەشکردنیان چیخۆف بەخۆی دەیدڕین.

گوتمان چیخۆف کە لە سەفەرەکەی دەرێی مۆسکۆ گەڕایەوە کوتوپڕ رووی کردە دنیای شانۆ. بۆ زستانەکەی بەوپەڕی خوێن گەرمییەوە شانۆ نامەیەکی دوورو درێژی شپرزەی چوار پەردەیی بێ ناونیشانی نووسی.. پاش ئەوەی میشالی برای وێنەیەکی لەبەرگرتەوە، بەخۆی بردی بۆلای ئەکتەری نێودار خات ماری ئارمولوڤا، ئەویش شانۆنامەکەی رەفزکرد. ئیدی چیخۆف لە داخا دەستخەتەکەی فەوتاند. ئیدی ئەم شانۆنامەیە ون بوو تا لە ساڵی ١٩٢٠دا، یەکەم دەستخەتی لەنێو بەڵگەنامەکانی چیخۆف دا دۆزرایەوەو بەناوونیشانی (پلاتونوف) بڵاوکرایەوە..

ئیدی ئەوە بوو ئەم شانۆنامەیە بە ئامادەکراوی لە فەرەنسادا و بەناوی (پلاتونوف – ی شێت) و بەناوی جۆراوجۆری ترەوە لە

ئەڵمانیا و ئەمریكادا پێشكەش كراو بۆ یەكەمجار لە ساڵی ١٩٥٩ لە یەكێتی سۆڤیەت پێشكەشكرا.

دیارە رەفزكردنی شانۆنامەكە لە لایەن ماری ئارمولوڤای سەر بە شانۆی مالیێی، كردییە كارێك چیخۆف بۆ ماوەیەك لە شانۆ دوور بكەوێتەوەو روو لە رۆژنامە هەجوكارەكان بكات.

چیخۆف وێڕای بەهرەداری و وردبینی و زەینڕوونی و فرە بەرهەمی، نەیتوانی رۆمانێكی درێژی سەركەوتوو بنووسێت" پێدەچێت نەیتوانیبێ ماوەیەكی دوورو درێژ لەگەڵ بابەتەكاندا بژی و بەروونی لەبەر چاوی خۆی بەرجەستەیان بكات و پاشان لە قاڵبی رۆماندا بیانهونەرێنێت. هەر ئەوەندە لەگەڵ بابەتاكاندا ژیاوە كە بیانكات بە هەوێنی كورتە چیرۆك و هونەرمەندانە بیانخولّقێنێتەوە. هەڵبەتە تواناو بەهرەی چیخۆف لە بواری شانۆنامەشدا، هەر لە ئاستی تواناو بەهرەی چیرۆكنووسیدایە..چیخۆفیان لەگەڵ موپاسانی نووسەری پلە دووەمی فەرەنسیدا بەراوردكردووە، ئەگەرچی ئەم بەراوردە لەباری هونەرییەوە زۆر زەرەری چیخۆفە، بەڵام هەندێ لێكچوونیان لەنێواندا هەیە.

یەكێك لەو لێكچوونانە نەفەسكورتی بوو.. هەر گاڤێ موپاسان زۆری لە قەڵەمەكەی كردبێ كە لە توانای خۆی هێوەتر بڕوات، ئەوا رۆمانانی وەكو (دۆستی ئازیز)و یان (ژیانی ئافرەتێكی) نووسیوە، كە چەند خاتری بگری ئەوا دەكەنە كۆمەڵێك كورتە چیرۆك و بەتۆبزی دراونەتە دەم یەكتر و شێوەو نێوەڕۆك و كارێگەری ئاسایی رۆماننووسانی خۆڕسكی وەكو فلوبیرو تولستوی وەرنەگرتووە، چیخۆف یەكجار نەبێ ئەویش لە گەنجیدا، ئیدی ئەو هەڵەیەی نەكردووە كە كتێبی قەبەو ئەستور بنووسێت، درێژترین بەرهەمی چیخۆف كە (دوئێل) یان (سێ ساڵ)ە، نەبوون بە رۆمان و لە خانەی چیرۆكی كورت دان.

* * *

گوتمان چیخۆف چوار براو خوشكێكی هەبوو. ئەلكسەندەرو نیكولای برای كە لەو گەورەتر بوون، تۆران وماڵیان بەجێهێشت. ئەمە چیخۆڤ زۆر خەمبار كرد، چونكە براكانی زۆر خۆشدەویست. بابیشی هێندەی دی گوشاری خستەسەر جا بۆ ئەوەی خۆی لەم وەزع و حاڵ و نیگەرانییە بدزێتەوە كەوتە دەركردنی رۆژنامەیەكی دەستخەتی یەك نوسخەیی بەناوی (اللجلاج) زۆر بە گەرمی باسی هەندێ دیمەنی ناو ژیانی رۆژانەی گانروگ – ی تێدا دەكرد. رۆژنامەیەكی یەجگار سەركەوتوو بوو. قوتابییانی قوتابخانەكەی بە تاسەو پەرۆشەوە چاوەڕوانی هەر ژمارەیەكیان دەكرد. پاش ئەوەی لە قوتابخانەدا دەستاو دەستی دەكرد، دەنێردرا بۆ مۆسكۆ تا ئەلكسەندەرو نیكۆلای برا گەورەی چیخۆف تەمەشای بكەن، ئەلكسەندەر نامەیەكی لەمەڕ ژمارەی مانگی ئەیلول بۆ كەسوكاری نارد: ((بە نووسەری اللجلاج بڵێن رۆژنامۆكەكەی وەكو جاران مایەی سەرنج نییە. خوێی كەمە)) ئەم هەڵسەنگاندنە توندە وایكرد كە چیخۆف چیتر لەسەر چالاكی رۆژنامەوانی بەردەوام نەبێ.

چیخۆف كە چووە زانستگەو لە كۆلیژی پزیشكی وەرگیرا، كەوتە ناردنی هەندێ چیرۆكی كۆمیدی بۆ گۆڤارە سەتیرەكان. دیارە پتر مەبەستی پارە پەیداكردن بوو تا پەروەردەكردنی بەهرەی نووسین.. جا ئەم چیرۆكانە دەبوایە بەپێی داوای سەرنووسەرەكان بوایە، كورت و پێكەنین ئامێز، حیكایەتی خێراو بابەتی رۆژ بوایە. پاش ئەوەی چەندین چیرۆكی رەفزكرا، رۆژێك لە گۆڤاری ((سركەی))ی هەفتانەدا، لە ١٣ /ك٢/ ١٨٨٠دا لە گۆشەی پۆستەی خوێنەران دا و لەو وەڵامانەدا كە ئاراستەی نووسەرانی تازەكار دەكرێن، ئەم نامەیەی ئاراستەكرا بوو: ((خراپ نییە، ئەوەی بۆت ناردبووین بۆتی بڵاودەكەینەوە، هیوادارین كاری داهاتووت باشتر بێ.)) و پاش ماوەیەكی كەم نامەیەكی لە ئیدارەی گۆڤارەكەوە پێگەیی و ئاگادار

کرایەوە کە لە بری هەر دێڕێك پێنج کۆبیکی دەدەنێ. بەڵام پاش دوو هەیڤان ئەوجا چیرۆکەکەی بەناوی ((نامەیەك لە ستیفان فلادیمیر. ن، خاوەنی دون، بۆ دکتۆر فردریکی دانای دراوسێی))و بەناوی خوازراوی (٧ڤ) بڵاو بووەوە.

چیخۆف هێندەی دەستکەوتی دارایی مەبەست بوو بۆ باربووی خێزانەکەی، ئەوەندە مەبەستی نێوبانگی ئەدەبی نەبوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم سەرکەوتنە کەم نەبوو. بۆیە بەو بۆنەیەوە بە یەکەم پارەی چیرۆك، کێکێکی کڕی و هەموو خێزانەکە ئاهەنگیان گێڕا.. چیخۆف کە خەونی بە دکتۆری یەوە دەبینی، چ گومانێکی لەلا نەما کە پیشەی راستەقینەی (کە نووسین بوو) لەو رۆژەوەو لە تەمەنی ٢٠ساڵی یەوە دەستی پێکرد.

پێم وایە کارێکی نابەجێ نابێ گەر لایەك لە مەسەلەی دکتۆرییەکەی چیخۆف بکەینەوە. بابی چیخۆف لە ساڵی ١٨٧٤دا، خانوویەکی تازەی دروستکرد، ئەم خانووە هەرچی پارەیەکی دەبێ دەیخوات و ناچار دەبێت بری ٥٠٠ ڕۆبڵ لە کۆمپانیای دابینکردن قەرزبکات.. بۆیە ناچار بەشێك لە ماڵەکەی بەکرێ دەدات بە فەرمانبەرێکی دادگای بازرگانی کە ناوی گابرییل یارفانتیڤتش سیلیڤانوڤ دەبێ.. لە ساڵی ١٨٧٥دا چیخۆف دەعوەتی ماڵی برایەکەی سیلیڤانوڤ کە ماڵیان لە لادێ دەبێ، دەکرێ چیخۆف لە رێگە لادەدا تا لە رووبارێکی بەستەڵەکدا مەلەبکات، ئیدی نەخۆش دەکەوێت و بە پەلە بۆ تاگانروگ –ی دێننەوە پاشان هەر لە ئەنجامی ئەو نەخۆشییەوە تووشی مایەسیری دەبێت و تا مردیش هەر پێوەی ناڵی. دکتۆرێك بەناوی سترامف زۆر بەسۆزو میهرەبانییەوە سەرپەرشتی دەکات، بۆیە چیخۆف لە خۆشەویستی و دڵسۆزی ئەو دکتۆرە لێدەبڕێ ببێ بە دکتۆر و خەڵکانی نەخۆش و داماوی وەکو خۆی چارەسەر بکات.

گوتمان چیخۆف بە بۆنەی یەکەم چیرۆکی یەوە بەکێکێك دەعوتی کەسوکارەکەی خۆی کرد و ئیدی بە تەواوەتی کەڵکەڵەی نووسەری لەلا دروست بوو، و لەم سەرکەوتنە بەدواوە بەشێکی تەواوی وەختی خۆی بۆ نووسین تەرخانکرد، بەڵام دەبوایە داوای سەرنووسەران جێبەجێبکات و چونکە ئەم بابەتە نووسینە کورت و کۆمیدیانە پادداشتیان کەم بوو، بۆیە دەبوایە زۆریان لێ بڵاوبکاتەوە تا بژێوی بۆ کەسوکارەکەی دابین بکات. چیخۆف پەیتا پەیتا دەقەکانی بۆ گۆڤاری (سیسرك) دەناردو بەنیگەرانییەوە چاوەنۆڕی دەکرد.

لە ساڵی ١٨٨٠دا نۆ دەق و لە ساڵی ١٨٨١دا سیانزە دەقی بڵاوکردەوە ژمارەی ئەو چیرۆك و گوتارو ریپۆرتاژانەی کە لە ساڵی ١٨٨٣دا بڵاوی کردنەوە گەییە (١٢٩) نووسین. هەموو ئەم بەرهەمانەی بەناوی خوازراوەوە بڵاودەکردەوە و چەند ناوێکی خوازراوی بۆ خۆی دانابوو لەوانە: (پیاوی بێ سپڵ، برای برام، عولیس، ئەنتوشا)و زۆر جار بەناوی (ئەنتوشا چیخۆنتی)یەوە شتی بڵاودەکردەوە، ئەمەی دواییان ئەو ناوە بوو کە پۆکروفسکی مامۆستای لێی نابوو..

پوکرۆفسکی، مامۆستای مێژووی ئاین، بۆ یەکەمجار تواناو بەهرەی سەتیرو تەوسبازی لەلای چیخۆف دۆزییەوەو ئامۆژگاری کرد کە بەرهەمی مۆلێرو سویفت و شچدرین بخوێنێتەوە... چیخۆف هەر بە تەبیعەت گاڵتەبازو شۆخ بوو، رەنگە ئەمە بگەڕێتەوە بۆ رەفتاری توندی بابی لەگەڵ منداڵەکانیدا. جا بۆ ئەوەی تووشی نا ئومێدی نەبن، پەنایان وەبەر پێکەنین و سوعبەتان دەبرد..

جارێك هەر بۆخۆشی و بە سوعبەت خۆی لە مامی دەگۆڕێ و لە شێوەی سواڵکەرێك دا دەچێتە بەردەمی و میتروفان – ی مامی هێندە بەزەیی بەسەرو سیمای خەمباریدا دێتەوە، سێ کۆبیکانی دەداتێ و ئەمە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ دەبێ بە نوکتەی سەر زاری کەسوکاری خۆیان.

* * *

جا گۆڤاری (سیسرکە) زۆر جار غەدری لەم نووسەرە لاوە دەکرد، کۆمەڵێك نووسینی ڕەفزکرد، زۆر جاریش لە پۆستەی خوێنەرانەوە وەڵامی توندو ڕەقیان دەدایەوە، وەك: ((وڕینەی کرچ و کاڵ لە سێبەری چەند ووشەیەکی بریقەداردا ناشاردرێتەوە.)) یان: ((ئەم سەرە قەڵەمانە بڵاوناکەینەوە. بۆ ئێمە نین، بێگومان بۆ گۆڤارێکی ترت نوسیون.)) چیخۆف لە کۆتایی ساڵی ١٨٨٠دا دوا بەرهەمی بۆ (سیسرکە) ناردو بەمجۆرە وەڵامیان دایەوە: ((تۆ گەشەناکەی تۆسیس دەبیەوە. بەڕاستی مایەی داخە، لە ڕاستیدا مرۆڤ ئەگەر هەستی ڕەخنەگرانەی خۆی دەرهەق بە بەرهەمی خۆی نەخاتە کار، ناتوانێ بنووسێت.)).

چیخۆف دڵی شکا و لێبڕا کە چیتر بەرهەم بۆ دەستەی بەڕێوەبەری لە خۆبایی گۆڤاری سیسرکە نەنێرێ.. هەڵبەتە (سویمونوف) کە یەکێك بوو لە یاریدەدەرەکانی گۆڤاری نێوبراو ئەمەی زۆر لەبەرگران بوو، گوتی: ((دەستەی بەڕێوەبەری گەوجی سیسرکە دەقێکی ئانتوشا چیخۆنتی ڕەفزکرد کە تا ئەمڕۆکە، شتێکی هاوتای ئەو دەقەی بەسەر لاپەڕەکانی خۆیەوە نەدیووە.)).

ئەوە بوو چیخۆف لەگەڵ هەدوو گۆڤاری هەفتانەی (زەنگی بەیانی) و (تەماشاڤان)دا ڕێککەوت کە یەکی (٦) کۆبیکیان لە بری هەر دێڕێك دەداێی.. لە ساڵی ١٨٨٢داو لە ئەنجامی گرەو لەگەڵ سەرنووسەری (زەنگی بەیانی)دا ڕۆمانێکی بەنێوی (سەرکەوتنی بێهودە) بە هەشت ئەڵقەی یەك لەدوای یەکدا لە گۆڤاری نێو براودا بڵاوکردەوە و سەرکەوتنێکی باشی بەدەستهێنا.

چیخۆف بەرە بەرە کەوتە بیری ئەوەی کە پشت بکاتە گۆڤارو ڕۆژنامە ناوچەییەکان کە هەم پارەی کەمیان دەداو هەم لە دەڤەرێکی

تەنگدا بڵاودەبوونەوە. بۆیە لێبڕا رووبکاتە دنیای بەرینی ڕۆژنامەوانی و لە ڕۆژنامەو گۆڤارە فرە تیراژەکاندا بەرهەم بڵاوبکاتەوە چونکە پێی وابوو پادداشتی زیاترو مسۆگەرتر دەدەن بەنووسەر.

بەدەم ئەم بیرو خەیاڵانەوە، ڕۆژێکی ساردی تشرینی دووەمی ساڵی ١٨٨٢ لەگەڵ ئەلکسندەری برایدا بەشەقامەکانی مۆسکۆدا پیاسەی دەکرد، لەپڕ لیکین – ی سەرنووسەری گۆڤاری هەفتانەی بەناوبانگی (تەلزمە)ی لێ پەیدابوو، لە عەرەبانە هاتەخوارێ و چوون لە بارێکدا دانیشتن، سەرنووسەری (تەلزمە) گوتی: پێویستی بە چیرۆکی کورتی کۆمیدی هەیە، بەڵام نابێ دەزگای سانسۆر تووڕە بکات. نابێ خوێنەر دژی بارودۆخی نالەباری باو هانبدات. لە بری هەر دێڕە نووسینێکیش هەشت کۆبیك دەدەن.

چیخۆف شەرتی خۆی بردەسەر، یەکەم نووسینی بۆ ناردن،وەڵامی گۆڤارەکە ئەمە بوو کە ((بەداخەوە زۆر درێژە بە کورتی بنووسە، و پادداشتی باشترت دەدرێتێ.)).. چیخۆف کۆڵی نەدا، لە٢٠ /ت٢ ١٨٨٢/ کۆمەڵە بەرهەمێکی دیکەی ناردو ئەمجارەیان نووسینەکانی بە ئیمزای چیخۆتی لە ستونەکانی (تەلزمە)دا دەخوێنرایەوە.

* * *

چیخۆف هەرچەندە خۆی بە نووسەرێکی زۆر بچووك دەزانیێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا حەزیدەکرد باشترین کۆمەڵە چیرۆکی خۆی چاپ بکات، ئەوەبوو شەش چیرۆکی هەڵبژاردو لەسەر ئەرکی خۆی کە بایی ٦٠ شەست کۆبیك بوو، بە قەوارەی کتێبێکی ٩٦ لاپەڕەیی بڵاوی کردەوە.

ئەم کۆمەڵە چیرۆکە ژمارەیەکی زۆر کەمی لێهاتە فرۆشتن و ئەوی تری درایەوە بەسەر ساحێبیدا. دیارە ئەم کۆمەڵە چیرۆکە ناوی چیخۆنتی لەسەر بوو. بەڵام ئەم ناکامی\یە ئەدەبی و بازرگانییە بەوە

پڕ بووەوە کە چیخۆف دوا تاقیکردنەوەکانی دوا ساڵی زانکۆی پزیشکی تەواو کردو بوو بە دکتۆر (٢٥/٦/١٨٨٤).

ئیدی چیخۆف بەدەم کاری دکتۆرییەوە، کاری نووسینیشی دەکرد. لەنێوان ساڵانی ١٨٨٠ – ١٨٨٤داو بەناوی خوازراوی جۆراو جۆرەوە سێسەد دەقی لە گۆڤارە جیاوازەکانی مۆسکۆ و سان پترزبۆرگدا بڵاوکردەوە. دیارە لەنێو ئەم هەموو نووسینە کۆمیدیانەدا، هەندێ چیرۆکی زۆر باشیش هەبوون. چیخۆف هەمیشە سوور بوو لەسەر ئەوەی بە شێوازێکی سادەی بێ پەردەو گرێ و گۆڵ بنووسێت و وا لە خوێنەربکات، نووسەر لە بیر بکات و لەگەڵ قارەمانانی ناو چیرۆکەکاندا مامەڵەو رەفتارو هەڵسوکەوت بکەن.. تا مردنیش لەسەر ئەو شێوازەی خۆی بەردەوام بوو، ئیدی چیخۆف لە هەموو جیهاندا بوو بە رێبازو شێوازێکی ئەدەبی تایبەت.

چیخۆف، لە روسیادا قوتابخانەیەکی گەورەی چیرۆکنووسی دامەزراند. چیرۆکەکانی چیخۆف لەسەر بناغەی ئەزموون و بابەتگەری رۆنراون و ساتە زیندوو و بڕگە کورتەکانی ژیانی هەڵبژاردووەو کردوونی بە هەوێنی چیرۆکەکانی. تا بۆی کرابێ خۆی لە نەخشەو بونیادی ئاڵۆز و پڕ پێچ و پەنا دوور گرتووە. هەڵبەتە قوتابخانەی چیخۆف کاری کردۆتە سەر زۆربەی کورتە چیرۆکنووسەکانی پاش چیخۆف، لەوانە:

(کاترین مەنسفیلدی نووسەری ئینگلیزی ١٨٨٨ – ١٩٢٣، شروود ئەندرسن – ی نووسەری ئەمریکایی ١٨٧٦ – ١٩٤١).

چیخۆف لە بەرهەمە ئەدەبییەکانی دا پەردەی لەسەر لایەنە تراژیدییە پەنامەکییەکانی ناو ژیانی رۆژانە لادەبرد، لە بری باسکردن و شرۆڤەی رووداوەکانی ژیان، هەوڵی دەدا ژیان نیشان بدات. واتە رووداوو دەوری رووداو لە چیرۆکە کورتەکانی چیخۆف زۆر کەمەو زیاتر ژیانی رۆژانەی بەرجەستە کردووە.

چیخۆف لە چل و چوار ساڵیدا کاتێ کە مرد (تەمەنێکی زۆر کورتە) رەوش و رەوتی چیرۆکنووسی جیهانی گۆڕی بوو، ئیدی شێوازی ئەدەبی چیخۆفیەت باوی سەندو رەونەقی پەیداکرد.

دیارە ئەم کارەی چیخۆف بۆ سەردەمی خۆی تازە بووە و هەر بۆیەش بووە بە قوتابخانەیەکی ئەدەبی گەورەی ئەوتۆ کە نەك هەر کاری کردۆتە سەر چیرۆکنووسانی روسیای سەردەمی خۆی و پاش خۆی، بەڵکو کاری کردۆتە سەر چیرۆکنووسانی هەموو دنیاو ئەوروپاو خەڵکانێکی زۆر لاساییان کردۆتەوە. بۆیە پەرەسەندنی کورتە چیرۆکی دنیا قەرزار باری چیخۆفە، چونکە توانی بەزەبری بەهرەی پڕ داهێنانی خۆی، تایبەتمەندییە روحی و دەروونییەکانی خەڵکانی ئاسایی و رەمەکی مەردم بەرجەستە بکات و بە یەکەمین پێشڕەوی ئەم مەیدانە دەژمێردرێ..

سادەیی و راستگۆیی خەسڵەتی هەرە باوی چیرۆکی چیخۆفە.. بۆ خۆیشی پیاوێکی سادە و بێ فیزو دەعییەو بێ هەوا بوو. قەت خۆی لە رووداوی چیرۆکەکانی هەڵنەدەقورتاند.

چارەسەری بۆ گیروگرفتی قارەمانەکانی دانەدەنا. رێزی زیرەکی خوێنەری دەگرت و پێی وابوو خوێنەر دەبێ بۆ خۆی رایەك هەڵێنجێ... چیرۆکەکانی مەیدانی رووداوی گەورە، ڕستەی ئاڵۆز و پڕ ئاهەنگ، هەڵوێستی پاڵەوانانە نەبوون. بەڵکو مۆسیقایەکی هێدی و ئارام، گەرم، کاریگەر، و پرسیار وروژێن بوون. دیارە خەڵکێك کە فێری پرسیار بوو بەدووی وەڵامدا دەگەڕێ، کەسێك بەدووی وەڵامدا گەڕا، دەکەوێتە سەر راستەڕێگەی بیرکردنەوە، کەسێك کەوتە سەر راستەڕێگای بیرکردنەوە، ئیدی فێر دەبێ چۆن بژی و بەرگری لە خۆی و لە ژیان بکات، بەئاسانی نەخەڵەتێ و دەستخەڕۆ نەکرێ و ژیانێکی مرۆڤانە دابهێنێ.

هەڵبەتە وەستاو گەورە چیرۆکنووسانی وەك ئەدگار ئالن پۆ و موپاسان و پەیڕەوان و موریدانی ئەوان زۆر پابەندی یەکێتی کاریگەری چیرۆك بوون و لە بونیادنانی هەر چیرۆکێکیاندا ئەم مەسەلەیەیان ڕەچاودەکرد و چۆنییەتی گواستنەوەیان بۆ خوێنەر مەبەست بوو.. بەڵام لای چیخۆڤ تازەگەر بایەخی بونیادی ئەم یەکێتیی کاریگەرییە تەواو کەم دەبێتەوە و بایەخی پێکهاتەیی خۆی لە دەست دەدات و لە سەرانسەری چیرۆکەکەدا دەتوێتەوە و وەکو ڕەگەزێکی زەق و دیار نامێنێتەوە. چیخۆڤ، هەوڵیداوە لە هیچ شوێنێکی چیرۆکەکانیدا دیار نەبێ و لە هەمان کاتدا لە هەموو شوێنێکیشدا هەبێ، تا چیرۆکەکانی وەکو ژیان بابەتی بێ لایەنانە بنوێنن هەر بۆیەش زیاتر پرسیاران دەهاڕوژێنێ و خۆی لە دۆزینەوەی چارەسەران دەدزێتەوە و ئەمە بۆ خوێندنەوەی خوێنەر دادەنێ.

چیخۆڤ نووسەرێك بوو خۆی لەدرێژ دادڕی نەدەداو نەیدەویست هەستی خۆی، بە چاك و بە خەراپ لە چیرۆکەکانی باربکات. ووشەی لە جێی خۆی بەکاردەهێناو هەر ووشەیەکی بە پێویست نەزانیبا خێرا لایدەبرد و باوەڕی وابوو گونجاوترین ووشە لە گونجاو ترین شوێندا بەکاربێنێ و هەر بۆ ئەم ماناو مەبەستە گوتەیەکی زۆر باوی هەیە کە دەڵێت: ((ئەگەر لە پەردەو دیمەنی یەکەمدا تفەنگێکت بە دیوارەوە هەڵواسی، ئەوا بێ چەندو چوون دەبێ لە پەردەی دووەم یان سێیەم دا بیتەقێنی.)).

چیخۆڤ ئەو دیمەن و ساتە زندووانە هەڵدەبژێرێ و چیرۆکەکانی لەسەر ڕۆدەنێ کە هەر کەسێك و بەئاسانی هەستی پێناکات، هەڵبەتە ئەم هەڵبژاردنە بەڕادەیەك کاریگەرو وەستایانەیە کە دەرگای هزرو بیری قارەمانەکانی بۆ خوێنەر دەکاتەوەو خوێنەر دەچێتە ناو زهنی خەڵکانی ترەوە.. ئەمە یەکێك بووە لە بەهرە دەگمەن و دیارەکانی

چیخۆڤ کە لە زۆربەی چیرۆکەکانی دا بە تایبەتی لەوانەی ئاخرو ئۆخری ژیانیدا ڕەنگی داوەتەوە.

* * *

سەرەتاو کۆتایی چالاکی یە ئەدەبییەکانی چیخۆڤ دەکەوێتە نێوان سالانی ١٨٨٠ – ١٩٠٤وە. چیخۆڤ هەر لە سەرەتاکانی دەستپێکردنەوە شۆرەت و نێوبانگی دەرکرد، چونکە بەناو ژیان دەکەوت و بڕگە زیندووەکانی ناو ژیانی ڕۆژانەی خەڵکی وەردەگرت و ژیانێکی هونەرییانەی پێدەبەخشییەوە و نەدەچوو قارەمانەکانی لەنێو تەم و مژی وەسفی وردو دوورو درێژدا بخنکێنێ و هەقیقەتیان بشارێتەوە. بەڵکو بە پێچەوانەوە لە ڕێگەی چەند ووشەیەکی کورتی کەمەوە قارەمانی چیرۆکەکانی دەخوڵقاندن و هونەرییەتێکی ئەوتۆی پێدەبەخشین کە لەبەر چاوی خوێنەردا گیانیان پەیدا دەکردو بە زندوویەتی بەناو واقیعی چیرۆکەکان دەکەوتن و درێژەیان بە ژیان دەدا. هەڵبەتە نابێ ئەوە لەبیر بکرێ کە چیخۆڤ زۆر وەستایانەو لە ڕێگەی گفتوگۆوە وەکو ڕەگەزێکی هونەریی کاراو کاریگەر، قارەمانانی چیرۆکەکانی بەرجەستە دەکردو هەر ئەمەش جۆرە تایبەتمەندییەکی ئەوتۆی بە شێوازی چیرۆکنووسی ئەو بەخشی کە هەر لە سەرەتاوە سەرنجی خوێنەرانی نەك هەر ڕوسی، بەڵکو خوێنەرانی هەموو دنیاو ئەورووپاشی بۆ خۆی ڕاکێشا.

چیخۆڤ ئەگەرچی ژیانی سەردەمی منداڵێتی سەخت و دژوارو ناخۆش بوو، لێ هەر لە منداڵی ڕا باوەڕی بە ئایندەیەکی گەشترو ڕوونتر هەبوو. هیوا و ئاواتێکی زۆری لە دڵدا بوو، هەستیدەکرد تاگانروگ – ی زێدی ناوچەیەکی تەنگە و ناکرێ پاشە ڕۆژی خۆی بەوێندەرەوە ببەستێ، بۆیە کە دەچووە دوکانەکەی بابی و لە جیاتی ئەو دوکانداری دەکرد، بە باڵی خەیاڵ دەفڕی و گەشت و سەفەرێکی دوورو درێژو بەسام و شکۆی وەکو هی ناو حیکایەتەکانی دایکی، بە

سەرانسەری روسیادا دەکرد و بیری لەوە دەکردەوە تۆبڵێی بۆی بلوێ سەری خۆی هەڵگرێ و مل بەو دنیا ئاڵۆزو جەنجاڵەوە بنێ و دنیایەك ئاسۆی تازە کەشف بکات و دەروی نوێ بدۆزێتەوە؟! کلیلی هەموو ئەو ئاوات و خۆزگانە هەر خوێندن بوو، بۆیە بە جۆرێ ملی پێوەنا، تا بوو بەو چیخۆفەی لەگەڵ چیرۆك و بەرهەمەکانیدا سەفەری هەموو دنیای کردو گەییە دوورترین و لە بیرکراوترین سوچی ئەم جیهانە پانوپۆڕە و چیخۆفیەت بوو بەزاراوەیەکی ئەدەبی و رۆشنبیریی سەر زاری هەموو ئەهلی ئەدەب و رۆشنبیری. چیخۆف وێڕای ئەوەی خاوەنی قوتابخانەو شێوازی تایبەتی چیرۆکنووسین بوو، بەڵام هەرگیز لە خۆی بایی نەبوو، بەڵکو هەمیشە لە خەمی ئەوەدا بوو، شێوە و شێوازی هونەری تازەترو دەوڵەمەندتر و کاریگەرتر بدۆزێتەوە و ئەمەش بە جوانی لە چیرۆکەکانیدا رەنگیداوەتەوە و مرۆڤ و ژیانی مرۆڤ، بەهەموو ئاڵۆزی و هەڵکشان و داکشانییەوە بابەتی هەوەڵ و ئاخیری چیرۆکەکانین..

چیخۆف، وێڕای تەمەنکورتی بە یەکێك لە نووسەرە پڕ بەرهەمەکانی سەردەمی خۆی دەژمێردرێ. لە پاڵ پیشەی دکتۆرییەوە، دەیان نمایشنامەی کورت و درێژی نووسیوە، نزیکەی ٦٠٠ چیرۆکی کورت و درێژ، سەدان گوتارو یادداشتنامەو هەزاران نامەی نووسیوە ((ئەو نامانە کۆکراونەتەوەو لەو دواییانەدا بە ١٢ بەرگ چاپ و بڵاوبوونەتەوە.)) دیارە ئەم بەرهەمە زۆرە خۆی لە خۆیدا نیشانەی بەهرەمەندی لە رادەبەدەری چیخۆفەو ئەوەی کە یارمەتی چیخۆڤ داوەو هانی داوە، زۆربەی چیرۆکەکانی لەگەڵ یەکەم بڵاوبوونەوەیان لە روسیادا، خێرا دەقۆزرانەوەو دەکران بەزمانی ئەوروپایی. چیخۆف لە ساڵی ١٨٨٨دا لە لایەن ئەکادیمیای زانستێن ئیمپراتوریەتی روسییەوە، خەڵاتی ئەدەبی پوشکینی پێبەخشرا کە بریتی بوو لە (٥٠٠ رۆبڵ).

چیخۆف بەهەموو پێوانەو پێناسەیەکی ریالستی، چیرۆکنووس و نووسەرێکی ریالستی بوو.. باوەڕی هەبوو کە هونەر دەکاتە رەنگدانەوەی حەقیقەتەکانی ژیانی مرۆڤ و بەبێ مرۆڤ و لە دەرێی پەیوەندی و بەرژەوەندییەکانی مرۆڤدا چ هونەرێك نییەو هونەر ئاوازێکە بۆ بەشەرییەت دەخوێنرێ. بۆیە چیخۆڤ چیرۆکنووس شان بەشانی گەورە نووسەرانی وەکو گوگوڵ و بلینسکی زەمینەی بۆ ((هونەر لە پێناوی خەڵکی و بەزمانی خەڵکی و بۆپێشڤەبرنی خەڵکی)) خۆشکرد.

چیخۆف کەسێکی هێندە پاك و بێگەردو یەکروو و بێپەردە بوو، کە بەرانبەرەکەی خۆ بەخۆ لە بن پەردەو توێکڵان دەهاتە دەرێ و وەکو چۆن هەیە ئاوا خۆی نیشاندەدا.. چیخۆف بەدرێژایی تەمەنی خۆی، لە خۆی نەگۆڕا، چونکە بۆ خۆی مرۆڤێکی سادە وبێفیزو دەعییەو بێ هەوابوو، هەموو شتێکی سادەی خۆشدەویست. هونەری چیخۆف لەوەدا بوو کە لە هەموو شوێنێکدا پەردەی لەسەر گەندەڵی و ساختەچێتی لادەبرد.. هەر بۆیە مرۆڤ کە چیرۆکەکانی دەخوێنێتەوە، هەست بە گەڵاڕێزانی رۆژێکی غەمناکی ئاخرو ئۆخری وەرزی پایز دەکات. دنیا ساف و بێگەردە، شێوەی درەختە رووتەکان، ماڵە تەنگەکان و خەڵکانی خەمبار بە تەواوەتی دیارە. هەموو شتێك غەریب، بێ جوڵە، بێ ئومێد، تەنیا و بێکەسە. ئاسۆی شینباوی بۆش و بەتاڵ، دەگەڵ ئاسمانی بێڕەنگ و روو یەکانگیر دەبێت.

زۆربەی قارەمانانی نێو چیرۆکەکانی چیخۆف کە هەر یەکێکیان دەنگدانەوەی لایەنێکی کۆمەڵگەی سەردەمی چیرۆکنووسن، خەڵکانێکی دەستەپاچەو سەرو بەرو گەوج و کەودەن و تەمەڵ و ئیشنەکەرو ترسنۆکن و لە بری ئەوەی بیر لە چاککردنی وەزع و حاڵی ئەمڕۆیان بکەنەوەو ژیانیان بگۆڕن، دادەنیشن و خەیاڵ پلاو بە ئایندەوە لێدەدەن وەکو ئەوەی ئێستا هیچ پەیوەندییەکی بەوانەوە

نەبێ. و ڕەگ و ریشەی بەدبەختی و ڕۆژ ڕەشییان لە ئێستادا نەبێ. هەڵبەتە چیخۆف وەکو هونەرمەندێکی گەورە پێش ئەو خەڵکە کەوتووەو لە مینبەری چیرۆکەکانییەوەو بەو پەڕی دڵسۆزییەوە هاوار دەکات:

– دۆستانی من خراپ دەژین، ئەم جۆرە ژیانە مایەی شەرمەزارییە.

* * *

قارەمانی چیرۆکەکانی چیخۆف لە ناوجەرگەی ژیانەوە هەڵقولاّبوون. قارەمانی دوور لە خۆنواندن و سینگ دەرپەڕاندن و پاڵەوانێتی بوون. چیخۆف لە چیرۆك دا هەوڵینەداوە هیچ دەردێکی مرۆڤایەتی چارەسەر بکات، بەڵکو تەنیا کەشفی کردووە، زەمینەی بۆ چارەسەران خۆشکردووە.. دیارە ئەو گیروگرفت و کێشەو ئاستەنگانەی چیخۆف وەکو نووسەرێکی ریالیست دەیانخاتە روو، بەڕەگو ریشەو قوڵن، ریشەیان لە ناو کۆمەڵگەی روسی بە تایبەتی و کۆمەڵگەی بەشەریدا بەگشتی، داکوتاوە.. هەر لێرەشەوە چیخۆف توانی شەقڵ و مۆرکی جیهانی بە ئەدەبەکەی بدات و وەکو نووسەرێکی پەیامدار هەست بە ترپەی دڵی واقیعەکەی ئەو کۆمەڵەش بکات کە تێیدا دەژی..

دیارە ڕووداو، وەکو ڕەگەزو توخم و بنەمایەکی گرینگی چیرۆك دەبێ کەسێکی مادی یان مەعنەوی هەبێ بۆ ئەنجامدان و بەرجەستەکردنی. جا بەم پێیە هەر کردارێك، بکەری نەبێ، نابێ بەرووداوێکی هونەری.. هەر بۆیەش رووداوی چیرۆك و قارەمانی چیرۆك زۆر پەیوەستن بە یەکەوە و ڕووداو دەبێت بە سێبەری قارەمان و واتە ڕووداو دەبێت بە رەنگدانەوەی قارەمان و قارەمان دەبێت بە وێناو بەرجەستەکاری ڕووداو. جا بۆیە ئەگەر ئەم هاو پەیوەستەگییە لە نێوان ڕووداو و قارەماندا نەبێ، ئەوا ڕووداو رەونەقی خۆی وەکو هونەر لە دەست دەدات و دەبێت بە هەواڵێکی ئاسایی و چەند جوان

بێ دەکاتە کۆپێیەکی موو بە مووی واقیع و پاشان لەناو جەرگەی رووداوە رۆژانەو زۆرو زەبەندەکانی ژیاندا وون دەبێت.

هەر لە بارەی رووداوەوە دەبینین چیخۆف بە تایبەتی لەو چیرۆکانەدا کە بابەتی کۆمەڵایەتیان لەخۆ گرتووە، هەوڵنادات کۆتاییەکی بنجبڕ بەدەستەوە بدات، چونکە باوەڕی بەوەیە کە نووسەر لە سەرێتی راستکۆیانەو بوێرانە گرفتە کۆمەڵایەتییەکان نیشان بدات نەك چارەسەریان بۆ بدۆزێتەوە، چونکە دۆزینەوەی چارەسەر کاری چیرۆکنووس نییە، بەڵکو کاری پسپۆڕانی بواری کۆمەڵناسییە، لە کاتێکدا نووسەر دەبێ زەمینە بۆ کاری ئەو خۆش بکات.

زۆربەی قارەمانانی چیخۆف، قارەمانی بازنەیین، هەر قارەمانەو چەندین تۆیی هەیە، قارەمان بەخۆی و بیرو بۆچوونییەوە دەکەوێتە کێشەو قەرقەشە لەگەڵ ویژدانی خۆیدا، دەگەڵ کۆمەڵی سەردەمی خۆیدا.

پێویستە لێرەدا ئاماژەیەك بۆ ئەوە بکرێ کە لایەنی تەوس زاڵە بەسەر زۆربەی چیرۆکی چیخۆف دا. دیارە چیخۆف، لە تەوس و تەنزیش دا، چیخۆفانە هاتۆتە مەیدان و وەکو خەڵکی دی نییە، هەرچی مەسەلە هەن لە چاوی چیخۆفدا هەم پێکەنین ئامێزەو هەم خەمامێز، واتە پێکەنین و خەم دوو رووی یەك مەسەلەی ژیانن و ئەوەی ئەمیان دەرك نەکات ئەویتریشیان دەرك ناکات. زندوویەتی بەرهەمی چیخۆف لە شێوازو زمانی نووسینی دانییە، چونکە شیوازو زمان زۆر جێی بایەخی چیخۆف نەبووە، بەڵکو نەمری و زندوویەتی بەرهەمەکانی لەوەدایە کە توانیویەتی ساتە هەرە زندووەکانی ژیانی هەرە تایبەتی مرۆڤی روسی بە جۆرێ بخولقێنێتەوە و هونەرییەتێکی ئەوتۆی بداتێ کە سنوری نەتەوە و وولاتی خۆی ببەزێنێ و لە دەرگاری مرۆڤایەتی بدات و بەهای ئینسانیەت و جیهانییەت وەربگرێ و دوورترین مرۆڤی ئەم سەر زەمینە راستگۆیانە بدوێنێ..

بەهەرحاڵ بابێینەوە سەر لایەنی تەوس و تەوسکاری. دیارە تەوسیش بۆ خۆی لە سۆزی مرۆڤانی بەدەر نییە.. هەڵبەتە زاڵی ئەم لایەنی تەوسکارییە لەلای چیخۆف لە سەرێکەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەدەبی روسی لە زۆربەی ئەدەبیاتی ئەوروپی واقیعیترە و واقیعییەتیش کۆڵەکەی ئەدەبی تەوسئامێزە و هەر بۆیەش چیخۆف وەکو پێشڕەوێکی ریالیستی سەدەی نۆزدە، توانی تەوسکاری بکات بە مەودایەکی هونەری گرینگ لە مەوداکانی نێوەڕۆکی ئەزموونی هونەری.. دیارە تەوسکاری لای چیخۆف بۆ پێکەنین نەبووە، بەڵکو شێوازێکی تایبەت بووە بۆ کەشفکردنی خەوش و عەیبە کۆمەڵایەتییەکانی ناو کۆمەڵگە.

هەڵبەتە کە باسی ئەدەبی واقیعی دەکرێ، بە مانای کۆپیکردنی واقیع وەکو خۆی نییە، چونکە لە دنیای ئەدەبیاتدا ئەدەبێکی واقیعی پەتی، یان رۆمانسی پەتی نییە، رەنگە گرنگترین سیمای رەوتی واقیعی، راستگۆیی بێ لە دەربریندا، دیارە مەبەست لە دەربرین، ئەو دەربرینەیە کە لە چوار چێوەی ئەزموونی هونەریدا بەرجەستە ببێ، بە جۆرێك بەرجەستە ببێ کە راستگۆیی دەربرین و گەرمی ئەزموونەکە لە یەکدیدا جۆش بخۆن و یەکەیەکی هونەری یەکپارچە دروست بکەن. کەواتە ئەدەبی واقیعی بەو دەقە ئەدەبییە هونەرییانە دەگوترێ کە لەباری شێوەو ناوەڕۆکەوە پتر بەلای واقیعیەتدا دەشکێتەوە، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە نابێ چ شەقڵ و مۆرکێکی رۆمانسیانەی پێوە بێ، هەر جوانکاری، کە تایبەتمەندییەکی زەقی ئەدەبە، بۆخۆی لە بە رۆمانسی کردنی ئەزموونی هونەری و ئەدەبی بەدەرنییە و نابێ. کەواتە واقیعیەت دەکاتە هونەراندنێکی راستگۆیانەی واقیع نەك کۆپی کردنی واقیع.

چیخۆف بە سروشت مرۆڤێکی خاکی و بێهەواو بێفیز بوو، رۆژێ لە رۆژان، ناو و شۆرەت تەفرەی نەداوەو لە خۆی نەگۆڕاوە. قەت خۆیی

بەنووسەر نەدەزانی، لە نامەیەکیدا بۆ نیکۆلای برای دەڵێت: (جگە لە پیشەی دکتۆری کە ژنی شەرعیمە، ماشوقەیەکیشم هەیە کە ئەدەبە" بەڵام باسی ناکەم. چونکە ئەوانەی لەلا شەرعییەتدا دەژین، لەلا شەرعییەتدا دەمرن).

بەڕاستی هێندەی ماشوقەکەی (ئەدەب) لەزەتی پێدەبەخشێ، ژنەکەی (دکتۆری) ئەوەندە لەزەتی پێنەدەبەخشی.

بەهەرحاڵ چیخۆف هەردوو پیشەی دکتۆری و نووسەری خۆشدەویست، ئەوەتا لەو بارەیەوە لە ساڵی ١٨٩٩دا دەڵێت: ((... بێگومان خوێندنی زانستی پزیشکی کاری کردە سەر کاری ئەدەبیم، باری سەرنج و رامان و تێفکرینی لەلا دەوڵەمەند کردم، زانیارییەکی وەهای پێبەخشیم کە تەنیا مەگەر دکتۆرێك لە بایەخیان لەناو کارە ئەدەبییەکانمدا حاڵی ببێ. بەهۆی ئەم زانیاریانەوە توانیم لە زۆر هەڵە بخەلەسێم.

گوتمان شۆرەت تەفرەی چیخۆفی نەداوەو لە خۆی نەگۆڕاوە. زۆری بەرهەم کوێری نەکردووە. بە چیرۆکەکانی خۆی دەگوت (وردەواڵە) هەر لەو بارەیەوە دەڵێت: ((... ئەو پەڕەکەی تا حەوت هەشت ساڵێکی دی بەرهەمەکانم دەخوێننەوەو پاشان لە بیرم دەکەن..)) کەچی ئەوەتا وا قەرنێك بەسەر ئەو قسەیەیدا تێدەپەڕێ و هێشتاش بەرهەمەکانی دەخوێنرێتەوە، ئەمەش بەڵگەی ئەوەیە کە بەهرەو توانایەکی زۆر گەورەی لە بواری هونەراندنی ساتە زیندووەکانی ژیاندا هەبووە.

چیخۆف تا لەژیاندا بوو خوێنەری زۆری هەبوو، لێ کە شۆڕش بەرپا بوو، واتە زۆر پاش مردنی چیخۆف، ژمارەی خوێنەرانی بەجگار زیادی کردو لە یەکێتی سۆڤیەتدا نزیکەی پەنجا ملیۆن نوسخە لە بەرهەمەکانی چاپکرا. هاوعەسرانی چیخۆف هەڵپەی وەدەست هێنانی نەمریان بوو، لێ بەرهەمێکیان خولقاند کە ماوەیەکی کەم ژیا. بەڵام چیخۆف لە سەردەمی خۆی دانەبڕاو هەزاران داوو سەردەاو بە

سەردەمی خۆیەوەی دەبەست و لە ئەنجامی فرە هەڵوێستییەوە، زیندوویەتی خۆی تا رۆژگاری ئەمڕۆش هەر پاراستووە.

چیخۆف یەکێك بوو لەو ئەدیبە بە سەرنجانەی ئەو شتانەی لە مرۆڤدا دەبینی کە خەڵکانی دیکە نەیاندەبینی و هەر بەوەندەشەوە نەدەوەستاو تێکەڵ بە خۆشی و ناخۆشییان دەبوو، و دەچووەپێستی قارەمانەکانییەوە، وەکو ئەوان دەژیاو راستگۆیانە گوزارشتی لەو ژیانە بەهەموو لق و پۆپەکانییەوە دەکرد، چیخۆف ئەگەر چی کەم ژیا، بەڵام سەدان ژیانی لە پێستی قارەمانەکانیدا جەڕباندو هەر ئەمەش یەکێکە لەو نهێنییانەی کە درێژەی بە ژیانی هونەری داوە و تاکو رۆژگاری ئەمڕۆ لە دنیای هونەردا هەر زیندووە. کەچی چیخۆف لەگەڵ ئەمەشدا هەرگیز لە خۆی رازی نەبووە، خووی بە نووسینەوە گرتووەو ئاسودەیی خۆی لە نووسیندا بینیوەتەوە، بە خۆی دەڵێت: ((... کە دەنووسم هەست بە ئاسودەیی دەکەم.. بەڵام هەر کە ئەو نووسینەم بڵاودەبێتەوە لێی بێتاقەت دەبم، هەستدەکەم ئەوە نییە کە من دەمویست، بەڵکو هەڵەیە، خەفەت بەوە دەخۆم.. بەندە هەرگیز دڵبەندو ئاشقی خۆم نەبووم، من خۆمم وەکو نووسەرێك خۆشناوێ...))

* * *

چیخۆف وەکو هونەرمەند وا باسکراوە کە رووی کردۆتە هونەرێکی سادە، ئەزموونە سادەکانی هەڵبژاردووە و بە وێنەی سادە و ساکار بەشێوازێکی ساکار بەرجەستەی کردوون. هەڵبەتە ئەم هەموو سادەیی و ساکارییە هەستێکی قووڵ و دەگمەنیان لە خۆگرتووەو ئەمەش خۆی لە خۆیدا نهێنی یەکی دیکەی هونەرە مەزنەکەیەتی. بۆ وێنە چیرۆکی (فانکا) ئەگەرچی رووداوێکی سادەی ناو ئەم ژیانە جەنجاڵەیە، بەڵام بە جۆرێ هونەرێنراوە کە هەڵاوی ژیانی لێهەڵدەستێت.. رەگەزی مرۆڤدۆستی بەجۆرێك لە نەستی هونەری چیخۆف دا ریشاژۆ بووە، بووە بەدیارترین دیاردەو رواڵەتی هونەری و هەر ئەمەش بووەتە هۆی

ئەوەی لە پێشڕەوی کورتە چیرۆکی جیهانییەوە، ببێ بە پێشڕەوی ئەدەبی مرۆڤانی، و زۆربەی هەرە زۆری توێژو چینە کۆمەڵایەتییەکان لە چیرۆکەکانیدا هەن و مامەڵەی هونەرییان دەگەڵ کراوە.

بەهەرحاڵ چیخۆف بوو بەو هونەرمەندەی کە سێبەری بەسەر سەر لەبەری ئەدەبیاتی کورتە چیرۆکی هەموو دنیاوە هەبێ و ببێ بە قوتابخانەو ناوی چیخۆفیەت بگرێتە خۆ. چیخۆفیەت وەکو قوتابخانەیەکی ئەدەبی رووی کردە مرۆڤی ئاسایی و لە باری ئەدەبی و هونەرییەوە کردی بە قارەمانی ئەدەبیاتی چیرۆکی سەدەی نۆزدە. هەڵبەتە ئەمەش بۆ خۆی شۆڕشێك بوو، شۆڕشێکی گەورە بوو لە چەمکی قارەماندا. چیخۆفیەت قوتابخانەیەك بوو د. ئەحمەد شەرقاوی گوتەنی شۆڕشێکی لە بونیادی تەقلیدی کورتە چیرۆکدا نایەوە. واتە لە سەرەتاو لوتکە و کۆتایی یاخی بوو.. ئەوە بوو ئەو بابەتە چیرۆکەی هێنایە ئاراوە کە هەڵوێست لەمەڕ ژیان بە هەموو گەرمو گوڕی و راستگۆییەکییەوە وەردەگرێ... دەلالەتی قووڵی بە شتە سادەکان بەخشی. چیخۆف وێڕای تەمەنی کورتی توانی لە رێگەی کۆمەڵێك بەرهەمی نەمرەوە، بە شدارییەکی دیار لە داڕشتنەوەی ویژدانێکی بەشەری باڵادا بکات. چیرۆکی ئەم نووسەرە بەڵگەنامەی هەست و سۆزو بەخششی بێ سنوورە.هەقە لێرەدا ئاماژەیەکی خێرا بۆ ئەوە بکرێ کە ئاساییە جۆرە پەیوەندییەکی راستەوخۆ لەنێوان چیخۆف و قارەمانەکانیدا بدۆزرێتەوە. هونەرمەندان لێکدی ناچن، بە شێوەی جیاواز کار دەکەن، بەڵام ئەستەمە بەرهەمێکی هونەری هەبێ کە هونەرمەند بەشێك لە ژیانی خۆی یان هەستەکانی خۆی تێنەئاخنی بێ" هونەر تەنیا باری سەرنجی هونەرمەندی لەمەڕ ژیان ناوێ، بەڵکو ئەوەشی دەوێ کە هونەرمەندەکە بەشداری لە ژیاندا بکات..

کەواتە هەر قارەمانێك بگری لە دوورەوە یان لە نزیکەوە رەگێکی دەچێتەوە سەر خودی نووسەرەکەی.

* * *

چیخۆف، زیاتر خۆی له ورده بابەتان داوە، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە چیخۆف تەنیا خۆی لەو شتانە دەدا کە دەیزانین و دەیتوانی بەشێوازی خۆی ئاراستەو فرمۆلەیان بکات.. واتە چیخۆف تەنیٚ خۆی لەو بابەتانە داوە کە شارەزایی لێیان هەبووە.

چیخۆف لەو بوارەش دا بە چاوێکی تازەوە دەیڕوانییە دنیاو بە شێوەی تازە باسی دەکرد. بۆیە بەرهەمەکانی پیر نەبوون و هەر بە تازەیی مانەوە.. چیخۆف وەکو دەنگی سەردەم و قۆناغی خۆی، توانی چیرۆك لە سەرەتای درێژو کۆتایی بەشەرح و تەفسیڵ و وەسفی رواڵەتی قارەمانان و باسکردنی ژیانیان بخەلەسێنیٚ و لەم بارەیەوە دەڵێت: ((بەڕای من، کە لە چیرۆك دەبینەوە، پێویستە سەرەتاکەی و کۆتاییەکەی لابەرین، چونکە ئێمەی ئەدیب لەو دوو شوێنەدا، لە هەر شوێنێکی دی پتر درۆیان دەکەین.. پێویستە تا دەتوانین بە کورتی قسان بکەین، بەو پەڕی کورتی...))

چیخۆف چونکە راستەوخۆ و زۆر بەجددی بەشداری ژیانی کردووە، ئەمە وایکردووە کە نەك هەر دیوی دەرەوەی واقیع بدینیٚ، بەڵکو روحی مرۆۋ بە تەواوەتی و هونەرمەندانە بخاتە سەر باڵی هونەرو بۆ هەموو دنیای بنێریٚ.

هەڵبەتە نووسینی کۆمەڵایەتی و نووسینی هونەری فەرقیان زۆرە.. نووسینی کۆمەلایەتی تەرخانە بۆ کارو کردەوەی خەڵکی، بۆ نەزم و نیزام و دیاردەو رووداوە کۆمەڵایەتییەکان، کەم و کوڕییەکان دەستنیشان دەکات و داوای، چاککردنیان دەکات. بەڵام هونەر دنیای ناخی مرۆۋ کەشفدەکات و پەردەی لەروو هەڵدەماڵیٚ،کاریگەریشی قوڵترو زیاترە. کاریگەرییەکەش لەوەدایە کە هونەر رژێمان ناگۆڕیٚ، بەڵکو ئەو خەڵکە دەگۆڕیٚ کە رژێمان دەخولْقێنن. بۆیە چیخۆف

ئەوەندە گویٚ بە رواڵەت و رووکار نادات و پتر بایەخ بەدنیای ناوەوەی قارەمانەکانی دەدات و شتە نادیارەکان کەشفدەکات و لە ناوەوە وێنەی هەموو قارەمانەکانی بە چاك و خراپ، گەمژە و زیرەك، سەرەکی و لاوەکییانەوە دەگرێت. هەڵبەتە ئەم شێوازە زەمینەیەکی زیاتر بۆ قارەمانەکان دەڕەخسێنیٚ تا بەراستگۆیی زیاترەوە گوزارشت لە خۆیان بکەن.

(دەزگیران) دوا کورتە چیرۆکی چیخۆفە، دیارە ژمارەی کورتە چیرۆکەکانی پتر لە (٢٤٠) چیرۆکە، هەندێکیان زۆر کورتن، هەندێکیان بە رواڵەت شادن، هەندێکیان لە رادەبەدەر خەمینن، خەمینێکی کوشندە. هەڵبەتە ئەم دنیا تێکەڵەیە، رەنگدانەوەیەکی تەواوی ژیانی روسیای ئەو سەردەم و قۆناغەیە. لە جوتیارەوە بۆ رەبەن، لە مامۆستاوە بۆ عارەبانچی، لە قوتابییەوە بۆ بازرگان، هەموو توێژو دەستە کۆمەڵایەتییەکان لەو چیرۆکانەدا دەنگ و رەنگ و کارو کاردانەوەیان هەیە.. خوێندنەوەی چیرۆکەکانی چیخۆف دەکاتە گەشتێك بە رابردووی روسیادا، گەشتێك سەرسوڕ دەهێنیٚ، گەشتێك لەگەڵ دەلیل و رێنوێنێکی هێدی و ئارام و ساردو بە سەبرو حەوسەڵە، هەموو شتێك نیشان دەدات و تەعلیق لەسەر هیچ شتێك نادات.. جا لەم سەری ئەم رێگا دوورو درێژو پڕ پێچەوە تا ئەو سەری، پیاو سەری لە چوونیەکی شێوازەکەی سوڕدەمێنیٚ.. سادەیی شێواز، وردی دەربرین، ونبونی نووسەر لەو دیوی کاراکتەرەکانەوە، بوون بە شەقڵی زۆربەی چیرۆکەکانی. چیخۆف بە خۆی پێی وایە (کورتبری برای بەهرەیە)..

تولستۆی لەمەڕ چیرۆکەکانی چیخۆف دەڵێت: ((چیخۆف پوشکینی پەخشانە، وەکو چۆن دەنگدانەوەی سۆزی پوشکین لە بەیتەکانیدا دەبینین، هەمان شت لە چیرۆکەکانی چیخۆف دادەبینین. هەندیٚ لەم چیرۆکانە بەڕاستی جوانن...)).

چیخۆف پەنای وەبەر شێوازی کورتبڕی دەبرد. هەر ووشەیەکی بەنهێنی و رازێك ئاوس بوو. گەورە ئەدیبانی دیکەی روسیا خوێنەریان لەگەڵ خۆدا دەگێڕاو لە هەڵکشان و داکشانی سۆزدا بە گەڵیان دەکەوتن، لێ چێخۆف هەقی بەسەر خوێنەرەوە نەبوو، لەناو رووداوو خوو تەبیعەتەکاندا بەجێی دەهێشتن. سۆزی خوێنەری نەدەهاڕوژاند تا بزە وەسەر لێویان بخات یان فرمێسك و رووندکان بزایەنێتە چاویان.. چ شتێکی بۆشەرح و شرۆڤە نەدەکردن.. بەڵکو زەمینەی بۆ خوێنەر خۆشدەکرد کە بە وردی لە قارەمانانی ناو چیرۆکەکانی بگەن.. جا فیکرو هزری چیخۆف لە بندێڕی چیرۆك و شانۆ نامەکانیدا بەدەر دەکەوت.. ئەگەر چی بۆ رۆژگاری خۆی رەشبین بوو، بەڵام باوەڕی تەواوی بە پێشکەوتن هەبوو.. مرۆڤێکی مەتریالست بوو، بەڵام لە ناخیدا جۆرە نیگەرانییەکی سۆفیانە هەبوو.

چیخۆف، یەکێکە لەو چیرۆکنووسانەی کە زۆری دەربارە گوتراوەو زۆربەی ئەو کەسانەش، رای تەوهینامێزیان دەربارەی هەبووە، ئەویش زۆر بە ساردی وەڵامی داونەتەوە، یان هەر بێدەنگی لێکردووە.

چیخۆف جارێ بە گۆڕکی دەڵێت: ((رەخنەکران لەو خەرەنگێزە دەچن کە بەگژ ئەسپدا دەچن و نایەڵن زەوی بکێڵێ. ئەسپ کار دەکات. هەموو ماسولکەکانی تورت و توند بووە، لەنکاوا ئەو خەرەنگێزە لە کەفەڵی ئەسپەکە دەوڕوکێ و پێوەی دەدات و دەکەوێتە گیزە گیز... من بیست و پێنج ساڵە ئەو رەخنانە دەخوێنمەوە کە دەربارەی چیرۆکەکانم دەنووسرێن، بەڵام چ ئامارەیەکی بەنرخ و ئامۆژگارییەکی باشم لەلا نەماوەتەوە، جگە لە سکاییبیجیفسکی کە توانی کارم تێبکات کاتێ کە نووسی بەندە بەمەستی و سەرخۆشی لە پەنا دیوارێکدا دەمرم...))

سکاید بیجیفسکی کە رەخنەگرێکی دیاری سەردەمی خۆی بوو، بەمجۆرە باسی بەرهەمی چیخۆڤ کردووە: ((ئەمانە بەرهەمی

تەواونین، بەڵکو کۆمەڵە وێنەیەکی ئەدەبی لێکدابڕاون و پشتیان بە بابەتی زندوو بەستووە... ئێمە کۆمەڵە نوکتەیەکی کۆمیدی لای چیخۆف دەبینین کە تەنیا بۆ وەپێکەنین هێنانی خوێنەرانی رۆژنامان نووسراون...)).

صوفی لافیت، چیخۆف بەو هونەرمەندە گەورەیە دەزانێ کە توانی وڵاتی خۆی و سەردەم و قۆناغی خۆی وێنەبگرێ.. و لەم بارەیەوە دەڵێت: ((... روسیا لەلای چیخۆف واقیعیترو دیار ترو بەرینترە وەك لە بەرهەمەکانی غریبویدف و گوگول و تۆرگینیف یان تولستۆی. بەرهەمەکانی بریتییە لە پانۆرامای ژیانی روسیای ساڵانی ١٨٨٠ – ١٩٠٠)). بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە مێژوونووس بووبێ یان مێژووی نووسیبێتەوە. هەڵبەتە چیخۆف وەکو کوڕی سەردەمی خۆی رەفتاری کردووە و لە نووسین و شێوازی نووسیندا شوێن پێی گەورە ئەدیبانی بەر لە خۆی هەڵنەگرتووە، بەڵکو شێوازو زمانێکی تایبەت بەخۆی داهێناوەو تۆلستۆی لەم روەوە واهی ستایشی دەکات: ((چیخۆف وەکو هونەرمەند لەگەڵ ئەدیبانی روسی بەر لە خۆی وەکو تۆرکینیف و دۆستوفسکی و یان بەندەدا بەراورد ناکرێ.. چیخۆف شێوازی تایبەتی خۆی هەیە وەکو ئینتیباعییەکان. کە دەڕوانییە بەرهەمەکانی وا هەستدەکەیت ئەم مرۆڤە بێ جیاوازی رەنگان تێکەڵ دەکات و هەر رەنگێکی بەردەست بکەوێ بەکاری دێنێ، بێ ئەوەی چ هاوئاهەنگییەك لەنێو رەنگەکاندا هەبێ، بەڵام کە تۆزێ دوور دەکەوییەوەو دووبارە تەمەشا دەکەیەوە هەست دەکەی هاوئاهەنگییەکی گشتی هەیەو وێنەیەکی پرشنگداری تەبیعەتت لە هزرو بیرا بەرجەستە دەبێ. بەڵگەیەکی بێ چەندو چوون هەیە کە ئەوە ساغ دەکاتەوە کە چیخۆف هونەرمەندێکی رەسەنە، ئەویش ئەوەیە کە دەشێت بەرهەمەکانی بۆ چەندین جار بخوێنینەوە.)).

چیخۆف لە پاڵ ئەم دەق و چیرۆک و حیکایەتانەدا، وەکو پەیامنێرو ئامادەکاری ریپۆرتاژ، هەواڵ و راپۆرتەکانی لە ناو جەرگەی کۆمەڵەوە هەڵدەهێنجاو دایدەڕشتەوەو بەدیدو بۆچوونێکی رەخنەگرانەی روونەوە دەیخستەروو. دوڕگەی ساخالین یەکێکە لەو کارانەی. (دوڕگەی ساخالین) شەهادەی پزیشك و رۆژنامەوان و هاووڵاتییەکە، چیخۆف نووسیویەتی. ئەم کتێبە دەنگدانەوەیەکی سەیری لەناوەندە رۆشنبیریەکەی روسیادا هەبوو. حکومەتی تزاری ناچارکرد هەندێ خەڵکی پسپۆر بۆ تاراوگەی ساخالین بنێرێ و هەندێ کار بۆ گۆڕینی وەزع و حاڵی دوورخراوەو مەحکومەکان بکات.

(دوڕگەی ساخالین) یەکێکە لە بەرهەمە ناودارەکانی چیخۆف، ئەم بەرهەمە بەرەنجامی سەفەرێکی خۆیەتی بۆ تاراوگەی ساخالین و بەباری سەرنجێکی زۆر وردو لە قاڵبی رێپۆرتاژێکی رۆژنامەوانی و بە شێوازێکی ئەدەبی چیخۆفانە، ژیانی بەندییان و زوڵم و زۆر و بێدادی ناو بەندیخانەکانی پیشانداوەو بۆمان دەگێڕێتەوە کە چۆن حوکمدراوانی مەحروم لەو هیوایەی کە جارێکی دی خاك و زێدی خۆیببیننەوە، هەموو شتێکی ئەخلاقی لەدەست دەدەن و هەرچییەك دەکەن دەرکی واقیع ناکەن.. بەهەر حاڵ ئەم بەرهەمە پاش سەفەرێکی چیخۆف بۆ ئەوروپاو گەڕانەوەی بۆ مۆسکۆ لە ٢/٥/١٨٩١دا دەست بە نووسینی کرا – کە بۆ یەکەمجار بەزنجیرە لە گۆڤاری (هزری روسی)دا هاتە بڵاوکردنەوە. خوێنەران زۆر بە تاسەوە بەسەریدا دابارین، کەچی زۆربەیان بێ هومێدبوون، چونکە چاوەنۆڕی بەرهەمێکی گەورەی درامی هاوتای ((بیرەوەرییانی ماڵی مردووان)) دۆستوفسکیان لە چیخۆف دەکرد، کەچی سەیریان کرد سەربورێکی سادەی بێلایەنەو باسی ئەو ماوەیە دەکات کە نووسەر لەنێو زیندانەکاندا بەسەری بردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ریپۆرتاژە سەرنجی کاربەدەستانی راکێشا، حکومەت لیژنەیەکی لێکۆڵینەوەی بۆ ساخالین ناردو پاش

ئەمە هەندێ کار بۆ چاککردنی ژیانی زندانییەکان کراو چیخۆف دڵخۆشی خۆی بەوە دەدایەوە کە کارەکەی بێهودە نەبووەو رەنجەکەی بەفیڕۆ نەچووە.

* * *

بێگومان ئەدەبیات لە قۆناغی مێژوویی و واقیعی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و رۆشنبیری خۆی نایەتە دابڕان و لە پرۆسەیەکی کارلێکی بەردەوامدان.. بۆیە چیخۆف وەکو پێشڕەوێکی ئەدەبی واقیعی و وەکو ئەدیبێکی پەیامدار هاتووە تا بەزەبری هونەر و لە میانەی هەڵوێستی مێژوییەوە، پەیوەندییەکانی نێوان بوون و کار بەرجەستە بکات و ژیان لە شێوەی رۆژانە هەڵوێستدا بە هونەر بسپێرێ.

بیرو بۆچوون و هەڵوێستی چیخۆف، لە بەرهەم و نووسینەکانیدا رەنگیان داوەتەوە. دیارە چیخۆف هەر باوەڕی بە تەرحی دۆزەکان هەبووە وئەمەی بەزەروری زانیوە بۆ هونەرمەند نەك چارەسەری کێشەکان.. و لەم بارەیەوە دەڵێت: ((هونەرمەند نابێ حاکم بێ بەسەر قارەمانەکانییەوە یان بەسەر ئەو شتانەوە کە باسی دەکات، بەڵکو هونەرمەند لەسەرێتی شایەتێکی مەوزوعی بێ و بەس. نووسەر بەلای چیخۆفەوە دادوەری دادگا نییە، بەڵکو شایەتێکی بێلایەنە... شایەتیش دوو جۆرن، شایەتی ئیتیهام و شایەتی دیفاع، بەڵام دەبێ هەردوکیان حەقیقەت بڵێن واتە ئەو شتە بڵێن کە دیتویانە یا زانیویانە بێ هیچ پێچ و پەناو شێواندنێك، جا دەکرێ نووسەر بە شایەت بشوبهێنرێ، ئیدی شایەتی ئیتیهام بێ یان دیفاع... چیخۆف هەرگیز شایەتی درۆی نەداوە، لە هەردوو حاڵەتی شایەتی ئیتیهام و دیفاعدا هەر حەقیقەتی گوتووە بێ ئەوەی هەوڵیدابێ ناوی تاوانبار بزڕێنێ یان شکایەتکار بکات بە قەدیس و بپیرۆزێنێ.

چیخۆف باوەڕی وابوو کە درۆ لەهەر بوارو مەیدان و کارو پیشەیەکدا بکرێ ئەوا لە هونەردا ناکرێ بۆیە دەڵێت: ((چاکی هونەر لەوەدایە کە ناتوانین درۆی تێدا بکەین.. درۆ لە دڵداری و خۆشەویستی دا لە گوینە، لە سیاسەت و لە پزیشکگەردیدا دەشێت خەڵکی تەفرە بدەی.. بەڵام خەڵەتاندن و خاپاندن لە هونەردا نایەتەکردن...))

چیخۆف رای وایە نووسەر هەقی خۆیەتی سوود لە رەگەزەکانی ناو ژیان بۆ دەوڵەمەندکردنی نێوەڕۆك و ژیانبەخشین بەکارە هونەرییەکانی، وەربگرێ، خۆ پێی وایە ئەگەر ئەم پرۆسەی ئاوێتەکردنی واقیع و خەیاڵە نەمێنێ ئەوا ئەدەب ووشك دەکات و دەمرێت.

چیخۆف، ئەگەرچی کەمتر پەرژاوەتە سەر تیۆریزەی ئەدەبیات، بەڵام خوێنەری وریاو هوشیار دەتوانێ لە دوو توێی نامە زۆرو زەبەندەکانیا و لە بندێڕی دەقە ئەدەبییەکانیدا پەی بە بیرو بۆچوون و رایەکانی لەمەڕ ئەدەبیات بەرێ، چیخۆف پێی وابوو ئەدیب لەسەرێتی مەسەلەکان بوروژێنێ و پرسیاران بخاتە روو نەك چارەسەران بدۆزێتەوە، نابێ هیچ وەعزدادانێکی ئەخلاقی لەپشت پەردەی هەر کارێکی ئەدەبییەوە هەبێ، یان پەیامێکی هەبێ، بەڵکو تەنیا ژیانویستی و ژیاندۆستی تێدابهۆنەرێنرێ.. نووسەر دەبێ لە خزمەتی کاراکتەرەکانیدا بێ و دەبێ لە هەموو شوێنێکی بەرهەمەکەیدا هەبێ، بەڵام نەبینرێ.

چیخۆف ملیۆنان خەڵکی فێری زۆرشت کرد، بەڵام ئەم کارەی بەوەعزو ئامۆژگارییان نەکرد.

* * *

دەوڵەت دەبێ لە یاساو دەستورەوە هەڵێنجرێ، دەنا دەبێت بە داهۆڵێکی بۆش و بەتاڵ و هەموو مانایەك لە دەست دەدات، بوونی

راستەقینەی خۆی لە دەستدەدات، ئەوجا بۆ شاردنەوەی بوونی نا شەرعیانەی، دەکرێتە داردەست بۆ لە گۆڕنانی دادی کۆمەڵایەتی و ترساندن و تۆقاندنی جەماوەری خەڵك بەکار دەبرێ. بۆ زەوتکردنی ئازادی خەڵك بەکار دەبرێ، کە خەڵکی ئازاد نەبوو لە دەربرینی رای خۆیدا، ئەوا ناچارە بە توڕەیی و بە توندی دەری بڕێ... بەڵام تۆ وەرە ئازادی دەربرین و رۆژنامەوانی و بیروباوەڕ بدە بە خەڵکی بزانە هەنگێ چۆن هێمنی و ئارامی دێتە ئاوارە..

راستە چیخۆف خۆی لە هەموو جۆرە حزبایەتییەك دوور گرتووە، بەڵام جیهانبینی سیاسی خۆی هەبووەو لە چیرۆکەکانیدا هونەریانە نیشاندراوە. واتە چیخۆف نە پابەندی حزب بووەو نە بەفەرمانی حزب گۆرانی گوتووە. نووسەرێکی ئازادی پەیامدار بووەو هەر بەمەش توانیویەتی بایەخێکی هونەری گەورە بە ئەدەبەکەی ببەخشێت چیخۆف، بەشداری چ بزاڤێکی سیاسی نەکردووە، پێی وابوو سیاسەت سەنگەری ئەو نییەو دەتوانێ لە رێگەیەکی دیکەوە خزمەت بەگەل و وڵاتی خۆی بکات. چیخۆف عەوداڵی عەدالەت بوو، عەدالەتی بە بەردی بناغەی ژیانی ئابڕومەندانە دەزانی و بە درێژایی تەمەنی وەکو نووسەرێك بانگەوازی بۆ عەدالەت کردووە. چیخۆف هیچ هەڵوێستگیرییەکی راستەوخۆی لەمەڕ رووداوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان نەبووە.. چونکە پێی وابووە سەنگەری ئەدیب و نووسەر تەنیا ووشەیەو تاقە چەکێك کە بۆ نووسەر حەڵاڵ بێ تەنیا قەڵەمەکەیەتی. کە نووسەر توڕەبێ، دەبێ بە قەڵەم توڕەبێ، کە هەڵوێستێکی هەبێ، دەبێ بە قەڵەم هەیبێ.. دیارە هەر قەڵەمەش شێوازو رێبازی تایبەتی خۆی هەیە.

* * *

ئەگەر چی لە سەرەتای ئەم باسەدا زۆر بە کورتی و خێرایی ئاماژەیەك بۆ کورتەی ژیانی چیخۆف کراوە، بەڵام پێم وایە کارێکی

نابەجێ نابی ئەگەر ژیاننامەی خۆی لە زاری خۆیەوە بژنەفین کە لە وەڵامی نامەیەکی دکتۆر روسولیمو – کە هاودەورەی زانستگەی پزیشکی خۆی بووە – بەمجۆرە باسی خۆی دەکات: ((... لە ۱۷/۱/۱۸٦۰دا لە تاگانروك لەدایك بووم. هەوەڵجار لە قوتابخانەی یونانی سەر بە کڵێسای ئیمپراتۆر کۆنستانتین دەستم بە خوێندن کرد... لە ساڵی ۱۸۷۹دا چوومە کۆلێژی پزیشکی زانستگەی مۆسکۆ. لەو سەرو بەندەدا سەرم لە کۆلێژەکان دەرنەدەکرد. هەرچی هەوڵدەدەم بزانم بۆچی کۆلیژی پزیشکیم هەڵبژاردبوو، هۆیەك نادۆزمەوە. بەڵام پاشان لەم کارەم ژێوان نەبوومەوە. لە یەکەم ساڵی خوێندنی زانکۆدا کەوتمە نووسین و بڵاوکردنەوە لە چاپەمەنی و بڵاڤۆکاندا. تا وام لێهات لە کۆتایی ساڵانی خوێندنم دا بوو بووم بە نووسەرێکی پیشەیی، واتە نووسین بوو بوو بە پیشەم. لە ساڵی ۱۸۸۸دا خەڵاتی ئەدەبی (پوشکین)م وەرگرت ساڵی دواتر چووم بۆ دوڕگەی ساخالین تا کتێبێك دەربارەی دورخراوەو مەحکومەکانی رژێمی ئیمپراتۆری روسیا بنووسم.

لە ژیانی بیست ساڵەی ئەدەبیمدا جگە لە زۆر راپۆرتو گوتارو بیرەوەریان، کە زۆربەی رۆژان لە بڵاڤۆکانی ناو وولاتدا بڵاودەبوونەوەو – ئێستا کۆکردنەوەو نووسینەوەیان بەڕاستی کارێکی زۆر دژوارە – سەدان کورتە چیرۆك و چیرۆکی درێژم نووسیوەو بڵاوم کردونەتەوە. هەڵبەتە چەند نمایشنامەشم نووسیوە.

گومانم نییە کە خوێندنی پزیشکی، کارێکی سەیری کردۆتە سەر زەوق و پەروەردە و چالاکییە ئەدەبییەکانم. زانستی پزیشکی توانای بینینی منی زیادکردووە. زانیاریمی لەمەڕ جیهان و خەڵکی جیهان دەوڵەمەند کردووە. چ کەسێك وەکو دکتۆرێك ناتوانێ پەی بە بایەخی راستەقینەی پزیشکگەری و کاریگەری پزیشگگەری لە سەر نووسینەکانم بەرێ. کاریگەری راستەوخۆی زانستی پزیشکی لەسەر

نووسینەکانم لە زۆر هەڵەو پەڵەو خزینی پاراستووم و دووری خستومەتەوە. ئاشناییم لەگەڵ زانستە سروشتییەکانداو بەشێوەیەکی گشتی لەگەڵ رەوت و رێبازە زانستیەکاندا منی بەرەو رێگەی مەنتیق رێنوێنی کردووەو منیش هێندەی لە تواناداا بووەو لە هەموو حاڵێکدا هەوڵمداوە لە بەرهەمەکانمدا یاساو رێسای زانستی رەچاو بکەم. هەڵبەتە هەندێ جار رێکدەکەوێ کە رەچاوکردنی ئەو یاساو رێسایانە لە توانادا نەبێ“ جا لەو جارانەدا بەشێوەیەکی گشتی دەستم لە چیرۆکەکە دەشت و وازم لێی دەهێنا.

لێرەدا بە پێویستی دەزانم ئەوەش بڵێم کە داهێنانی هونەری لە هەموو حاڵێکدا لەگەڵ یاساو ڕیسای زانستیدا ناسازێ. بۆ وێنە دیمەنی مردنی مرۆڤێك کە خۆی دەرمانخوارد کردووە، مەحاڵە بەهەمان شێوەی کە لە واقیعدا هەیە، نیشانبدرێ، بەڵام دەکرێت ئەو جۆرە دیمەنانە بەرەچاوکردنی رێساو بنەما زانستییەکان، کەم و زۆر و بە جۆرێ لە تەبیعەت نزیك بکرێتەوە کە خوێنەر یان تەمەشاڤان لە رێگەی هەستکردن بە ساختەبوونی دیمەنەکە بزانێ کە لەگەڵ نووسەرێکی بیناو هۆشیاردا سەروکاری هەیە. من لە ریزی ئەو چیرۆکنووسە خەیاڵپەروەرانەنیم کە روو بە رووی بنەما زانستییەکان دەبنەوە، رەوتێکی نێگەتیف دەگرنە بەر و حاشاو نکوڵی لە واقیع و رووداوە زانستییەکان دەکەن...)).

بەهەر حاڵ چیخۆف وەکو تەمەنی کورت بوو، لەزەتی لە منداڵییەتی خۆیشی نەدیوە. ژیان و گوزەرانی زۆر ووشك و ناخۆشبووە، بە خۆی لە پاژێکی نامەیەکیدا بۆ یەکێك لە رەخنەگرەکانی روسیا دەڵێت: ((منداڵێتی من لە سۆز بەدوور بوو.. من تاکو ئەمڕۆش وا دەڕوانمە سۆز وەکو ئەوەی شتێکی غەریب بێ، نا باوبێ... شتێك بێ قەت هەستم پێنەکردبێ..))، هەر چیخۆف لە بەشێکی نامەیەکی دیدا دەڵێت: ((.. لەدایك بووم و گەورە بووم، فێربووم، دەستم دایە نووسین،

هەر هەموو ئەم قۆناغانەم لە کەش و هەوایەکدا قەتاند کە زۆر بەداخەوە پارە رۆڵێکی گرینگی تێدا هەبوو.. هەڵبەتە ئەم کەش و هەوایە خراپترین کاریان کردە سەر دەرونم..))

چیخۆف لە ساڵی ١٨٨٤دا کۆلیژی پزیشکی تەواو کرد. بۆ ساڵی دوایی و بۆ یەکەمجار خوێنی هەڵهێنا.. بە مەبەستی چارەسەری زۆر شوێنانی کرد، بەڵام کەم و زۆر لە چیرۆکنووسین سارد نەبووەوەو لە دنیای نووسین دانەبڕا.

ئیدی لەمە بەدواوە ساڵ بەساڵ وەزعی تەندروستی خراتر دەبوو ئەوەتا لە نامەیەکیدا بۆ دۆستێکی خۆی دەڵێت: ((... زۆر دەکۆکم لێدانی دڵم تەواو نییە. دوو چاری بەد هەرسیم. سەرم بەردەوام ژان دەکات...))

ئیدی لەسەر داوای دکتۆرەکان لە ساڵی ١٨٩٧دا چوو بۆ باشوری فەرەنسا. بەڵام لە ساڵی ١٨٩٨دا دوای مردنی بابی گەڕایەوە بۆ روسیا و پارچە زەوییەکی لە کریمەکڕی و خانوویەکی تێدا دروستکردو لەوێندەر نیشتەجێ بوو.

لە ساڵی ١٩٠٠دا ئەکادیمیای زانستی روسی شەرەفی ئەندامێتی دایێ، پاش دوو ساڵ ئەکادیمیای نێو براو شەرەفی ئەندامێتی بە مەکسیم گۆرگی – ش دا، لێ حکومەت توڕەبوو، بۆیە ئەکادیمیای ناوبراو ناچار ژێوان بووەوە و بیانووشی ئەوەبوو کە گۆرکی ((سانسۆری سیاسی لەسەرە))، چیخۆفش وەکو کاردانەوە رەفزی شەرەفی ئەندامێتییەکەی خۆی کرد))، کورلینکو – ی ئەدیبش هەمان هەڵوێستی ئەوی وەرگرت.

بە هەر حاڵ رۆژ بە رۆژ وەزعی تەندروستی چیخۆف خراتر دەبوو. لەگەڵ ئەو حاڵەشیدا لە ساڵی ١٩٠١دا زەماوەندی لەگەڵ (ئۆ لگاکنیپەر))ی ئەکتەردا کرد.

چیخۆف لە ساڵی ١٩٠٤دا بەدەم ئازاری نەخۆشی دەردەباریکەوە ئامادەی یەکەمین شەوی نمایشکردنی شانۆنامەی باخی ئالۆ باڵو بوو، ئامادەبووان چاوەڕوانی ئەمە نەبوون، بۆیە هەر کە وەژوورکەوت، بە هەڵهەڵە و چەپڵە رێزانێکی فرە گەرم پێشوازیان کرد.

لە ئەنجامداو لە دوا ساڵانی تەمەندا، نەوەی یەکێك لە کۆیلەێن زەوی، دەبێت بە خاوەن موڵکێکی گەورە، دیارە ئەم موڵکەی لە کەسوکارییەوە بەمیرات بۆ نەمابووەوە، بەڵکو بەهۆی قەڵەمەکەیەوە دەبێت بە خاوەن موڵك. کە ماڵەکەی دەگوازێتەوە لە ٣/٤/١٨٩٤دا رێگەی گوندی میلیکوڤو دەگرێتەبەر، لەوێندەرو لەناو زەوییەکەی خۆیدا خانوویەکی دروستکر کە ١٢٥ رۆبڵی تێ چوو.. لە ١٩/١٠/١٨٩٤دا پاش سەفەرێکی خێرا بە بەرلین و پاریس و مۆسکۆدا جارێکی دی گەڕایەوە بۆ میلیکوڤو. چیخۆف زۆر بەرهەمی ئەدەبی لەناو موڵکەکەی خۆیدا دەنووسێت لەوانە (هاوسەرەکەم، دراوسێ، نەورەس، هۆڵی٦) کە رووداوەکانی لە خەستەخانەیەکی گوندا روو دەدەن و پەیوەندی بە کەڵکەڵە پزیشکییەکانی خۆیەوە هەیە.. بەهەر حاڵ چیخۆف وێڕای وەدەستهێنانی سەرکەوتنی ئەدەبی، هەر دەستبەرداری کاری پزیشکی نەبوو، لێرە، لە لادێداو لە ماڵە تازەکەیدا، نەخۆشان پتر سەریان دەدا.

چیخۆف کە ٢٥ ساڵی تەمەنی لە قەبێڵی نووسینکرد، لەدوا ساڵەکانی تەمەنیدا مافی چاپکردنی بەرهەمەکانی بە ٧٥ هەزارو رۆبڵ فرۆشت. چیخۆف لە مانگی ٥/١٩٠٤دا لەگەڵ ژنەکەیدا دەچێت بۆ نەخۆشخانەیەکی ئەڵمانیا، کە گەییە ئەوێندەر پاش ٣ هەفتەو لە ٢/٧/١٩٠٤دا لە تەمەنی ٤٤ ساڵیدا دوور لە ماڵبات و کەسوکارو دۆستان، لەنێو بێگانان و لە شارێکی غەریب دا سەری نایەوە، جەنازەکەیان بۆ مۆسکۆ هێنایەوە لەوێندەر لە گۆڕستانی کڵێسای (نودویشی) بە خاك سپێردرا.

سەرچاوەکان:

١- مجموعة آثار چخوف، جلداول، داستانهاي كوتاة
ترجمة سرواز استپانيان، چاپ اول، بهار ١٣٧١

٢- انتون چخوف - دشمنان - ترجمة د. سيمين دانشورچاپ ششم ١٣٦١

٣- ولاديمير ناباكوف، درسهايي دربارة ادبيات روس
ترجمة فرزانة طاهري، چاپ اول، ١٣٧١

٤- تشيخوف ١٧ /ك٢ / ١٨٦٠ - ٢/٧/١٩٠٤
هنري ترويا- ترجمة: خليل الخوري -مراجعة: د. علي جواد الطاهر.

٥- سلسة اعلام الفكر العالمي -تشيخوف بقلم ايليا ايرنبرغ -ترجمة: الدكتور ضياء نافع -ط١ ١٩٧٨

٦- النهايات المفتوحة -دراسة نقدية في فن انطوان تشيكوف القصصي -شاكر النابلسي -المؤسسة العربية للدراسات والنشر ط٢ ١٩٨٥م

٧- ادبيات داستاني -قصة، رمانس، داستان كوتاة، رمان -جمال مير صادقي - چاپ سوم، بهار ١٣٧٦-

٨- داستان و نقد داستان -جلد نخست (چاپ سوم) -گزيدة و ترجمه احمد گلشيرى.

سادقی هیدایەت
نموونەی مەرگی نووسەر

(١)

هەڵبەتە سەبارەت بە دەقی داهێنراوی ئەدەبی، دەبێ ئەوە رەچاو بکرێت کە نووسەر، دەق، رەخنەکر و خوێنەر پەیوەندییەکی ئورگانیان پێکەوە هەیە و لە حاڵی کارلێکدان و هەر یەکێك لەو لایەنانە نەخش و دەوری خۆی لە پێکهاتەی بەرهەم یان دەقەکەدا هەیە و بە زمانی تازەی رەخنەیی دەبێ بگوترێ کە هەر یەکێك لەو لایەنانە تاچ ئەندازەیەك بەرهەمە کە دەنووسێت یان دەقەکە دەخولقێنێ. بۆ وێنە بەلای ئەلیوت –ەوە (خوێنەر بە هەمان ئەندازەی خودی شاعیر مانای شیعرێك دیاری دەکات). هەڵبەتە ئەمە بۆ چوونێکی تازەیە و زۆر جیاوازە لە بۆ چوون و میتۆدە رەخنەییەکانی پێش خۆی.. جاران توێژەران و رەخنەگران، بە تایبەتی ئەوانەی کە (ناوەرۆك) و (فورم)– یان لێکدی دادەبڕی و لایەنی ناوەڕۆکیان لەسەر حیسابی فۆرم دەگرت، یئحتوبارێکی ئەوتۆیان بۆ زمان وەکو لایەنێکی دەق دانەدەناو

زمانیان بە هۆیەك لە هۆیەکانی دەربڕینی ئەدەبی دادەنا کە گوایە هیچ رۆڵێکی لە دیاریکردنی ناوەڕۆکدا نییە. بەڵام تێوری بونیادگەری – لەسەر بنەمای تێوری زمان ناسی فەردینان دوسوسور – تەقریبەن سەلماندی کە زمان دەورێکی کارای لە دیاریکردنی مانا و نێوەڕۆکی بەرهەم و دەقی ئەدەبیدا هەیە، و لەم بارەیەوە زێدەرۆیش کراوە. بەهەر حاڵ ئەگەر ئەم شۆڕشە زمانەوانییەی سوسوریش پەیدا نەبووایە، دیسان بۆچوونی ناوەڕۆك بازان، بە تایبەتی توندڕەوەکان، پەسند نەدەکرا، چونکە لە هیچ دیاردەیەکدا فۆرم و ناوەڕۆك بە تەواوەتی قابیلی لێکدی جیابوونەوە و جیاکردنەوە نین..

جا بابێینەوە سەر مەبەستی خۆمان، ئەوەی بەرهەرمێکی ئەدەبی لە بەرهەمێن مێژوویی یان سیاسی یان کۆمەڵناسی و یان... جیادەکاتەوە (ئەدەبییەتی) ئەوە بەرهەمەیە، جا ئەو (ئەدەبییەتە)ش لەوێوە پەیدا بووە کە ئەدەبیات بە زەبری (ئەوزار) یان (فەند)ی تایبەتی خۆی دەبووە مایەی ئەوە کە بابەتەکەی، مانا و ناوەڕۆکەکەی (ناباو) بێ، واتە روون و ئاشکرا نەبێ، تەنیا لەم رێگەیەوە بەرهەمێن خاڵیسە و بێ غەل و غەش چێ دەبوو بۆ وێنە ئەگەر بەرهەمێك تەنیا دەنگدانەوەی بیروبۆچوون و باوەڕێن نووسەرەکەی بێ، یان نمایندەی رووداووە دیارە باوە کۆمەڵایەتییەکان بێ، ئەگەر لە ئەنجامدانی ئەو مەبەستانەشدا سەرکەوتنی بە دەست هێنابێ ناچێتە خانەی بەرهەمی ئەدەبی خاڵیسەوە.

بەڵکو دەشێت بچێتە خانەی بەرهەمی بیوگرافی، ئوتوبیوگرافی، کۆمەڵناسی و ئەو شتانەوە کە بە هەندێ کەرەستەی ئەدەبی (بۆ وێنە: کێش و قافیە) رازێنرابێتەوە.

هەڵبەتە ئەم بۆچوونە پاشان لە ئەنجومەنی زمانەوانی پراگدا (کە یاکوبسن دیارترین ئەندامی بوو) پەیگیری کرا، و پاشتر لەگەڵ پەیدابوون و دەرکەوتنی بونیادگەری و هەڵوەشاندنەوەگەرییدا –

هەڵبەتە بە زمان و شیکردنەوەی پێشکەوتووتر – گەییە لوتکە خۆی.. کە لەم میتۆدەدا بایەخ و گرینگی نووسەر و هاندەرەکانی نووسەر بەرادەیەك لە توێژینەوەی بەرهەمێکدا کەم دەبێتەوە دەگاتە رادەی سڕینەوە و نەمان و بەمەش دەگوترێ مەرگی نوسەر هەڵبەتە (مەرگی نووسەر) ناوی یەکێك لە گوتارەکانی رۆڵان بارت – ە کە بە ووردی لەو مەسەلەیە دەکۆڵێتەوە. واتە هەر کە پرۆسەی نووسین دەست پێدەکات ئیدی پەیوەندی نێوان خوێنەر و نووسەر دەپچڕێ و نووسەر لە مەرگی خۆی نزیك دەبێتەوە. رۆڵان بارت دەڵێت بەر لە رینیسانس کەسایەتی نووسەر لە ناوا نەبوو، بەڵکو (گوتیار) کارەکەی ئەوی نیشاندەدا و دەخستە روو. لێ لەوە بەدواوە، واتە لەگەڵ سەرهەڵدانی سەردەمی رینیسانسدا ئیدی تایبەتمەندییەکانی نووسەر و ژینگەی نووسەر لە هەڵسانگاندن و توێژینەوەی بەرهەمی نووسەردا، گرینگییەکی زۆریان پەیدا کرد و لە ئەنجامی دەقی ئەدەبی هەر نووسەرێك لەبەر رۆشنایی رەوشت و رەفتار و راو بۆچوون و باری دەورونی و لایەنە جۆراو جۆرەکانی ژیانی خودی نووسەردا دەخرایە بەر شرۆڤە و هەڵسانگاندن و لێکدانەوە، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە نەك هەر دەسەڵاتی نووسەر بەڵکو دەسەڵاتی رەخنەگریش بچەسپێ و هیچ دەورێك بۆ خوێنەر لە دیاریکردنی ناوەڕۆکی بەرهەمەکە (دەقەکە نەمێنێ، واتە چەسپینی دەسەڵاتی نووسەر و روخنەگر لەسەر حەساوی خوێنەر بوو، چونکە کاتێ کە تایبەتمەندی شەخسی و کۆمەڵایەتی نووسەر لە ناوجەگەری دەقەکەدا حەسا و بکرێ، هەنگینێ مێژوونووسی ئەدەبی، توێژەری ئەدەبی و رەخنەگری ئەدەبی، کە لە خەڵکانی دیکە پتر ئاگاداری ئەو تایبەتمەندییانەی نووسەرن، رۆڵی (رونکەرەوەی) دەقەکە دەبینن بە گوتەیەکی دیکە رەخنەگر دێ بە خوێنەر دەڵێ کە (مەبەستی) نووسەر لە دەقەکەیدا ئەم یان ئەو شتەیە. ئەمە لە کاتێکدا کە ئەگەر نووسەر و تایبەتمەندییەکانی نووسەر

وەلابنرێن، ئیدی مەسەلەی رونکردنەوە و شرۆڤە، بەتاڵ دەبێتەوەو ئەو بایەخەی نامێنێ.

بەمجۆرەیە کە نووسینێك وەکو یەکەیەکی یەکپارچە دەردەکەوێ و تەجەلی دەکات چونکە هەر دەقێك لایەنی جۆراوجۆری هەیە کە رەگی دەچێتەوە سەر گەلێك سەرچاوەی رۆشنبیریی.. تاقە خاڵێك کە لایەنە هەمە جۆرەکانی دەقێك کۆبکاتەوە و بگرێتە خۆ خوێنەرە – نەك نووسەر وەکو تا ئێستا باو بووە – خوێنەر بریتیە لە هاماج و کەش و هەوایەك کە هەموو ئەو دەستەواژانە دەگرێتە خۆ کە دەقێك یان نووسینێك پێك دەهێنن، بێ ئەوەی هیچ یەکێك لەو دەستەواژانە لە دەست بچن.

لە روانگە کلاسیکییەکەوە نووسەر بەر لە بەرهەمەکەی هەیە: نووسەر دەخوێنێتەوە، فێر دەبێ، تاقی دەکاتەوە، رەنج دەبات و لە ئاکامدا بەرهەمەکەی چێ دەبێ. واتە پەیوەندییەکی زەمانی – مێژوویی لە نێوان نووسەر و دەقی نووسینەکەیدا هەیە وەکو ئەوەی نووسەر باوك بێ و نووسینەکە فەرزەند بێ، یان نووسەر نیهاد بێ و نووسینەکەی گوزارە، بەڵام لە روانگە و بۆچوونی تازەی ئەدەبییەوە، لەبەر هەمێن تازەی رۆژگاری ئێمەدا ئەم مەودا زەمانییە لە نێوان نووسەر و دەقدا نییە، ئیدی دەق ئەو بەرهەمە نیە کە پاش سالانێك لە کارو کۆشش لە بۆتەی ئەزموونی تاکێکەوە پەیدا بووبێ و هەڵقولابێ، بەدەستی ئەو (نووسەر) مشت و ماڵ درابێ، وەکو راپۆرێك لە لایەن ئەوەوە عەرز کرابێ. نووسین، ئیدی – جگە لە زمان، کە لە زمانەوانی تازەدا، هەر سەرچاوەیەك یان سەرەتایەکی دی رەت دەکاتەوە – هیچ سەرچاوە و سەرەتایەکی دیکەی نییە، نووسەر ئێستا هەیە و نووسینەکەش هەنووکە دێتە نووسین. لە راستیدا نووسەر زیاتر سەیری بەرهەم دەکات تا بینووسێت. (یەکێتی دەقێك لە دەست پێکیدا نییە بەڵکو لە مەخسەد و مەبەست و ئامانجیدایە) واتا یەکێتی لەوێدا

نییە کە لێیەوە دەست پێدەکات، بەڵکە لەوێدایە کە پێی دەگات. کەواتە یەکێتی بەرهەمێك لە خوێنەردا بەرجەستە دەبێت نەك لە نووسەردا. بەلام ئەم مەبەستە – ئەم خاڵەی کە دەق دەیگاتێ – شەخسی نییە، چونکە خوێنەر بەواتای گشتی وشە، تاکێکی تایبەت و دیاریکراو نییە، و ژیاننامە و چین و باری سایکۆلۆژی و دەروونی تایبەتی نییە. بەڵکو تەنیا فاکتەرێك – ە کە لە یەك بنکەدا، لە یەك خاڵدا هەر هەموو ئەو رەگەزانە کۆ دەکاتەوە کە دەقێکیان پێك هێناوە. (رەخنەی کلاسیك هەرگیز بایەخی بە خوێنەر نەداوە و بە هەندی نەگرتووە، لە روانگەی کلاسیکەوە نووسەر تاقە کەسی (کارا و کاریگەر و دیاریکەرە) لە ئەدەبیاتدا... جا بۆ ئەوەی ئایندەی نووسین دروست بکەین پێویستە ئەفسانەی (نووسەر) سەرنگون بکەین: دەبێ لە دایکبوونی خوێنەر بە بەهای مەرگی نووسەر بێ.)

دیارە ئەم روانگە و بۆچوونە، لە بنەڕەتدا لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمەوە دەستی پێکردوە و لە ئاخر و ئۆخری سەدەی بیستەمدا – بە تایبەتی لە بواری تێوری ئەدەبی بونیادگەری و بونیادشکێنیدا – گەییوەتە لوتکەی خۆی و تەواو رەواجی پەیدا کردووە و برەوی سەندووە و بووە بە مۆدی رۆژ و هەڵبەتە پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە هیچ برە و سەندنێك تا سەر نامێنێ و .. هیچ هەقیقەتێك بە دەقی خۆیەوە نامێنێ و لە ناو پرۆسەی گۆڕاندا دەگۆڕێ، و هەر کۆنێکی ئەمڕۆکەش بگری تازەی دوێنێ بووە، هەر تازەیەکی ئەمڕۆکەش دەبێ بە کۆنەی سبەینێ و هیچ دیاردە و روداوێك لەم سوننەتەی ژیان ناخەڵەسێت و دەرباز نابێت.

بەم پێیە و لەبەر رۆشنایی بۆچوونەکانی رۆلان بارتدا ئەوەمان بۆ ساغ دەبێتەوە تا رۆشنبیریی و ئەدەبیات لە کۆمەڵگەدا بەرینتر و گشتی تر بێ، واتا دیموکراتیك تر بێ، دەوری رێژەیی وەرگر و خوێنەر (واتە تێکڕای مەردم) لە پێکهێنان و پێناسەی ئەدەبیاتدا پتر

دەبێ و رۆڵی نووسەر کەمتر دەبێ. لە کۆمەڵگەی سەرەتاییدا ئەدەبیات بە رێژەیەکی زۆر (جەماوەری)یە، یانی زیاتر لە داستان و ئەفسانە و شیعر و مەتەڵ و ئاواز و گۆرانی عامیانەپێکهاتووە، لە حاڵەتی وەهادا ئەدەبیات (خاوەن) و (دانەر) و (بێژەری) دیار و ئاشکرای نییە، بەڵکو لە رێگەی نەقڵ بێژ و گوتیار و شایەرانەوە دەگەیەنرێتە خەڵکی.

لێ کاتێ لەسەر بناغەی هەمان ئەو نەقڵ و سرود و داستان و ئەفسانانە.. بەر هەمێن حەماسی و لیریکی و وەسفی و ئەو شتانە هاتە رۆنان و تۆمار کران، ئیدی خاوەنەکانیان لە عەوامی خەڵك و هەروەها لە نەقڵ بێژان و شایەران و سرروود بێژان جیاکرانەوە و هاتنە ناسین. ئەوەبوو بەرهەمێن ئەدەبی بەناوی هومەر و سوفوکلیس و بیلی تیس و فیرجیل.. و أمری القیس و فەرەزدەق و ئەبو نواس... و رودەکی و رابیعە و فەررخی و فیردەوسی... و رونیسار و رابلیە و شکسپیر هاتنە ناسین. بەلام جارێکی دیکە و لە قۆناغێکی بالاتردا – بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا، بە تایبەتی لە ولاتانی پێشکەوتوودا – کە خوێنەواری و کتێب خوێندنەوە و تەنانەت سینەما و رادیۆ و تەلەفزیۆن پەرەی سەند و گەلێك لە خوێنەران بە رێژەی جۆراوجۆر هەم لە خوڵقان و هەم لە نەقدی بەرهەمێن ئەدەبی و هونەریدا شارەزاییان پەیدا کرد، ناوەڕۆك و رەمز و ئەوزار و تەکنیکی ئەدەبی کەمدابێژێك حاڵەتی تایبەتی و ریزپەڕی خۆی لە دەست داو بەهەمان رێژەش خوێنەری ئەمڕۆش لە خوڵقاندن و نەقدی بەرهەمێن ئەدەبیدا – بە تایبەتی لە بەرهەمێن ئەدەبی سەردەمی خوێدا – بەشێکی گەورەتر بەدەس دێنێ و بەشدارییەکی پتر دەکات.

بە هەرحاڵ کە دەق بە وشە سپێردراو، وشە لەناو پێکهاتەی دەقدا بوو بە تانوپۆی زمان و خوێنەریش پەی بەرەمز و رازی برد، ئیدی دەستکراوەتر دەبێ لە چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ دەقەکەدا و پێویستی بە نووسەر نامێنێ، و نەمانی نووسەریش رەنگە نەمانی

رەخنەگری بە دوادا بێ و ئیدی هەم دەسەڵاتی نووسەر و هەم دەسەڵاتی رەخنەگر هەرەس دەهێنن و خوێنەری جددی لە دایك دەبێ و بە خۆی هەموو بۆشاییەکان – ئەگەر بۆشایی رووبدات – پڕ دەکاتەوە و بە خۆی نێوەڕۆك و مانا و بایەخی دەقەکە دیاری دەکات.

(٢)

دەڵێن هەر کەسێك – و لە ئەنجامدا هەر نووسەرێك – لە بنەڕەتدا زادەی سەردەم و شوێنی خۆیەتی، یانی زادەی کۆ فاکتەرێن کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریی و پەروەردەیی و مێژوویی ئەو شوێن و سەردەمەیە کە تیایدا پەروەردە دەبێ و بەرهەمی خۆی تیادا دەخولقێنێ.. هەڵبەتە ئەم رێسایە ناتوانێ بە وردی مانا و چەمکی بەرهەمی نووسەرێك یان مەبەست و نیازی نووسەرێك دیاری بکات. ئەمە جگە لەوەی، وێڕای ئەوەی کە ئەو فاکتەرانە هەر یەکێکیان بە رێژەیەك دەوریان لە خولقانی بەرهەمێکدا هەیە، دابەزینی بەرهەمێك بۆ ئاستی نموونەیەکی دەروونناسی، یان تێورییەکی کۆمەڵایەتی، یان بەرنامەیەك یا شیکردنەوەیەکی سیاسی، ئیدی هیچ شتێك بۆ ئەدەبیات نایەڵێتەوە. بۆ نموونە ئەگەر تاوان و سزا – ی دۆستۆفسکی تەنیا رەنگدانەوەیەکی حاڵەتە وردە دەروونییەکان بێ و دادگا – ی کافکا وێنە گرتنێکی فۆتۆگرافی کۆمەڵێك مەسەلەی روونی کۆمەڵایەتی بێ ئەدی رۆڵ و فایدەی ئەدەبیات چییە؟ هەر هەموو ئەم فاکتەرانە بەشێوە و رێژەی جۆراوجۆر دەور لە خولقانی بەرهەمێکدا دەبینن، لێ بەرهەمێکی ئەدەبی – ئەگەر بەراستی ئەدەبییەتی تێدا بێ – نایەتە خوارەوە بۆ ئاستی هیچ یەکێك لەوانە، واتە نابێ بەهیچ یەکێك لەوانە، ئەگەر ببێ ئەوا لەسەر حیسابی ئەدەبییەتەکەیە و لە ئەدەبییەت دەکەوێ. کەواتە دەرگا بە پلەی جۆراوجۆر و جیاواز بۆ رەخنە و رەخنەگر کراوەیە. و خوێنەریش بە رێژەی جیاواز بەشداری لەم رەخنەیەدا هەیە و لەوەشە لە هەندێ جارا بەتەواوەتی جێی رەخنەگر

بگرێتەوەو (کە ئەمە خۆی لە خۆیدا بەرانبەر بە مەرگی رەخنەگر و پاشان مەرگی نووسەر دەوەستێتەوە).

بەهەر حاڵ پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە جاران گەلێك لە تایبەتمەندییە جۆراوجۆرە فەردی و کۆمەڵایەتییەکانی نووسەرێکیش لە رێگەی رەخنەگرەوە دەگەییە خەڵکی، واتە خەڵکی زیاتر لە رێگەی شەرح و شرۆڤەو توێژینەوەی رەخنەگر لە کەسایەتی و ژینگەی کۆمەڵایەتی نووسەر، نووسەریان دەناسی بەتایبەتی کە هیچ ژینامە و بیرەوەرییەك دەربارەی ئەو نووسەرانە لەبەردەستدا نەبووە، و ئەمە پتر لە رێگەی زەینی رەخنەگر و خوێنەرەوە مانای پەیدا کردووە و بەم شێوەیە ئەو ژینامەو بیرەوەریانەش قابیلی تەئویل و لێکدانەوەی جیاوازن" بەلام خاڵی گرینگ ئەمەیە کە لە زۆر بوارا، گەلێك لە (زانیارییەکانی) رەخنەگرو خوێنەر دەربارەی ژیان و ژینگەو تایبەتمەندی فەردی و کۆمەڵایەتی نووسەر لە خودی بەرهەمە ئەدەبیەکانی ئەوەوە هەڵێنجراوە. بەمجۆرە خودی نووسەریش تا ئەندازەیەکی زۆر لە رێگەی بەرهەمەکەیەوە دەناسرێت، ئەمە لە حاڵێکدایە کە بەرواڵەت وا پێدەچێت کە ئاشنایی دەگەڵ تابەتمەندی فەردی و کۆمەڵایەتی نووسەرو ژینگەی کۆمەڵایەتی نووسەردا، ماناو چەمکی بەرهەمەکەی دیاری کردووە. بەهەر حاڵ زۆر جار بەرهەمی نووسەر کاریگەری خۆی هەیە لە ناساندنی نووسەردا. واتە نووسەر بوونێکی رێژەیی لە بەرهەمیدا هەیە و بەرهەمەکەی دەبێ بە کلاورۆژنەیەك بۆ ناساندنی. سادقی هیدایەت یەکێکە لەو نووسەرانە.

***

مەسەلەی حوزوری رێژەی سادقی هیدایەت لە بەرهەمەکانیا دەکرێت بە دوو شێوە بخرێتە روو: یەکەم هاندەرو نیازو نییەتی هیدایەت لەم بەرهەم یان لەو بەرهەمیدا یان لە کۆی بەرهەمەکانیا چی بووە، و ماناو چەمکی چیرۆکەکانی چییە. دووەم: شەخسی خۆی" خودی خۆی تا چ

رادەیەك لە چیرۆكەكانیا حازرە، واتە تەبع و تەبیعەت و خوو خدەو ئەتوار و، بیرو بۆچوونە كۆمەڵایەتییەكانی بە چ ڕێژەیەك لە چیرۆكەكانیدا ڕەنگی داوەتەوەو بەرجەستە بووە؟!

سەبارەت بە هاندەرو نیازو نییەت و مەبەستی نووسەرو ئەوجا ئەو ماناو چەمكەی خۆی لەناو بەرهەمەكەیدا پێی قاییلە و مەبەستیەتی، لە باشترین حاڵەتدا هەر نووسەر خۆی دەتوانێ دیاری بكات و ئەم شتەش یەجگار كەمەو ئەوجاش ئەو بەرهەمە قسەو لێكدانەوەو شەرحو شرۆڤەی دیكەش هەڵدەگرێت. سەبارەت بە پرسیاری دووەم ئەمە قابیلی لێكدانەوەو تۆژینەوەیە چونكە هەم ژیان و بیروپۆچوون و ژینگەی نووسەر بە جۆرێك لە جۆران لەبەرهەمیا ڕەنگدەداتەوەو خۆ سەبارەت بە یەكێكی وەكو هیدایەت، ئەوا زانیاری – جیا لەبەرهەمە ئەدەبییەكانی – لەبەر دەستدا هەیە.

لێرەدا زیاتر چیرۆكەكانی هیدایەتمان مەبەستە تا كارەكانی دیكەی. كارە چیرۆكڤانییەكانی دەكرا بەسەر چوار جۆردا دابەش بكرێن چێرۆكێن ریالستی و ڕەخنەوانی وەكو (طلب امرزش، علویە خانم)، نمایشنامە و چیرۆكە ناسیونالیستی و ڕۆمانتیكەكانی وەكو:(پروین دخترساسان، اخرین لبخند)، چیرۆكێن تەنزئامێزو تەنزنامەكانی وەكو (حاجی اقا، قضیە زیربتە، و وغ وغ ساهاب)، چیرۆكە سایكولوژییەكانی وەكو (بوف كور، سەقطرەخون)، زندەبەگور، مردی كەنفش را كشت، عروسك پشت پردە).

هەڵبەتە ئەم خانەبەندییە بەو مانایە نییە كە هیچ جۆرە تێكەڵاوی و وێكچوونێك لە نێوان ئەو چیرۆكانەدا نیە، بەڵكو تەنیا بۆ ئەوەیە كە هەر گرووپێك لەو چوار گرووپە ئەوەندەیان تایبەتمەندی و خاڵی هاوبەش لە نێوان دا هەیە كە لە گرووپەكانی دی جیا بكرێتەوە.

یەكێك لە تایبەتمەندییەكانی چیرۆكە ریالیستی و ڕەخنەوانییەكانی هیدایەت ئەوەیە كە حوزوری نووسەر وەكو ژیانی تایبەتی و

سایكولوژی و تەبع و تەبیعەت و بۆچوونە كۆمەڵایەتییەكانی، بەشێوەیەكی گشتی و لە چاو گرووپە چیرۆكەكانی دیكەیدا یەجگار كەم و ناچیزەیەو هەستی پێ ناكرێت. ئەم چیرۆكانە لایەنە جۆراوجۆرەكانی ژیان و داب و نەریت و ئەتوارو ڕەوشت و هەڵس وكەوتی خەڵكی ئاسایی شارنشینی سەردەمی ئەوە (هیدایەت) بەڵام ئەمانە لە قاڵبی بەرهەمی ئەدەبیدان نەك لە قاڵبی ڕاپۆرتی ڕۆژنامەوانی و تێبینی و شەرح و شیكردنەوەی كۆمەڵناسی. هیدایەت بەزمان و تەكنێكن چیرۆكڤانی ڕەوشت و داب و نەریت و ڕەفتار و پەیوەندی و باوەڕو گیروگرفتی ئەو خەڵكە بەرجەستە دەكات و پێشانی دەدات. هەڵبەتە لەم چیرۆكانەدا هیچ لایەنگیرییەكی چینی چەوساوە بەدی ناكرێت و هیچ ڕێچكەو ڕێبازو بەرنامەیەكی سیاسی زەق هەست پێناكرێ‌" خۆ ئەگەر بەرێكەوت و بە شێوەیەكی ڕەوتەنی و بەلەز جۆرە، داوەری و قەزاوەتێك بەدی بكرێ، ئەوا داوەرییەكی سەلبی یە، چونكە گەلێك لە كاراكتەرانی ئەم چیرۆكانە خەڵكانی دووڕوو، درۆزن، بەد خوو بەد ڕەوشت و جار جار دزو پیاو كوژان، ئەمەش زادەو بەرەنجامی خەسڵەتێن ریالیستی و ڕەخنەوانی خودی چیرۆكەكانە. بەهەر حاڵ نووسەر داوەرییەكی ئەوتۆ سەبارەت بە گوفتارو كرداری ئەوانە ناكات و خۆ ئەگەر ڕەخنەگر یان خوێنەر داوەرییەكی لەو بابەتەی بەمیشكدا بێ، ئەوا داوەری ئەوە نەك هی نووسەر.

بەرهەمە ناسیونالیستی و ڕۆمانتیكەكانی هیدایەت، پێچەوانەی گرووپی پێشووە. واتا ئامادە بوون و حوزۆری سۆز و باوەڕێن نووسەر لەم بەرهەمانەدا – كە ژمارەشیان زۆر نییە – بە ڕادەیەكە كە هەندێ جار كار دەگاتە شیعاراتبازی و تەنانەت حنێو دان. ئەم بەرهەمانە ڕەنگدانەوەی ئەو ناسیونالیزمە ڕۆمانتیكیەیە كە ڕەگی لە سەدەی نۆزدە و بناوانە قوڵەكانی شۆڕشی مەشروتە دایە، بەڵام لە گەرمەی جەنگی جیهانی یەكەمدا – و بە تایبەتی پاش كۆتایی جەنگ –

تەقییەوە و کارێکی زۆری کردە سەر هەموو لایەنی کۆمەلایەتی و شارستانی ئێران. لایەنی رەسمی و دەوڵەتی ئەم ناسیونالیزمە بە خێرایی بوو بە ئایدولوژی دەسەڵاتی حوکمران. بەڵام لایەنە رۆشنبیری و نا رەسمییەکانی لە نێوان رۆشنبیران و نووسەران و شاعیران و خوێنەوارانـدا – تەنانەت لەناو ئەوانەشدا کە وەکو هیدایەت لە گەڵ دەسەڵاتی حوکمران تەبا نەبوون – رەواجی پەیداکرد و پەرەی سەند.

بە هەرحاڵ بیر و بۆچوونی ناسیونالیستی و رۆمانتیکی نووسەر بەشێوەیەکی زەق لە نمایشنامەێن پروین دختر ساسان و مازیار، و هەروەها لە کورتە چیرۆکێن سایە مغول، آخرین لبخند دا، دەردەکەوێ، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا دەکرێت بگوترێ چونکە ناسیونالیزمی رۆمانتیکی یەکێك بووە لە دیاردە بڵاوو باوە کاریگەرە کۆمەڵایەتییەکانی ئەو زەمانە، بۆیە نووسەر (هیدایەت) لە بەرهەمەکانیا کاری لەسەر کردووە، واتە مەرج نییە ئەو هەستە ناسیونالیزمییە لەلای نووسەر هەبووبێ، یان لەو هەستەدا شەرێك بووبێ. بەڵام کاتێ کە تەمەشای هەندێ بەرهەمی ناچیرۆکی وەکو سەفەرنامەی أصفهان نصف جیهان و پێشەکی ترانەهای خیام دەکەین و بە هەمان شێوە و بگرە تۆختریش ئەو هەستە بەرجەستەکراوە، ئیدی هیچ گومان لەوە دانامێنێ کە راوبۆچوونی خودی هیدایەت لە نمایشنامە و چیرۆکە ناسیولیستییە رۆمانتیکییەکانیدا حازرە.

لە گرووپی سێیەمی بەرهەمەکانی هیدایەت – شدا، واتە لە چیرۆکە تەنز ئامێز و تەنزنامەکانیدا، ئەم حوزوری بیروبۆچوون و ئەندێشە و باوەڕە شەخسییانەی نووسەر کەمدابێژێك زەق و دیارە. بەڵام ئەگەر ئەو بیروبۆچوونە شەخسییانە لە بەرهەمە ناسیونالیست و رۆمانتیکییەکانی کەمتر نەبێ، ئەوا لە رووی ناسکی و ئەدەبییەتەوە گەلێ لەو بەرهەمانە باڵاتر و لە پێشترە.ئەم بەرهەمانە دوو لایەنی

گرتۆتە خۆ، یەکێکیان رەخنەی ئەدەبییە و ئەوی تریان رەخنەی سیاسی.

تەنز و رەخنەی سیاسی هیدایەت – ش رەنگدانەوەیەکی بۆچوون و سۆزەکانی خودی هیدایەت خۆیەتی چونکە لە چەند بەرهەمێکی جیاوازی نووسەردا تووشی هەمان باوەڕ و هەست و سۆز دەبینەوە و لەوێشدا گاڵتە بە ئەنجومەنی دەسەڵاتی سیاسی و دەسەڵاتی ئەدەبی دەکات. لە زۆربەی تەنزەکانی هیدایەتدا خوێنەر و رەخنەگر هەست بە ئامادەبوون و حوزوری خودی نووسەر دەکات و..

شۆرەت و ناوبانگی هیدایەت زیاتر دەگەڕێتەوە بۆ گرووپی چوارەمی چیرۆکەکانی کە زیاتر سەر و سەختیان لەگەڵ حاڵەت و باری دەروونـدا هەیە. لەوانە: بوف کور سەقطرە خون، زندە بەگور، مردی کە نفش راکشت، عروسك پشت پردە، هوسباز، فردا و گەلێکی دیکە، لە باری تەکنیکەوە چەند چیرۆکیکی کەم لەمانە، شەقڵ و تایبەتمەندی مودیرنیستی وەرگرتووە و زۆر بەشیان لە ریالیزمی تەقلیدییەوە نزیکن.. بە هەرحاڵ بابەتی سەرەکی ئەم چیرۆکانە بە زەمان و شوێنی تایبەتییەوە بەندنین، بۆیە ناکرێت سیفەتی شەرقی یان غەربییان پێ بدرێت. هەڵبەتە شۆرەت و نێوبانگی هیدایەت پتر بەم چیرۆکانەوە – یەتی نەك تەنیا لەبەر ئەوەی کە (بوف کور) شاکاری ئەوەو چەند چیرۆکێکی سایکولوژی لە باشترین بەرهەمێن ئەون، بەڵکو لەبەر ئەوەی کە خودی هیدایەت بەم چیرۆکانە و کاراکتەرێن ئەم چیرۆکانە و بابەتێن ئەم چیرۆکانەوە پێناسە دەکرێت و دەناسرێت، ئەم حاڵەتە گەییوەتە رادەیەك کە هیدایەت لە ژینگە و کات و شوێنی خۆی هاتۆتە دابڕین و خەڵکانێکی زۆر لەناو ئەو چیرۆکانەدا بۆی دەگەڕێن و گەلێك لەو ئەفسانانەی لەمەڕ ژیان و گوتار و کرداری دروست کراون، لەو دەقانەوە" لە دەقی ئەو چیرۆکانەوە هەڵێنجراون. گوتمان ٢-٣ چیرۆکی دەرونی کەم دابێژێك مودرنیستین و ئەوانەی دیکە ریالیستین. بەڵام لە

زۆر لایەنەوە هەم کەش و هەوا و فەزای چیرۆکەکان لێکدەچن و هەم ڕەگەزێن بنەڕەتی چیرۆکەکان و هەم ئەو مەسەلە و بابەتانەی کە گوتیاران (راوی) و کاراکتەرەکان روو بەرووی دەبنەوە و مامەڵەی لە تەکدا دەکەن.

فەزا و کەش و هەوا لەم چیرۆکانەدا بەڕێژەی جۆراوجۆر سەنگینە" ژینگە ئاڵۆز و راز ئامێزە، و بابەت و مەسەلەکان بەتەم و ناروونە – و زۆر جار لە حەلکردن و چارەسەرنایەن. خۆڵاسە لە کۆتایی هەر چیرۆکێکدا، بنیادەمێك، سەگێك، پشیلەیەك یان دەمرێت یان خۆکوژی دەکات، یان دەکوژیێ، یان ون دەبێت و بێ سەر و شوێن دەبێ، یان هەڵدێ و سەری خۆی هەڵدەگرێت، یان بەلای کەمەوە تێك دەشکێت. بابەت و مەسەلەکانیش؟ مەسەلەی بوون – و نەبوونە، دنیا، جەبر و ئختیار، مەودای کێماسی و کەماڵ، بردنەوە و دۆڕان، سەرکەوتن و بەسەردا کەوتن. مەردایەتی و نامەردی پەیوەندی و دابڕانی پیاو لە ژن. بە هەرحاڵ ناکرێ خولیا و کەڵکەڵە و مەبەستەکانی نووسەر بەووردی و بە تەواوەتی لە هیچ بەرهەمێکی ئەدەبیدا دیاری بکرێت، واتە ناکرێ ئەو مانا و چەمکە رۆشن بکرێتەوە کە دەقاودەق نووسەر مەبەستی بووە. جا ئەمە بە تایبەتی دەربارەی ئەم جۆرە بەرهەمانە دروستە، کە بە حوکم و زەبری شێواز و تەکنیك و کەرەستەی ئەدەبی بەتەم و مژوو ئاڵۆز و پڕ پێچ و پەنایە، بەڵام کەشفکردنی حوزوری رێژەیی نووسەر (یانی راو بەهاو مەسەلە فەلسەفی و سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتییەکانی نووسەر) لەم جۆرە بەرهەمانەدا لە گوینە، هەم لە رێگەی بەراوردکردنی ئەم بەرهەمانە لەگەڵ یەکدیدا، و هەم لە رێگەی بەراوردکردنی ئەم بەرهەمانە لەگەڵ بەرهەمە ناخەیاڵییەکانی نووسەردا.

بۆ نمونە گەر تۆزێ بەوردی سەرنج بدەین دەبینین کە زۆر رەگەزی بنەڕەتی (بوف کور)، کەم و زۆر لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی دیکەی

هیدایەتدا، چ لەوانەی پێش (بوف کور) نووسراون و چ لەوانەی پاش (بوف کور) نووسراون بەدی دەکرێن. بە هەرحاڵ نووسەری هەموو ئەم چیرۆکانە، هیدایەتە، بۆیە لێکچوونی نزیکی بیروبۆچوون و بەهاو داوەرییەکانی ناو ئەم چیرۆکانە بمانەوێ و نەمانەوێ جۆرە رەنگدانەوەیەکی حالأت و بیرەکانی خودی هیدایەتە.

(زندە بەگور):

یەکێکە لە چیرۆکەکانی سەرەتای هیدایەت. لە ٢٦ ساڵیدا لە پاریس نووسیویەتی. ئەمە سەرگوزەشتە و حیکایەتی خوێنکارێکی ئێرانییە کە لەبەر هەندێ هۆی نادیار لە ژیان تێر بووەو چەند جارێك هەوڵی خۆکوژی دەدات تا لە کۆتاییدا خۆی دەکوژێت.. ئەگەر تەماشای هەندێ نامەی هیدایەت بۆ مەحمودی برای و بۆ دکتۆر تەقی رەزەوی بکەین هیچ گومانێك لەوەدا نامێنێ کە هەوڵە خۆکوژییەکانی هیدایەت لە ئەوروپادا، هەوێن و بنەمای چیرۆکی (زندە بەگوڕ) ـە، هەرچەند چیرۆکەکە ئەدەبییەتی خۆی هەیەو بریتی نییە لە شەرح و شرۆڤەیەکی سادەی حاڵەت و تەجرەبەکانی شەخسی هیدایەت.

(بوف کور)ش هەر (زندە بەگور)ـە و رەنگە بەزەبری شێوازەکەی قووڵییەکی هونەری زیاتری وەرگرتبێ بەڵام مەرگ و ئارەزووی مەرگ سەرانسەری چیرۆکەکەی تەنیوە. تا چاو هەتەر دەکات هەر مەرگە و تا گوێ دەبیستێ هەر دەنگی مەرگە و بەشەر لەو چیرۆکانەدا مەرگە مەرگ، مەرگ لە فریوو و تەفرەکانی ژیان نەجاتی دەدات.

بە هەرحاڵ لە ئەنجامی بەراوردێکی خێرای نێوەرۆکی هەر چوار گرووپە چیرۆکەکانی هیدایەتەوە ئەوەمان بۆ بە دیار دەکەوێ کە کارێگەری و رەنگدانەوەی بیر و بۆچوونەکانی و بەهاکانی لە چیرۆکە ناسیونالیستی رۆمانتیکی و تەنز و تەنزنامە – کانیدا، هەروەها سۆز و ئاکار و ئەزموونەکانی و کەسایەتی خۆی لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانیدا بەڕێژەی جۆراوجۆر هەستی پێدەکرێت.

به هەرحاڵ بەپێی تەقسیمبەندی رۆڵان بارت بۆ بەرهەمێن ئەدەبی، بەرهەمی ئەدەبی دەکرێت بە دوو بەشەوە، بەشی خوانشی (بۆ خوێندنەوە) و بەشی نگارشی (بۆ نووسین) واتە لە بەشی یەکەمدا خوێنەر تەنیا بە شداریی خوێندنەوە دەکات، و لەبەشی دووەمدا خوێنەر بەشداری نووسین دەکات، بە هەرحاڵ ئەمە حوکمی بنجبڕش نییە. بەرهەمی خوانشی رێژەیەکی زۆر لە راوبۆچوون و بەهاکانی نووسەر دەگرێتە خۆ، و خوێنەر ناتوانێ لە (نووسینەوەی) بەرهەمەکەدا رۆڵێکی تەواو بدینێ. جا لەبەر رۆشنایی ئەم راو بۆچوونانەدا بەرهەمە ناسیونالیستی و رۆمانتیکەکانی هیدایەت خوانشی ترین بەرهەمی هیدایەتن، چونکە حوکم و بەهاو داوەرییەکانی خودی نووسەر زۆر بەفراوانی و بەخەستی لەو بەرهەمانەیدا دەبینرێن، هەڵبەتە ئەمە نابێتە مایەی ئەوەی کە خوێنەر بەزەرورەت ئەو راوبۆچوون و بەهاو کەڵکەڵانە پەسند بکات... بەشێوەیەکی گشتی تا ئەدەبییەتی بەرهەمێك لاوازتر بێ خوێنراوتر دەبێ (ئەگەر چی لەوەشە بەرهەمێکی خوانشی لە کوللییەتدا لە بەرهەمێکی نگاریشی باشتر بێ) هەڵبەتە ئەو حوکمانەی سەرێ سەبارەت بە تەنز و چیرۆکە تەنز ئامێزەکانی هیدایەت زۆر کەمتر تەتبیق دەبێت.

یەکێك لە گیروگرفتەکانی هەڵسەنگاندنی چیرۆکەکانی هیدایەت ئەوەیە، کە لە کاتێکا پێویستە چیرۆکی ریالیستی و رەخنەیی خوانشی تر بێ و چیرۆکی سایکۆلۆژی نگارشی تر بێ، کە چی ئەم رێسایە سەبارەت بە چیرۆکە ریالیستی و چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت بەزەرورەت دروست نییە. ئێمە لە بەراوردی چیرۆکەکانی هیدایەتدا ئەوەمان بۆ بەدیارکەوت کە شەخسی هیدایەت وەکو راوبۆچوون و ئایدۆلۆژیا و داوەری ئەوەندە بەرجەستە و بەرچاو نییە، کەچی حوزوری لەناو چیرۆکە سایکۆلۆییەکانیدا تا ئەندازەیەکی زۆر

دیارە و هەستی پێدەکرێ. لەگەڵ ئەمەشدا دەستی خوێنەر لە شەرح و تەعبیر و لێکدانەوە و شرۆڤە - و بە مانایەکی دی لە (نووسین)ی (بوف کور)، سەقطرەخون، مردی کە نفش راکشت، و زندە بەگور کراوە ترە تا لە علویە خانم، طلب آمرزش و حاجی مراد و مردە خورها.

دەکرێت ئەم ناکۆکییە رواڵەتییە بەپشتیوانی ئەم خاڵانە بێتە روونکردنەوە" حوزوری هیدایەت لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانیدا لە بنەڕەتدا حوزورێکی عاتیفی و دەروونناسییە نەك حوزوری ئەقڵی و کۆمەڵایەتی لەم بەرهەمانەدا ئێمە لە تەماسی نووسەر لەگەڵ زاراوەێن گەورەی زەمینی و ئاسمانی - بوون، نەبوون، ئەشق، ئەخلاق، چارەنووس و ئەو شتانە - نزیك دەبینەوە.

ئەمەش نیشانەی ئەوەیە کە هەر یەکێك لە ئێمە ئازادە کە بە مەزەندە و بۆ چوونی خۆی مانا و چەمکی ئەو بەرهەمانە، و نووسەری ئەو بەرهەمانە بدۆزێتەوە و کەشفی بکات و شەرح و شرۆڤەی بکات.. بە هەر حاڵ دەکرێت بگەینە ئەو ئەنجام و رێسایەی کە حوزوری عاتیفی و دەروونناسی نووسەر لە نووسینەکانیدا ناکاتە سڕینەوەی نگارشی بوونی ئەو بەرهەمە، لەبەر ئەوەی:

١- زاراوەێن ئەقڵی و کۆمەڵایەتی بناغەی کارەکە پێك ناهێنێ و

٢- ئەو شێواز و تەکنیك و ئەوزارە ئەدەبییانەی کە لە بەرهەمەکەدا بەکار براون لە جێی خۆیاندا و بەدەوری خۆیان کاریگەریان بەسەر خوانشی بوون یان نگارشی بوونی ئەو بەرهەمەوە هەیە کە تیایدا بەکار هاتوون. واتە تەکنیك و شێواز و کەرەستە ئەدەبییەکان خوانشی بوون یا نگارشی بوونی دەقەکە دیاری دەکەن.

(٣)

وەختێ هیدایەت مرد ئیدی گەلێك ئەفسانە و حیكایەتی بە پەڕو باڵ دەربارەی خۆی و ژیانی هاتە هەڵبەستن و هۆندنەوە، لە ئەنجامیشدا ئەوە روون نەبووەوە كە ئەو ژیانە چ بوو كە بەم مەرگە كۆتایی هات.

بێگومان ئەویش مرۆڤێك بوو لە چوارچێوە گشتییەكەدا وەكو هەر مرۆڤێكی دی حیسابات و گیروگرفت و گرفتاری خۆ هەبوو، یانی لە مەسەلە و گرفتارییە گشتییەكاندا وەكو هەر مرۆڤێكی سەردەمی خۆی وابوو، لێ لە وردەكاری و تایبەتمەندییەكاندا لە زۆربەی خەڵكی جیاواز بوو. جا ئەم جیاوازییە خۆی لە خۆیدا خاڵی وەرچەرخان و دابڕان و سەرچاوەی سەر یەشەكانە، چونكە ئەویان نەناسی لێی ترسان، كە لێی ترسان، دەریانكرد، و حاشایان لێكرد و نكوڵییان لێكرد و ترساندیان، ئەم هەڵوێستە ستەمامێزە بووە هۆی ئەوەی كە هیدایەت زیاتر لێیان بترسێت و دەست لەسەر ئەو شتانە دابگرێ كە ئەوانی دەترسان. بە هەرحاڵ وەختێ مرد ئەو ترسەیان لە دڵدا رەوییەوە و ئەوجا هاتن بەرهەمەكانیان كرد بە چەكێك بۆ ترساندنی خەڵكی دی..

بە هەرحاڵ ئەمە شتێكی تازە نەبوو، كۆمەڵ لە سەرەتاوە ئەو بابەتە خەڵكە دەكوژن و پاشان دەیانكەن بە شەهید. ئەوەتا سەرپەرشتیاری گشتی (المفتش العام) لە رۆمانی برایانی كارامازۆفدا لە زیندندا بە تاپۆیەكەی مەسیحی گوت كە ئەو جیهانێكی دابوو بەیەكدا، و ئەوان - بە ناوی ئەوەوە - نەزمێكیان بۆ جیهان گەڕاندبووەوە (ئێستا بۆ چی گەڕاوێتەوە كە ئێمە بخەیە زەحمەتەوە؟)

بێگومان لێرەدا مەبەست ئەوە نییە كە بگوترێ هیدایەت بێ غەل و خەوش و عەیب بووەو هەرچی دەگوت و دەكرد هەر لەسەر هەق بوو، و هەر كەسێ لە بارەیەوە بڵێ لەل لە خاچ بدرێ.

مەسەلەكەمان ئەمەیە كە نووسەر تا چ ئەندازەیەك بەرهەكەمەی (خۆی دەینووسێت). واتە رۆڵی رێژەیی نووسەر، رەخنەگر و خوێنەر

لە دیاریكردنی مانا و چەمك و بەها و گرینگی بەرهەمدا چییە. لە كۆندا رۆڵی خودی نووسەر، ژیانی، چینی، ژینگەی كۆمەڵایەتی، ئاكار و مەبەستەكانیان دەخستە ریزی پێشەوەی تۆژینەوە و هەڵسەنگاندن و لێكۆڵینەوە. لە سەدەی بیستەمیشدا رێبازە جیاوازەكانی رەخنە" رەخنەی كلاسیك و ریالیزمی سوسیالیستی و رەخنەی شیكاری دەروونی - هەریەكەیان، وێڕای جیاوازی و ناكۆكیان دەگەڵ یەكدیدا - لە هەڵسەنگاندنی بەرهەمێن ئەدەبیدا تاكیدیان لەسەر تایبەتمەندییە فەردی و كۆمەڵایەتییەكانی نووسەر دەكرد. بەڵام ئەم رەوت و رێبازە لە هەندێ تیۆریانی دیدا - لە فۆرمالیستانی روسی و ئەنجومەنی پراگ -ەوە بیگرە تا رەخنەی نوێی ئینگلیزی - ئەمریكایی - بەرە بەرە وەلانرا، تا ئەو شوێنەی كە بونیادگەرایان و بونیادشكێنان - بەگوتەی رولان بارت - (مەرگی نووسەریان) راگەیاند.

بە هەرحاڵ لە كۆنیشدا، لە هەندێ قۆناغاندا حەساوی زۆر بۆ گوێگر و خوێنەر كراوە و دەوریان لە پێك هێنان و تێگەیاندن و لە دوا ئەنجامدا لە (نووسین)ی بەرهەمێكی ئەدەبیدا هەبووە. هەر بۆیە حیكایەت و ئەفسانە كۆنەكان - بەر لەوەی شێوەی ئەدەبیاتی نووسراو وەربگرن - دانەر و نووسەری دیاریان نەبووە. (مەرگی نووسەر). كەچی لە قۆناغەكانی كلاسیكدا - بۆ نموونە لە یونان و رومی كۆن، لە ئێرانی پاش ئێسلام، و لە ئەوروپای پاش رینیسانس - رۆڵی - نووسەر و گوتیار زاڵ بووە. لە دنیای ئەمڕۆدا - دیسانەوە لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمەوە - دیسانەوە خوێنەر رۆڵێكی چالاكتر و دیارتری لە خوڵقاندنی بەرهەمی ئەدەبیدا وەرگرتوەتەوە. جا لەم بوارەدا دەبێ رۆڵی رەخنەگریش رەچاوبكرێ، چونكە زۆرێ لەو رۆڵەی دراوەتە پاڵ نووسەر لە حەقیقەتدا رۆڵی رەخنەگرە. ئێمە بە زۆری شەخسی نووسەر و ئەو دەورەی دەیبینێ لە رێگەی رەخنەگرەوە دەیناسین. كەواتە ئەگەر قەرار بێ مەرگێك - هەڵبەت بە

مانا استعارییەکەی – لە ئارادا بێ ئەوا (مەرگی رەخنەگر) لە پێش (مەرگی نووسەردایە). کاتێ کە رەخنەگر (مرد) نووسەریش خۆ بەخۆ (دەمرێ)

(٤)

بەرهەمێن هیدایەت – جگە لە لێکۆڵێنەوەکانی لەمەڕ دەقێن پەهلەوی و کەلتووری عامیانەی فارسی – دەتوانرێ بکرێ بە چوار گوروپەوە. چیرۆکێن ناسیونالیستی و حیکایەت و دەقێن تەنزئامێز، بەرهەمێن ریالیستی و چیرۆکە سایکۆلۆژییەکان. هەڵبەتە ئەم خانەبەندییەش، خانەبەندییەکی یەکجارەکی و بنجبڕ نییە، واتە چیرۆکەکان بە تەواوەتی لێکدی دانەبڕاون. بەڵکو لە راستیا هەست و کەڵکەڵە ناسیونالیستیەکانی هیدایەت لە گەلێك لە بەرهەمە جۆراو جۆراەکانیدا کەمدابێژێك دیار و بەرجەستەیە.

چیرۆکە ناسیونالیستیەکانی هیدایەت رەنگدانەوەی ئەو هەستە توند و رۆمانتیکیانەیە کە لە سەردەمی جەنگی جیهانی یەکەمدا لە نێو رۆشنبیران، هونەرمەندان و خوێنەوارانی مودێرنی ئێرانیدا رەواجی پەیدا کرد، و پاشان لە سەردەمی پەهلەویدا گۆڕاو بوو بە نیمچە ئایدولۆژییەکی دەوڵەتی.

یەکێك لە دیاردە گرینگەکانی ئەم هەستە توندە خۆ بەستنەوەی توند و خەیاڵی بە ئێرانی بەر لە ئیسلامەوە بوو کە هەمیشە لەگەڵ ئێرانی هاوچەرخدا – واتە ئەو ئێرانەی کە ١٣ سەدە موسوڵمان بووە – بەروارد دەکرا، هەڵبەتە ئەنجامی ئەم بەراوردە زۆربەی کات ئەوە بوو کە دەبێ لە کەلتوری ئیسلامیدا بۆ رەگ و ریشەی هەژاری و داماوی و لاوازی و پاشکەوتوویی ئێران – ی سەردەمی قاجارییەکان بگەڕێی. ئیدی ئەمەش جۆرێك لە رقی سەبارەت بە عەرەب لێدەکەوتەوە بەو

حەساوەی نەتەوەی عەرەب هەم داهێنەری ئیسلام بووە و هەم فاکتەری تەسلیم بوونی کۆمەڵگەی کۆنی ئێران بووە.

هەڵبەتە لەناو بەرهەمەکانی هیدایەتدا، نمایشنامەی (پروین دختر ساسان و مازیار)، کورتە چیرۆکی (آخرین لبخند) هەروەها بەشێك لە پێشەکی (ترانەهای خیام و سەفەرنامەی (أصفهان نصف جیهان) نمایندەی ئەم جۆرە هەستە توندە ناسیونالیستی و رۆمانتیکییەن.

راستە هیدایەت هەرگیز بە تەواوەتی دەستبەرداری هەستی ناسیونالیستی نابێ، بەڵام لە ناوەڕاستی سەردەمی رەزا شاوە – کە ئەم جۆرە هەستانە بوونە دەستمایەی گەورەی بانگەشەو پرو پاگەندەی دەوڵەتی – ئیدی هیدایەت نەك هەر چیرۆکی ناسیونالیستی نانووسێت بەڵکو لە کورتە چیرۆکی (میهن پرست)دا ئەم جۆرە بانگەشە دەوڵەتییە دەداتە بەر تەوس و توانج و بە تەواوەتی خۆی لە ناسیونالیزمی دەوڵەتی جودا دەکاتەوە. لە (توپ مروارید)دا هیدایەت پاشماوەی هەستێن ناسیونالیستی خۆیشی وەلاوە دەنێ وگاڵتەی پێدەکات.

(توپ مروارید) لە گرووپی دووەمی بەرهەمەکانی هیدایەتە. واتە نموونەیەکە لە نووسینە تەنز ئامێز و پڕ تەوسەکانی. تەوس و توانج و تەنز چ لە قسەو گفتوگۆدا و چ لە نووسیندا یەکێك بوو لە تایبەتمەندییەکانی هیدایەت. لە راستیدا لە زۆر بەرهەمی تەنزئامێزی خۆیدا، لە سنووری ئاسایی و باوی تەنز هێوەتر دەڕوات و کار دەگاتە گاڵتەپێکردن و داشۆرینی راستەوخۆ.

بێگومان چ بەرهەمێن ناسیونالیستی و چ تەنزەکانی هیدایەت، لە رووی دەروناسیشەوە قابیلی باس و تۆژینەوە و لێکۆڵینەوەن. لە بەرهەمە ناسیونالیستییەکانی هیدایەت دوو لایەنی دەروناسی بە دی دەکرێ: یەکیان لایەنی دەروناسی کۆمەڵایەتییەو ئەو دیکەیان ئەو توندی و زبری و توڕەییەیە کە لە بەیان و دەربڕینی ئەم هەستە

ناسیونالیستیانەدا پەنهانە. دەکرێ بگوترێ کە لایەنی دووەمی باری دەروونناسییەکە لەناو بەرهەمە ناسیونالیستییەکانی هیدایەتدا زاڵترە. تەنز بۆ هیدایەت وەسیلەیەکە هەم بۆ پۆشینی رق و توڕەیی و هەم بۆ دەربڕینی ئەو رق و توڕەییە بە شێوەی پێکەنیناوی و هێرش ئامێز. تەنز خۆی لە خۆیدا چەکێکی بەڕەڤانییە کە هیدایەت هەم برینەکانی پێ دەپێچێت و دادەپۆشێت و هەم تۆڵەی خۆ پێ لەو کەس و شتانە دەکاتەوە کە بە سەرچاوەی ئەو پەریشانییەیان دەزانێ کە گیرۆدەی بووە.

دیارە گرووپی سێیەمی بەرهەمێن هیدایەت، واتە چیرۆکە ریالیستییەکانی کەمتر لە دوو گرووپی هەوەڵ قابیلی شیکاری دەروونییە، دیارە هیچ بەرهەمێکی هونەری – بە تایبەتی چیرۆک – لە حاڵەتی دەروونی بەدەر نابێ و بەمەش بە جۆرێك لە جۆرەکان دەکەوێتە بازنەی تۆژینەوە و شیکاری دەروونییەوە.

واتە هەرچەندە بەرهەمە ریالیستییەکانی هیدایەت هەوێنی دەروونناسی فەردی و کۆمەڵایەتی بەهێزیان تێدایە، بەڵام ئەو ناوەڕۆك و هەوێنە زیاتر بەندە بە خودی چیرۆکەکەوە تا بە نووسەری چیرۆکەکەوە (هیدایەت) بۆ نموونە چیرۆکێن علویە خانم، طلب آمرزش، محلل، و ...) بەرهەمە ریالیستییەکانی دیکەی هیدایەت پڕن لە هەوێنی دەروونناسی پەیوەست بە خودی چیرۆکەکانەوە، بەڵام باری دەرونی نووسەر و تەنانەت بیر و باوەڕە کۆمەڵایەتییەکانی هیدایەت – ش لە میانەی ئەم بەرهەمانەوە بە دەست نایەت.. لەم جۆرە چیرۆکانەدا کە بابەتەکانیان پتر رەخنەی کەلتووری – کۆمەڵایەتییە، هیدایەت – بە پێچەوانەی زۆر لە نووسەرانی سەردەمی خۆیەوە زیاتر دەوری بینەرێکی ورد و وردبین دەبینێ کە خۆی تێکەڵی چیرۆکەکە ناکات. نە وەکو محمد مسعود لە میانەی ئەم جۆرە چیرۆکەیەوە دەست بە هاوار دەکات و نە وەکو حجازی دەکەوێتە پەند و ئامۆژگاری

حەکیمانە، و نە وەکو جهانگیر جلیلی لە داخ و خەفەتی نەخوێنەواری و جەهل و فەسادی کۆمەڵایەتی دەکەوێتە گریان.

گرووپی چوارەمی چیرۆکەکانی هیدایەت کە ناومان لێنان چیرۆکێن سایکۆلۆژی، ئەم چیرۆکانە چ ریالیستی بن چ سوریالیستی بن و چ هی دیکەبن، دیارترین و گرنگترین خەسڵەتیان ئەمەیە کە مەسەلەی فەلسەفی، ئەنتۆلۆژی، سایکۆلۆژی و – تا ئەندازەیەکی کەمتر – کۆمەڵناسی بابەتی سەرەکیان پێکدێنێ. دەتوانرێ ئەم تایبەتمەندییەی چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت لە دوو ئاستدا بدینرێ: یەکێکیان ئەوەیە کە بایەخ و گرینگی چیرۆکڤانی ئەم بەرهەمانە لە چیرۆکی گرۆپەکانی پێشوو کەمترە. دووەمیان ئەوەیە کە کات و شوێنی چیرۆکەکە هەرچی یەك بێ ئەوا بابەتی چیرۆکەکە، یان لایەنی سەرەکی چیرۆکەکە یۆنیڤێرسەڵە (عالەمییە عامە) گشتییە، لەم روەوە پەیوەست بەکات و شوێنێکی تایبەت نییە. بۆ نموونە چیرۆکی (زندە بەگور) کە لە چیرۆکەکانی هەوەڵی هیدایەتە، لە فەرەنسا نووسراوە، لە سێ لایەنەوە رواڵەتی ریالیستی هەیە. یەکێکیان لە لایەنی هونەرییەوە، دووەمیان لەم لایەنەوە کە چیرۆکەکە شوێن و کاتێکی هەیە کە خوێندکارێکی ئێرانی لە چواچێوەیدا خۆ دەکوژێ، سێیەم لەم لایەنەوە کە ئەم چیرۆکە لەسەر بناغەی هەوڵی خۆکوژییەیەکی هیدایەت کە لەو کاتانەدا روویداوە رۆنراوە و نووسراوە.

بە هەرحاڵ بابەتی(زندە بەگور) هەمان بابەتە کە زۆر جاران لە بەرهەمێن سایکۆلۆژی هیدایەتدا، کە شوێن و کاتی تایبەتیان نییە، دوو بارە بووەتەوە هەر یەکێك لەم چیرۆکانە ئەگەر چی تایبەتمەندی خۆیان هەیە، بەڵام لە هەر هەموویاندا باس هەر باسی مەرگ و ژیان، کێماسی و کەماڵ، سەرکەوتن و شکست، بەهاکانی کۆمەڵ، بایەخی مرۆڤانی دیکە، جەبر و ئیختیار، هەق و ناهەقە.

ئەوەی لەو چیرۆکە سایکۆلۆژیانەی کە بەر لە (بوف کور) نووسراون مایەی سەرنج بێ ئەوەیە کە هەر یەکێك لەو چیرۆکانە کەم دابێژێك جۆرە زەمینەیەکی بۆ لە دایکبوونی بوف کور خۆش کردووە، لەتۆ وایە هەوەڵجار بوف کور نووسراوە و ئەوجا شوێنەوار و ماکی لەو چیرۆکانەدا بەجێ هێشتووە. بۆیە دەکرێ ئەم چیرۆکە سایکۆلۆژیانە بە جۆرە بەرنامەیەکی درێژخایەن بزانرێ کە بەرە بەرە دەچێتە پێشێ و لە (بوف کور)دا دەگاتە لوتکەی خۆی.

هەڵبەتە مەبەست ئەوە نییە کە وەختێ نووسەر لە ساڵی ١٩٢٩دا (زندە بەگور)ی نووسی بەرنامەیەکی لەم جۆرەی لە زەین و مێشکدا هەبووە و ئەنجام لە ساڵی ١٩٣٦دا بە نووسینی (بوف کور) تەواوی کردووە. بەڵکو مەبەست ئەمەیە کە (بوف کور) بە هیچ جۆرێ زادەی رۆژ و دوو رۆژ نییە، بەڵکو لە رووی بونیاد، جەوو دەروونناسی و فەلسەفە و ئەنتۆلۆژی و زۆر وردەکاریی دیکەوە قەرزار باری ئەو هەوێن و تیمانەیە کە لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی پێشووی هیدایەت و لە یەك دوو شوێنیشدا لە پێشەکی ترانەهای خیامدا هەن. واتە ئەگەر بمانەوێ بۆ سەرچاوەکانی (بوف کور) بگەڕێین، دەبێ زیاتر لە چیرۆکەکانی پێشووتری هیدایەتدا بۆی بگەڕێین تا لە بەرهەمەکانی کافکا، ئەدگار ئالن پو، جیرار دونیرڤال و ئەوانی دی.

(عروسك پشت پردە)، (سەقطرە خون) و (مردی کەنفش راکشت) باشترین نموونەی ئەو چیرۆکانەن کە لە رووی بونیاد، فیکر و ئەندێشە، لە رووی هەست و سۆزەوە، و لە کەش و هەواو هاماجدا وەکو (بوف کور) وان.

زۆربەی چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت، رێك وەکو تراژیدییەکانی شەکسپیر، کە دەگەنە کۆتایی، یەك دو جەنازە لەسەر شانۆکە دەکەون.

بەڵام بە هەرحاڵ دەبێ ئەوەمان لەبەر چاو بێ کە هەر بەرهەمێکی ئەدەبی بەر لەوەی هەندێ لایەنی سایکۆلۆژی یا کۆمەڵناسی یا هەر

زاراوەیەکی دیکەی لەو بابەتە عەکس بکاتەوە و بنوێنێ، بەرهەمێکی ئەدەبییە. داگرتنی بەرهەمێکی ئەدەبی بۆ ئاستی زاراوە و تێوری سایکۆلۆژی کارێکی تا رادەیەك ئاسانەو و پێویستە بە هۆشیارییەوە خۆتی لێ بپارێزی.

گوتمان بوف کور لوتکەی چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەتە و ماکی لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی پێشووتری هیدایەتدا دیارە و هەیە بە تایبەتی لە (عروسك پشت پردە)، (سەقطرە خون)، (مردی کەنفش راکشت).. (بوف کور) بە مانا تەقلیدییەکەی چیرۆك، چیرۆکێکی ریالیستی نییە، بە هەرحاڵ حیکایەتی ئەم چیرۆکە لە دوو زەمانی جیاوازدا روو دەدات. حیکایەتی (زن اثیری) پەیوەستە بە سەردەمی هاوچەرخەوە، و حیکایەتی (زن لکاتە) لە سەدەکانی ناڤیندا، و لە سەردەمی زێڕینی شاری رەیدا روودەدا.

* * * *

بە هەرحاڵ ئەدەبییەت پێگەی راستەقینە و هونەری هەر بەرهەمێکی ئەدەبی دیاریی دەکات. واتە بەرهەمێکی ئەدەبی بەر لەوەی هەر شتێك – ی تر بێ، بەرهەمێکی ئەدەبییە، نەك بەرهەمێکی دەروونناسی یا بەیاننامەیەکی سیاسی، یان تێورییەکی کۆمەڵایەتی – ئەگەرچی لەوەشە لە ناوەڕۆکدا ماکێکی ئەوانەشی تێدا بێ. هەڵبەتە مشت و مڕە کۆنەکەی (هونەر بۆ هونەر، یا هونەر بۆ کۆمەڵ) لە بنەڕەتدا غەڵەت خرا بووە روو. هونەر هەم بۆ هونەرە و هەم بۆ هونەریش نییە: بۆ هونەرە چونکە لە غەیری ئەم شێوەیەدا هونەر نییە. بۆ هونەر نییە، چونکە ناسینی هونەر پێویستی بەوەرگر و موخاتەب هەیە. واتا خوێنەر و بینەر و بیستەر هونەر دەکەن بە هونەر. هەر بە هەمان پێوانە هونەر هەم بۆ کۆمەڵە و هەم بۆ کۆمەڵیش نییە: بۆ کۆمەڵە چونکە نەك هەر موخاتەبی هەیە، بەڵکو کاریگەری تێوریان و زاراوە و دیاردەێن کۆمەڵایەتیشی بە سەرەوە هەیە (ئەگەر لە رێگەی زەین و زەینیاتی

داهێنەرەکەشەوە بێ). بۆ کۆمەڵ نییە، چونکە تایبەتمەندییەکانی لە رۆژنامەوانی رووت، لە بانگەشەی سیاسی، لە مێژوونووسی، لە کۆمەڵناسی و ئەو شتانە جیاوازە، بێگومان هەر بەرهەمێکی ئەدەبی بگری کەم دابێژێك کاریگەری ئەو بابەتانەی پێوە هەیە، بەڵام ئەمە بەرهەمەکە ناکات بە بەرهەمێکی نا ئەدەبی.

بۆ نموونە (زستان)ی أخوان ثالث دەکرێ لە روانگەی سیاسی و دەروونناسییەوە شی بکرێتەوە، بەڵام (زستان) هۆزانە" بەیاننامەیەکی سیاسی یان تیۆری دەروونناسی نییە. (بوف کور)ی هیدایەت گەلێك جار و بەشێوەی جۆراوجۆر لە روانگەی سیاسی، دەروونناسی و کۆمەڵناسییەوە خراوەتە بەر رەخنەو شیکردنەوە، بەڵام (بوف کور) رۆمانە، هیچ یەکێك لەو بابەتانە نیە.

بابەتێکی گرینگ لە بواری ئەفراندندا هەیە کە پێویستە ئاماژەیەکی کورتی بۆ بکەین ئەویش رۆڵ و بایەخی ژیانی هونەرمەندە لە خوڵقاندنی بەرهەمەکەیدا. ئەم بابەتە بە تایبەتی لە رۆمان و چیرۆکدا مشت و مڕی زۆری لەسەر چێ بووە. سەردەمانێ گەلێك لە رەخنە ئەدەبییەکان لەسەر بناغەی ژیانی خودی نووسەر رۆدەنرا، یان بە پێچەوانەوە ژیاننامەنووسان بەرهەمی نووسەرێکیان دەکرد بە سەرچاوەی سەرەکی کاری خۆیان لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا قوتابخانەی (رەخنەی نوێی انگلیزی – ئەمریکایی) مەسەلەی ژیانی شاعیر و نووسەر، و تەنانەت (نیاز و مەبەستی) شاعیر و نووسەریان خستە بەرپرسیار بە پەیدابوون و دەرکەوتنی (بونیادگەرایی) بایەخ و رۆڵی خودی نووسەر لە لێکۆڵینەوەی بەرهەمێن ئەدەبیدا زیاتر هاتە خوارەوە و وەختێ نۆرە هاتە سەر (بونیادشکێنی) یەکێك لە پێشەنگای ئەم تیۆرییە ئەدەبییە (رولان بارت) (مەرگی نووسەر)ی راگەیاند. ئەگەر ئەم بۆچوونە دروست بێ کە (بەرهەم) نووسەر دەنووسێت، نەك نووسەر بەرهەم بنووسێت)و ئەگەر ئەم بۆچوونەی

گەلێك لە (بونیادشکێنان) – کە مەرج نییە لەگەڵ بۆچوونەکەی پێشدا جیاواز بێ– قەبوڵ بکرێ کە رۆڵی سەرەکی و بناغەیی بە خوێنەرە نەك بە نووسەر، ئەوا ئاشکرایە کە زانست و ئەزموون و راو خولیا و زەینیات و تەنانەت نیاز و مەبەستی نووسەر ناتوانێ رۆڵی سەرەکی لە خوڵقاندنی بەرهەمدا هەبێ. بە هەرحاڵ ناکرێ زیاد لە پێویست دەست لەسەر ئەمە دابگیرێ و بە حوکمی رەها بزانرێ، چونکە لە کاری زۆر زۆر هونەریشدا کەم دابێژێك سێبەری نووسەر، گەر کەسێك بیەوێ بۆی بگەڕێ، دەدۆزرێتەوە. جا ئەم حاڵەتە (حوزوری نووسەر لە بەرهەمدا) لە هەندێ بەرهەمی هیدایەتدا (لە چیرۆکە سایکۆلۆژییەکان)یدا دەبینرێ چیرۆکە سایکۆلۆژییەکانی هیدایەت لەو جۆرە چیرۆکانەن کە لە رووی دۆز و ناوەڕۆکەوە – کەم دابێژێك – خاڵی فەلسەفی، ئەنتۆلۆژی، دەروونناسی و ئەو بوارانەی لە خۆ گرتووە، بەڵام هیچ یەکێك لەو خاڵانە بەو رادەیە زاڵ و زەق نین کە بتوانرێ بە بەیاننامەیەکی ئەو بوارانە حەساو بکرێ. بە گوتەیەکی دی هەموو ئەم بەرهەمانە بەرهەمی ئەدەبین بەڵام بۆتیقای بەرهەمەکان پتر لەسەر بناغەی ئەو بوارانە وەستاوە. لە ئەنجامدا ئەم چیرۆکانە – بۆ نموونە (بوف کور، زندە بەگور، سەقطرە خون، سگ و لکرد، مردی کەنفش را کشت و – بە هەموو ئەو جیاوازییانەوە کە لە نێوانیاندا هەیە، لە دوو تایبەتمەندی گشتیدا یەك دەگرنەوە، یەکێکیان ئەوەیە کە نێوەڕۆکی چیرۆکڤانیان و هەروەها هەندێ جار کاراکتەرسازیان، سادە و سنوور دارە. دووەمیان ئەمەیە گەرچی زەمینەی کەلتووری، کۆمەڵایەتی و مێژووییان بێ چەند و چون ئێرانییە – ئەو مەسەلە و پرسانەی لەو چیرۆکانەدا خراونەتە روو کات و شوێن ناناسن، و لە دوا شیکردنەوەدا لە خانە و سنووری هیچ کەلتوور و شارستانیەت و کۆمەڵگەیەکی تایبەتیدا ناگیرسێنەوە.

* * * *

ژن بە کورت و کرمانجی، لە چیرۆکەکانی هیدایەت یا فریشتەیە یان قەحبەیە لایەنی نێگەتیف زۆر لە لایەنی پۆزەتیف زاڵتر دەردەکەوێ. پیاویش لەم جۆرە چیرۆکانەیدا بە زۆری لە رووی پەیوەندی سیکسییەوە لەگەڵ ژندا بێ تەجروبەو ناشییە. شەرم، گومان لە دروستکاری ژن، و ترس و نیگەرانی لە پەیوەندیین سۆزداری دەگەڵ ژندا لە تایبەتمەندییە دیار و بەرجەستەکانی پیاوە. واتە پیاو لە رووی پەیوەندیین سێکسی و سۆزدارییەوە دەگەڵ ژنی واقیعیدا، دەگەڵ ژندا وەکو لە بووندا هەیە، لەگەڵ ژنی مرۆڤدا، لەگەڵ ئەو بوونەوەرەدا کە دەکاتە کۆمەڵێك لایەنی لاواز و کۆمەڵێك لایەنی بەهێز، زۆر نامۆ و بێگانەیە و بەدووی ژنێکی ئایدیاڵدا وێڵ – ن کە بیان پەرستێ.. لەبەر ئەمە سەیر نییە کە هەم لە چیرۆکی (صورتکها) و هەم لە چیرۆکی (س. گ. ل. ل.)دا بە راشکاوی دەگوترێ کە پیاو (ئاشقی ئەشقە) دیارە ئەم (ئاشقی ئەشقە) لە رووی دەروونناسییەوە دەکاتە (ئاشق بوونی خۆ) واتە جۆرێکە لە (نارسیسم) کە خۆی لە خۆیدا زادەی بێ متمانەییەکی توندە بەخۆ و بە هەرحاڵ ژن لە بەرهەمەکانی هیدایەتدا – بەلای کەمەوە لە رووی سیکسی و سۆزدارییەوە – وەکو بوونەوەرێکی بیگانە و نەناسراو دەمێنێتەوە. ئایا لە ژیانی خودی هیدایەت –شدا ژن بوونەوەرێکی نەناسراوو بێگانە بووە؟

* * * *

یەکێك لە گرفتە خەتەرەکانی کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵات ئەوەیە کە هێندە پێشنەکەوتووە کە بتوانێ بە هۆشیارییەوە بەرهەمی هونەری، بیر و بۆچوون و بەرنامە کۆمەڵایەتییەکان و تەنانەت خودانی ئەو بەرهەم و بۆچوونانە بخاتە بەر وردەبینی لێکۆڵینەوە و هەڵسەنگاندنەوە و هەر لایەنێك لە لایەنەکانی هەر روداوو دیاردەیەك بە پێوەر و پێوانەی تایبەتی خۆی هەڵسەنگێنێ و لە مەحەکی رەخنەی بدات. لە لای ئێمە یان سپیە یان رەش، یان رەفزە یان

پەسند، یا با بژییە یان با بڕوخێ، لەمەش خراتر ئەوەیە رۆژێك پەسندەو رۆژێکی دی رەفزە، رۆژێ بابژییەو رۆژێکی دی با برۆخییە.دیارە ئەمە هەڵەیەکی کوشندەیەو هەر گرووپ و دەستەو میللەتێك وابێ لە کاروانی شارشتانیەت دوا دەکەوێ و ناتوانێ بەشداری لەبەرهەمهێنانی مێژوودا بکات.

بۆ نموونە هیدایەت تا لە ژیاندا بوو هەمیشە بێزاوو دەرکراو بوو. ئەگەر بەگژ دەسەڵاتی باوی ئەدەبی و سیاسی دا نەچووبایە، ئەویش مامۆستایەکی موحتەرەم دەبوو و کتێبەکانی رەواج و بازاڕیان دەبوو، دەیتوانی جێ و رێ و پارەی خۆی هەبێ و پشت بەدایك و بابی نەبەستێ. ئەگەر بەگژ حزبی تودەدا نەچووباو ملی بۆ ئامانجە سیاسییە ستالینییەکان و رچە و رێبازە هونەرییە جیدانۆفییەکان بدایە، دەریان نەدەکرد و – لەگەڵ کافکادا – بەنائومێدو بەزیوویان حەساو نەدەکرد.

بەرهەر حاڵ هێشتا کفنەکەی بەتەواوەتی زەردنەبوو بووکە ئالەتی بت سازی و بتپەرستی لە چەند لایەکەوە کەوتە کار. بەخۆی لەناو ناوان دا نەمابوو و چیتر لە کەس نەدەبووە مووی لووت، مردنەکەیشی کرا بە شتێکی جوان و شیك و مۆدێلێکی باڵا" ئەوەبوو کە لە زەرفی ٢– ٣ساڵ دا هیدایەتی بێزراوی دەرکراوی تەنیا و دەربەدەر بوو بە بتێك کەس جورئەتی نەدەکرد لە گوڵ کاڵتری پێ بڵێ. کار گەییە ئەوە چ بەقسە و چ بە نووسین مەرگی هیدایەتیان دایە پاڵ ئیمپریالزم.

هیدایەت لە رۆژی ٣/دیسمبر / ١٩٥٠دا لە تارانەوە رووی کردە پاریس و رۆژی ٤/٩/ ١٩٥١ جەنازەکەیان کەشفکرد، هیدایەت بەمەبەستی سەرهەڵگرتن لە ئێران وەدەرکەوت نەك بەمەبەستی خۆکوژی، بەڵام کەبینی رێگەی سەرهەڵگرتن گیراوە، خۆی کوشت.

دوا بەرهەمی چاپکراوی هیدایەت (پیام کافکا)یە کە بێ ئومێدی و بێزاری و بێ تاقەتی هیدایەت بەڕوونی لە بن دێڕەکانی ئە بەرهەمەدا، کە لە ساڵی ١٩٤٨دا بڵاوبووەوە، بەرجەستەو دیارە.

شەوی ٩/٤/ ١٩٥١ جەنازەکەی هیدایەت کەشفکرا پاش ئەوەی هەموو کون و کەلەبەرەکانی بە چاکی گرتبوو، بەلوعەی غازی مویەقەکەی کردبووەوە و لەسەر ئەرزەکە راکشابوو. ئەوانەی کە بوو بوونە مایەی کەشف بوونی جەنازەکەی، ژن و مێردێکی ئەرمەنی ئێرانی بوون کە لە پاریس نیشتەجێ بووبوون، ماڵباتی ئەم پیاوە ئەرمەنییە لە تاران لە نزیکی ماڵی باوانی هیدایەت دوکانی خۆراك فرۆشییان دەبێ، ئەم پیاوە (صادق خان)ی لەوێوە دەناسی. هیدایەت لەو ماوەیەی کە لە پاریس دەبێ چەند جارێك لە ماڵی ئەم ژن و مێردە ئەرمەنییەدا شامی کرد بوو. ئەمجارەیان هیدایەت ئەوانی دەعوەت کردبوو کە ئێوارە بۆ شام میوانی ئەو بن. جا ئەمەی کە ئایا لە کاتی دەعوتکردنەکەدا لێبڕابوو خۆی بکوژێ و ویستبێتی جەنازەکەی لە لایەن ئەوانەوە بدۆزرێتەوە، یان پاش دەعوەتەکە بڕیاری دابوو خۆی بکوژێ ئەمە دیار نییە. بەهەر حاڵ ئەم ژن و مێردە لە دەرکەدەدەن و کەس وەڵامیان ناداتەوە. بەڵام بۆنی غاز دەکەن . ئیدی بەم جۆرە خودانی ماڵەکە پۆلیس ئاگادار دەکاتەوە.

سەرچاوە:

* قصة نويسي / رضا براهني
چاپ چهارم نشر البرز/ تهران / ١٣٦٨ ل ٤٨١- ٤٨٨
*ادبيات داستاني
قصة، رمانس، داستان كوتاة، رمان
جمال مير صادقي
تهران ١٣٧٦ چاپ سوم
* صد سال داستان نويسي ايران
حسن مير عابديني
چاپ اول ١٣٧٧ ل ٥٥-٨٠ و ل١٠١-١٠٤
* خلاصة داستاني كوتاة فارسي از آغاز تا امروز
محمد باقر رضايي / چاپ اول ١٣٧٨
* صادق هيدايت و مرگ نويسندة:
دكتر محمد علي همايون كاتوزيان
چاپ دوم ١٣٧٤ نشر مركز
* يوسف اسحاق پور. برمزار صادق هيدايت، ترجمة باقر پرهام
تهران، باغ آيينة ١٣٧٣
* حەمە کەریم عارف، ئەودیوی مەرگ، چاپی ٢٠٠١ هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی
پەروەردە ل٣١-٥٦

شوێن لەکاری چیرۆکڤانیدا

رەنگە ئەگەر بگوترێ چ شتێك لە دەرێی شوێندا نییە، نەبێ بە زێدەرۆیی، چونکە هەر شوێنە کە جۆرە ئارامییەك بە نیگەرانی و دوودڵی و ناڕەحەتییەکانی رۆحی بەشەر دەبەخشێت،و هەستی وابەستەگی و هاوولاّتییەتی لادروست دەکات و هەر لەو چوارچێوەیەشدا هەست بە کات و ناسنامەی ناوچەیی دەکات، چەمك و قەوارەی شوێن بەجۆرێ پەلو پۆ دەهاوێت و بەرجەستە دەبێت کە وا دێتە بەرچاو هیچ شتێك بەبێ ئەوو لە دەرێی ئەودا روو نادات.. هەڵبەتە لێرەدا بەپێی توانا هەڵوەستەیەك لەسەر شوێن وەکو توخم و رەگەزێك لە رەگەزەکانی کاری هونەری چیرۆکڤانی دەکەین.. دیارە شوێن لە کاری هونەری چیرۆکڤانیدا بەشێوەی جیاوازی واقیعی و رەمزی و مێژوویی و جوگرافی،و حەقیقی و خەیاڵی.. کۆن و

تازە..هتد. بەرجەستەکراوە، ئیدی لە چ ئاستێکی هونەریدا بەرجەستە کراوە، ئەمەش بۆ خۆی بابەتەو گفتوگۆو باس و خواس هەڵدەگرێ.. جا شوێن لە چیرۆك و رۆماندا، دەکاتە ئەو زەمینەیە کە هەر هەموو رەگەزو پاژەکانی کارە هونەرییەکە یەکدەخات، تەنانەت کات و زەمەنی چیرۆکڤانیش لەودا بەرجەستە دەبێت و ئەگەر هونەرمەندەکە، لە باری مێژوویی و هونەرییەوە راستگۆیانە مامەڵەی لە تەکدا بکات ئەوا کارەکەی لە مێژوودا رەگاژۆ دەبێت و بەردەوامی و بگرە نەمری پەیدا دەکات..و شێوازو زمانی خۆیشی بەرهەمدێنێ.. دیارە شوێن بە نووسەری کەم ئەزموون و سست خەاڵ،و هەستسز، ڕام ناکرێ و نابێ بەو زەمینەیەی کە هەموو پاژەکانی کارە هونەرییەکە یەکبخات، هەڵبەتە پەیوەندی شوێن بە هونەری چیرۆکڤانییەوە بە باری ئاسۆییدا دەکاتە مێژووی مامەڵە کردنی نووسەران لەگەڵ شوێنە ناوچەییەکانی خۆداو بە درێژایی مێژووی ئەو هونەرەو بەباری ستوونیدا دەکاتە ئەو بەها هونەرییەی کە شوێن بۆ چیرۆك و ڕۆمانی دەپارێزێ و دابینی دەکات، جا ئەم دوو لایەنەش بە جۆرێ تێکدەڕژێن و ئاوێتەی یەکدی دەبن مەگەر زەرورەتی لێکۆڵینەوە بخوازێت دەنا جیا کردنەوەیان زۆر دژوارە. هەڵبەتە لێرەدا مەبەست لە شوێن ئەو بەها ئەستاتیکی و هونەرییەیە کە شوێن بە هونەری چیرۆك و رۆمانی دەبەخشێت، جا کاری چیرۆکڤانی بە گشتی و رۆمان بە تایبەتی، وەکو کارێکی هونەری و ئەدەبی لە ناخدا تایبەتمەندی کۆمەڵێك قۆناغ و بارو دۆخ ،سیمای قارەمانان و ماکی هزری هەڵگرتووە،و ئەمەش خوێندنەوەی وردی دەوێ، خوێندنەوەیەك کە کەشفکردنی بەها ئەستاتیکی و هزرییەکانی شوێنی، لە ناو کاری چیرۆکڤانیدا وەکو یەکەیەکی یەکپارچە مەبەست بێ. هەڵبەتە نووسەران بە شێوازی هونەری جیاواز

مامەڵە لەگەڵ رەگەزەکانی کاری هونەریدا، کە شوێن رەگەزێکی گرنگە لە واری چیرۆکڤانیدا، دەکەن. بۆیە چۆنیەتی مامەڵە کردن لەگەڵ رەگەزی شوێندا لە لای هەندێ نووسەر زۆر تەقلیدی و سەرڤە سەرڤە و کاڵ و کرچەو لە ئاماژەکردن و ناوبردن تێناپەڕێ، وەکو ناوبردنی هەندێ شوێنی وەکو شەقام و کۆڵان، ماڵ و گەڕەك، پەرستگە،و گازینۆو گەرماو.. ناوچەو گوند، شارو دێ..هتد، بەڵام ئەم شوێنانە مردوون و لە بۆتەی هونەردا قاڵ نەبوونەتەوەو هیچ مەودایەکی هونەرییان پەیدا نەکردووەو تینویەتی هونەریی خوێنەر ناشکێنن، دیارە بە پێچەوانەشەوە هەندێ نووسەر توانیویانە بە شێوازێکی مودێرن و تازەخوازانە رەگەزی شوێن بەجۆرێ بهونەرێنن کە بەکردنەوەی پەنجەرەیەك، یان دەرگایەك، ولاتێك بەدارو بەردو بەشەرو داب و نەریت و جەنگ و ئاشتی و قوللەو قەلات و سەنگەرو شۆرش و هەورازو نشێو و مێژووییەوە، دەخوێنییەوەو لەبەرچاوی خەیاڵت بەرجەستە دەبێت (بڕوانە قەلای دمدمی عەرەبی شەمۆ) رەنگە بایەخدان بە شوێن وەکو رەگەزێکی هونەری بە شێوەیەکی گشتی بگەڕێتەوە بۆ سەرەتای سەرهەڵدانی پەرەسەندنی کۆمەلایەتی و هزری، کە لەو سەرو بەندەدا هاولاتیەت هاتووەتە ئاراوەو وابەستەگی بە مێژوو و کۆمەڵگەو خێزانەوە پەیدا بووە، کە ئەمە خۆی لە خۆیدا فاکتەری گۆڕانکاری کۆمەلایەتی بووەو گۆڕانی وارەکانی دیکەی ژیانی بەگەڵ خۆی خستووە کە هونەر یەکێکیانە.

هەڵبەتە جیاوازی مامەڵەکردن لەگەڵ رەگەزی شوێنا لە کارێکی چیرۆکڤانییەوە بۆ کارێکی دیکە، ئیدی ئەو کارانە هی یەك سەردەم و قۆناغ بن، یان هی چەند سەردەم و قۆناغێکی جیاواز بن، هی یەك نووسەر بن یا هی چەند نووسەرێك بن، نیشانەی جیاوازی چۆنییەتی

مامەڵەکردنی نووسەرانە لەگەڵ رەگەزی نێوبراودا. هەروەها نیشانەی رەنگدانەوەی رووداوە کۆمەلایەتییەکانە لای هونەرمەند، واتە ئاستی خوێندنەوەی هونەریانەی هونەرمەند بۆ ئەو رەگەزە لە چوار چێوە کۆمەلایەتی و رۆشنبیری و سیاسییەکەیدا دەر دەبڕێت، کە بەداخەوە خوێندنەوەی هونەری گەلێك لە رۆماننووس و چیرۆکنووسانی ئێمە زۆر لاوازەو کارەکانیان هەر بەناو دەچنە خانەی رۆمانەوە، و لە مەرجە بنەرەتییە هونەرییەکانەوە دوورن و چۆنییەتی بونیادی کارەکانیان نیشانەی لاوزی ئاستی رۆشنبیرییانە لەو بوارەدا، نیشانەی سستی پێوەندی ئەدیبەکەیە بە کۆمەڵگە کەیەوە، نیشانەی دەسەلا ت نەشکانی ئەدیبە بەسەر ئەو هونەرە قورسەدا (چیرۆکڤانی)..هەڵبەتە پەرەسەندنی ژیان و دیتن و خوێندنەوەی نووسەر بۆ مێژوو ولاتی خۆی، تا رادەیە ئەزموونی رۆماننووسیی دەوڵەمەند کردووە، بەلام ئەم دەوڵەمەندییە یان دەوڵەمەند بوونە هێشتا هەر سەرڤە سەرڤەیەو نەیتوانیوە جەوهەری پەیوەندی نێوان مێژوو وشوێن لە ئەزموونە هونەرییە بالاکەدا ڕیشاژۆ بکات.. سڵکردنەوە لە رابردووی دیارو نادیار، ترس لە راستبێژی و رۆشنبینی و جیهانبینی روون و ئاشکرا، لاوازی خوێندنەوەی هونەری بۆ رووداو و دیاردەکان کردویانەتە کارێك کە لایەنی ئایدۆلۆجی، ئایدۆلۆجییەکی سەقەت و ئیفلیج زاڵ بێ بەسەر لایەنی هونەریدا، کە هەموو دەزانین تەنیا هونەرییەت شەفاعەت بۆ کاری هونەری دەکات و ناسنامەی پێدەبەخشێت و جۆرە نەمرییەکی دەداتێ.. جا رۆمان و کاری چیرۆکڤانی بە گشتی کاتێ شوێنی دروست و شایستەی خۆی دەگرێت کە سەرلەبەری ژیان بکات بە کەرەستەو ناوەرۆکی خۆی، ئەمەش تێگەییشتنی هونەریانەی بۆ

مێژوو دەوێت، مێژووش لە شوێنداو لە ناو پرۆسەی گۆڕان و گۆڕیندا چێدەبێتو هونەرییەت پەیدا دەکات..

***

ڕەنگە ئەگەر بگوترێ مێژوو چیرۆکێکی ریالیستییە،و چیرۆك و رۆمان مێژوویەکی فانتازی و هونەرییە، ئەمە تا رادەیەك بە وراوەبێژییەکی ئەدەبیانە دابنرێ. بەڵام پڕ بە پێستی مەبەستی ئەم گوتارەیەو گەر هەندێ ورد لە کاروانی چیرۆکڤانی کوردی بڕوانین، جۆرە بێ تاریخییەتێك بەدی دەکەین، کە ئەمەش بێگومان دەگەڕێتەوە بۆ کەم ئەزموونی ئەدیبان و نابەڵەدی لەمەڕ پرەنسیپەکانی هونەرو پەیوەندی ئەم پرەنسیپانە بە یەکترەوە، دەنا ئاشکرایە کە مێژووی هەر شتێك بریتییە لە چۆنییەتی پەیوەندی نێوان پاژو بەشەکانی ئەو شتە.. جا شوێن وەکو رەگەزێکی هونەری، بەشێکی گرنگ لە مێژووی تایبەتی ئەو کارە پێکدێنێ و کارەکەش بەبێ ئەو، هونەرییەت وەرناگرێت و ناشێت ناوی هونەری لێ بنەیت.. هەڵبەتە شوێنش، بەبێ پەرەسەندنی قارەمان و گەشەکردنی رووداو وبەرجەستەبوونی شێواز هیچ بەهایەك پەیدا ناکات، تەکنیکی هونەری قوڵی و کارایی شوێن کەشفدەکات، دەنا بەبێ تەکنیکی هونەری زندووترین شوێن، مرداردەبێتەوەو ئەفسوونی بەتاڵ دەبێتەوە. دروستە تەکنیك جوانی شوێن بەرجەستە دەکات، دەوڵەمەندی مێژوویی شوێن جیهانبینییەکی دەوڵەمەند بە نووسەر دەبەخشێت، بەڵام هەر هەموویانە کاتێ هونەرییەت وەردەگرن کە قارەمان لە ناویاندا بجوڵێ و کار بکات، رووداو پەرەبسەنێ و گەشە بکات، زمان خۆی بەرهەمبێنێ و هۆشمەندیی هونەری عەکس بکاتەوە،و شێواز شەقڵی خۆی وەربگرێت- جا لێرەوە تاریخییەت، کە بەرجەستە کردنی

شێوازی ژیانە، جێگای دروستی خۆی وەردەگرێت. ئیدی بەمجۆرە شوێن و واقیع و تاریخییەت لە ناوپرۆسەی کارلێکی ژیاندا، ئاوێتە دەبن و لە هونەردا رەنگدەدەنەوەو خەسڵەت و جەوهەری واقیع بە کاری هونەری دەبەخشن.. بە هەرحاڵ شوێن لە کاری هونەریدا جیایە لە شوێنی سەرزەوی یان واقیعی.شوێن لە کاری هونەردا بەشێکە لە بونیادی کارە چیرۆکڤانییەکەو لە چیرۆك یا رۆمانەکەی دەربێنی، تایبەتمەندی خۆی لە دەست دەدات و هیچ ناسنامەیەکی نابێ.بەڵام شوێن لە واقیعدا یان لەسەر ئەرزا بەشێکە لە شتێك یان لە قەوارەیەکی دیکە.. شوێنی هونەری ئەوەیە وات لێبکات هەست بکەی لە شوێنێکدایت پەیوەندییەکی بەتینی بە گیان و مێژوو و پێکهاتەی کۆمەڵایەتییەوە هەیە. کاتێ رۆمانێك دەخوێنییەوە شوێن تیایدا خەسڵەتێکی مێژوویی هەیە، مەودا ئەندازەییەکانت مەبەست نییە، ئەوی مەبەستە ئەو رەهەندە جوگرافی و ئەندازەییانەیە کە ئاوێتەی کارە هونەرییەکە بوون و رۆحی کارە هونەرییەکەیان پێکهێناوە.. واتە شوێن لە دنیای چیرۆك و رۆماندا ناکاتە هێڵە گشتی و زانیارییە گشتییەکان، بەڵکو شوێن ئەو هێڵ و زانیارییە گشتیانە دەگۆڕێت بۆ خەسڵەتێکی هەرە تایبەتی.. ئێمە کە چیخۆف دەخوێنینەوە مێژوو و جوگرافیاو داب و نەریت و کۆمەڵگە و ژیان و ژیاری روسیای سەردەمێك بەچڕی و لە دوو توێی کارێکی هونەریدا دەخوێنینەوە..، واتە چیخۆف هەموو ئەو شتانەی هونەراندووەو بە زمانی هونەر شوێن و مێژوو و پەیوەندییەکانی دیکەی خستوەتە بەر دەستمان. خۆ ئەگەر لە کارێکی هونەریدا، شوێنێکی دیارو ناسراو هەبێ و لە دەرێی کارە هونەرییەکەدا حزوری زیاتر بێ ، ئەوا بێگومان نیشانەی ناکامی ئەو کارەیە، کە ئەمە بەزەقی لە زۆربەی رۆمان و چیرۆکی کوردیدا

بەدی دەکریٚ.. هەڵبەتە شوێن لە پرۆسەی هونەریدا کاتیٚ دەبیٚ بە شوێن وبە چوارچێوە بۆ رووداوەکان و هەڵسوکەوت و جم وجوڵی قارەمانەکان کە خەسڵەت و تایبەتمەندییەکانی لە کارە هونەرییەکاندا بە دیار بکەویٚ. واتە شوێن تەنیا ناوێکی گشتی نەبیٚ و بتوانی بە ئاسانی هەر ناوێکی دیکەی لە جیاتی دابنەی، بۆ نموونە شار کاتیٚ وەکو شوێن شارە کە سیما کۆمەڵایەتی و ئابورییەکانی لە ناو پرۆسە هونەرییەکەدا بهونەرێنریٚ و لە خودی کارە هونەرییەکەدا تایبەتمەندییەکانی بەرجەستە ببیٚ. یان کە گوند دەکریٚ بە شوێن، ئەو کاتە دەبیٚ بە شوێن و تایبەتمەندی وەردەگرێت، کە پەیوەندییە بەرهەمهێنانە باوەکانی بهونەرێنریٚ و نەشێت لەکارە هونەرییەکەی دابڕی و دەری بێنی. هەڵبەتە شوێن چ بابەتی بیٚ یان گریمانەیی، راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ رەگێکی دەچێتەوە سەر واقیع، واتە شوێن بەم چەمکە بە کاڵی یان بە تۆخی زادەی رەنگدانەوەی واقیعی بابەتییە لەسە خەیاڵدانی هونەرمەند،و دیاریشە شوێن بە کاری مرۆڤ و رەوتی رووداوەکانەوە بەها پەیدا دەکات و ئەمانە دەچنە حاڵەتی کارلێکی تەواوەوەو لە بۆتەی پرۆسەی گۆڕان و گۆڕین و بەرجەستە بوونی هونەریدا قاڵ دەبنەوەو ئەوسا شوێن لە ناو کارە چیرۆکڤانییەکەدا بەهای خۆی پەیدا دەکات و لە هەستی وەرگردا رەهەندەکانی بەرجەستە دەبێت، بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە شوێن تەنیا چوارچێوەیەکی دەرەکی و زەقە بۆ کارو رووداوان، بەڵکو بەشێکی هەرە گرنگە لە سەراپای پرۆسەی بونیادی هونەری و لەگەڵ تێکڕای رەگەزەکانی دیکەی کارە هونەرییەکەدا، یەکەیەکی یەکپارچە پێکدێنیٚ کە کاری هونەری پیٚ دەوتریٚ. واتە شوێن دەبیٚ نەئەوەندە کاڵ بیٚ بۆشایی لە هەستدا دروست بکات،و نە ئەوەندە تۆخ بێت زەق بنوێنیٚ

و بەسەر رەگەزەکانی دیکەدا زاڵ بیٚ و بیانخاتە سێبەرەوە. دەبیٚ وەکو خوێن بە هەموو دەمارەکانی کارە هونەرییەکەدا بسوڕێتەوە، کەواتە پەیوەندی شوێن بە هونەری رۆمانەوە لێرەدا پەیوەندییەکی هونەری بابەتییە،و هەڵبەتە ئەم پەیوەندییەش وەکو هەر پەیوەندییەکی دیکە لە رەهەندو مەودای مێژوویی خۆی بەدەر نییە و نابیٚ. جا بۆیە شوێن تەنیا بە ناوی کوچە و کۆڵان ،جادەو شەقام، کۆشك و تەلار، چاخانەو مەیخانان..هتد. دەلالەت لە شتێکی تایبەتی ناکات، دەلالەت لە قەیرانێکی دەروونی یان هەڵوێستێکی هزری ناکات،تا ئەم ناوانە یان شوێنانە نەگۆڕێن و نەبن بە چەمك و دەلالەت بۆ کارو،و نەبن بە تەوەری پەرەسەندن و گەشەکردنی پرۆسە هونەرییەکە.. خۆ ئەگەر سەرنجێکی خێرای رۆمانی کوردی بدەین– من لێرەدا نامەویٚ ناو بێنم، چونکە بەراستی دەرفەتی خوێندنەوەیەکی تێرو تەسەل و وردی ئەو بەرهەمانەم نییە کە ناویان دێنم،و ئەوە زیاتر بابەتی باسی گەورەو پشوو درێژە تا وتارێکی وەکو ئەمەی بەندە– دەیان نموونەی شوێنی بێناسنامە، شوێنی بیٚ بەهای هونەری یان هزری بەدی دەکرێت کە تەنیا چوارچێوەن بۆ کارێکی نادیار،و هونەرییەتیان پەیدا نەکردووە. رەنگە ئەمە بگەرێتەوە بۆ قەیرانی ئازادی یان بۆ نەشارەزایی نووسەر لە بونیادی هونەری رۆمان، نەشارەزایی لە هەلو مەرجی مێژوویی، نابەڵەدی لە بونیادی هونەری و جۆرەکانی گێڕانەوە، بەکورتی بێتوانایی و نەشارەزایی لە خوێندنەوەی هونەرییانە بۆ دیاردەو رووداوەکان بە هەموو لق و پۆپ و هەلو مەرجەکانیانەوە.

دیارە شوێن ئەگەر تەم ومژاوی و لێڵ و بێناسنامە بوو ، هەر ناوی گشتی بوو، هیچ سەنگێکی هزری نادات بەدەستەوە، چونکە لە

حاڵەتی وادا نووسەر ناتوانیٚ ئەوەی دەیبینیٚ، یان مامەڵەی لە تەکدا دەکات بە هەستێکی هونەری گەش و دیاری بسپێرێت. واتە ناتوانیٚ وەکو پێویست هەست بەو شوێنە بکات کە هونەریانە دەیبینیٚ یان هونەریانە مامەڵەی لە تەکدا دەکات.. بۆیە لە زۆربەی ئەو کارە چیرۆکڤانیانەدا سەیر دەکەی ئەو زمانەی چیرۆکڤان لەگەڵ شوێندا مامەڵەی پێدەکات، زمانێکی وەسفی گشتی و ناتورالیستییە، تا رادەیەك سست و مردووە، وردەکاری شوێنەکان، ئەو گۆڕانانەی بەسەریاندا دێت، وەکو پێویست وەسف ناکرێن.و خەڵکانێکی ئاسایی دێن و دەچن، جادەو بان، ئوتومبیل و هاتوچۆ بە شێوەیەکی زۆر درشت ناودەبرێن، زۆرجار گەر خوێنەر لای خۆیەوە لاشی ببات، رەوتی رۆمانەکە لەنگ نابێت! واتە تەنیا وەسفێکی درشتی گشتی شوێن بەدی دەکرێت و هیچی دیکە.. بێگومان هەر قۆناغێکیش زناك و هێماو خەسڵەتی خۆی هەیە و سنوورو سیمای شوێنی تایبەت بەخۆی تا رادەیەك دیاری دەکات.. پێم وایە باشترین شوێن ئەوەیە کە لە خزمەتی روونکردنەوەو بەرجەستەکردن و هونەراندنی ئامانج و مەبەست و رەگەزەکانی کارە هونەرییەکەدا بێت، واتە کۆمەك بە نەشونماو گەشەکردنی کاراکتەران، بە روونی هزر،و پەرەسەندنی بونیادی هونەری بکات، کە ئەم رەگەزانە لە راستیدا مەبەستی هەر هونەرێکی پوختەو خەملیوە.کەواتە شوێن دەبیٚ، لەسەرانسەری کاری هونەریدا بوونی هەبێت و بەشدارییەکی کارا لە بونیادی کارەکەدا بکات..وتێکەلاوی وردو درشتی رووداو وکار ببیٚ و رەهەندو ئاستەکانی دەوڵەمەند بکات، نەك هەر چوارچێوەیەکی سستی رووداوەکان بیٚ، چونکە لەم حاڵەتەدا شوێن دەبیٚ بە رەگەزێکی تاکرەهەند و زەحمەتە هونەرێکی سفت و یەکپارچە یان

جیهانبینییەکی روونی لێبکەوێتەوە، و،...هەڵبەتە شوێن لێرەدا ماناو چەمکی تایبەتی خۆی هەیەو دەکاتە ئەو قەوارەو چوارچێوە کۆمەڵایەتییەی کە پوختەی کارلێکی نێوان مرۆڤ و کۆمەڵگە لە خۆ دەگرێت، واتە بەم پێودانگە وەکو هەر بەرهەمێکی کۆمەڵایەتی دیکە بەشێك لە ئاکارو هزرین و هۆشمەندی دانیشتووانەکەی لە خۆدا هەڵدەگرێت. جا لە کۆنی کۆنەوە شوێن، ئەو تۆمارگەیە بووە کە مرۆڤ خۆی و هزرو هونەری خۆی، ترس و هیواکانی خۆی، نهێنییەکانی خۆی و رابردووی خۆی لەسەر تۆمار کردووە تا بیگەیەنیٚ بە نەوەکانی دوای خۆی، واتە تا بیگەیەنیٚ بە ئایندە. لە میانەی شوێنەوە دکارین سایکۆلۆجییەتی دانیشتووانەکەی، رێبازی ژیانیان و چۆنیەتی مامەڵە کردنیان لەگەڵ سروشتدا بخوێنینەوە. واتە شوێن لە روانگەی مێژووەوە...جا شوێن لە کاری هونەریدا، کەسایەتییەکی بتەو وسفتە، مەودایەکە بە وشە دیاری دەکرێت، گێڕانەوەی هەندیٚ کاروباری قولایی خودی کۆمەڵایەتییە.. بۆیە هەرگیز وەکو پەردەیەکی دەرەکی، یان شتێکی لاوەکی تەمەشا ناکرێت، بەڵکو شیرازەی کارە هونەرییەکە پێکدێنیٚ و تا پتر ئاوێتەو تێکەڵاوی کارە هونەرییەکە ببیٚ، بەهای زۆرترو فرەتر دەبێت. بە کورتییەکەی شوێن جوگرافیای پڕ داهێنانی کاری هونەری پێکدێنیٚ. واتە هۆیەکە، هۆیەکی کاریگەرە بەسەر رووداوەوە، هۆیەکە کە تاریخییەتی رووداو لە خۆ دەگرێت.. جا رۆمان بە تایبەتی و هونەری چیرۆکڤانی بە گشتی، لە رێگەی وشەوە، دووبارە شوێن دەخوڵقێنێتەوە، بە شێوەیەکی ئەستاتیکی مەوداکان رێك دەخاتەوە، واتە رۆمان هونەری شوێن و کاتە،و شوێن و کاتیش بە وشە ئاوسن..رۆمان هونەری جوگرافیای پڕ داهێنانە، هونەری وشەی بە وێنە ئاوسە،.. واتە شوێن، کە هاتە ناو کای هونەرییەوە دەبیٚ وەکو

هــەر بوونــەوەرێکی زنــدووی پــڕ لــە ژیــان لــە کارلێکــە ژینگــەیی و ژیانییەکان بەدەر نەبێت وسیما هونەرییەکانی خـۆی وەربگرێـت،و هـەم کـار لـەدەورو بـەری خـۆی بکـات و هـەم کـاری تێبکرێـت... شـوێن، بـە هـەموو پـەناو پەسـێرە زۆرو زەبەنـدو داخراوەکانییـەوە، زۆر بـە چـڕی زەمەن لە خۆی دەگرێت. ڕەنگە ئەمە ئەرکی شوێن بێت.

تێبینی، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

١-متعە الروایە، د.احمد زیاد محبك

٢-المكان فی الروایە العربیە، غاب هلسا، دمشق،١٩٨٩

٣-جمالیات المكان، غاستون باشلار، ترجمە: غالب هلسا، بیروت، ١٩٨٤

دەق و یاساشکێنی

((١))

زۆرجار دەقێکی ئەدەبی یا کارێکی هونەری لە قۆناغێکدا ڕەواجێکی زۆر پەیدا دەکات، دیارە مەرج نییە هەردەقێکی ڕەواجدار دەقی چاک بێت.بەلاّم دەقی چاك هەمیشەو بەزەبری هونەرییەتی خۆی ڕەواجدار دەبێت.

((٢))

چیرۆك پتر مامەڵە دەگەڵ تەبع و تەبیعەتی مرۆڤانیدا دەکات، مامەڵە دەگەڵ هەستەکانی ناوەوەی مرۆڤ دەکات، بۆیە تا چیرۆکنووس شارەزایی لە تەبع و تەبیعەتی مرۆڤدا پتر بێ و زانیاری قوڵ و دەوڵەمەندی لەم بارەیەوە هەبێ کارەکەی زندووترو دووربوردتر دەبێت.

((٣))

نووسەر بەتایبەتی چیرۆکنووس بۆ ئاسوودەیی ویژدان و ڕەواندنەوەی نیگەرانی خۆی دەنووسێت، بۆیە دەبێ خاوەنی ڕوانین و جیهانبینییەکی مرۆڤانی روون و دیار بێ، تا بتوانێ بە ئەمانەتەوە روانین و جیهانبینی خۆی لەمەڕ مرۆڤ و دنیای دەوروبەری نەقڵ بکات.

((٤))

نووسەر ئەگەر ئەزموونی خودی خۆیشی بکات بەکەرەستەی نووسینی چیرۆك و رۆمانەکانی، نابێ هەرگیز وەکو لایەنێکی هاوکێشە هونەرییەکە دەربکەوێت، نابێ ببێ بەلایەنێکی رووداوەکان، بەڵکو دەبێ تەنیا چاودێری رووداوەکان بکات و لە هەموو شوێنێکی دنیای چیرۆکەکەدا ئامادەیی هەبێ و لە هیچ شوێنێکیدا دیار نەبێت.
دیارە هەندێ نووسەری زۆر گەورە هەن لەم یاساو ڕێسایە بەدەرن و بۆ خۆیان یاساشکێنی دەکەن کە ئەمە خۆی لەخۆیدا جۆرە زندوویەتی و نەمرییەك بە کارەکانیان دەبەخشێت.. نووسەر یا چیرۆك نووس نایەت ڕێگە بە خەڵکی نیشان بدات یان بەرنامەی کاریان بۆ دابنێ، بەڵکو فێری چۆنییەتی لەخۆ گەییشتنیان دەکات، هەڵبەتە ئەمە بەزەبری هونەرییەت دەکات.

چیرۆکنووس نابێ ببێ بە وەعزدادەری کۆمەلاّیەتی و ئامۆژگای خەڵك ناکات کە چیبکەن و چینەکەن، بەڵکو تەنیا چاودێرێکە کامیرایەکی زۆر حەساسی لەناو هەموو هەستەکانیا شاردۆتەوەو زندووترین ساتە مرۆڤانییەکانی ناو بزاڤی ژیانی هونەرمەندانە پێدەگرێت و نیشانی دەدات، چونگە چیرۆك پتر نیشاندانە تا گووتن.

((٥))

یەکێك لەسەرچاوە هەرەگرینگەکانی چیرۆکنووس، ئەزموون و خبرەیە. ئەمە بەڕادەیەك بۆ چیرۆکنووس پێویستە کە دەشێت بە ڕەسەنترین سەرچاوە بزانرێ و هەر شتێك کە خبرەی دەربارەی نەبێ نابێ خۆی لەقەرەی بدات، چونکە بەدڵنیاییەوە تووشی ناکامی دەبێت. هەڵبەتە مەبەست لە خبرەو ئەزموون تەنیا ئەزموون و تاقیکراوە شەخسییەکانی خۆی نییە، بەڵکو ئەوەی دربارەی کەسانی تریش دەیبیستێ و دەیبینێ ودەیخوینێتەوە هەر دەکاتە خبرەو دەبێ بە موڵکی چیرۆکنووس و بۆی هەیە و دەتوانێ ئەوپەڕی سوودی لێوەربگرێ.

((٦))

ئاڵۆزی و غموز یەکێکە لە سیماکانی ژیانی مرۆڤ و بگرە رەگەزێکی رەسەن و گەوهەری ژیانی مرۆڤە، واتا هەرمرۆڤێك بگری، بەتایبەتی لەم سەردەمە جەنجاڵەدا، کۆمەڵێك ئاڵۆزکاوی خۆی هەیە، ئەمە جگە لەمەرگ، کە ڕەنگە یەکێك بێ لەو فاکتەرە ئاڵۆزانەی کە خودی مرۆڤ و تەبع و تەبیعەتی ئاڵۆز بکات، لە چیرۆکدا چیرۆکنووس نایەت ڕای خۆی لەمەڕ ژیان و مەرگ دەرببڕێت، بەڵکو ئەو شتە تۆمار دەکات کە خۆی بەچاو و هەستی هونەرمەندانە دەیبینێ، ئەم حاڵە ئاڵۆزە، کە لەبنەڕەتدا تەموومژی داهێنانە و پێویستە هەبێ، لە هەموو دەقێکی زندوودا رەنگدەداتەوە.

((٧))

سەرەتاو دەستپێکی چاك بەئاسانی خوێنەر بەگەڵ خۆی دەخات و بەرەو ناوجەرگەی رووداوەکانی دەبات، بەرەو قولاّیی دەقەکەی دەبات و ئیدی لەوێندەرەوە بەپێی ئاستی فامیدەیی و سەلیقە و ڕادەی تێگەییشتنی خۆی، مەبەست و رەمزو هێماکانی دەق کەشف دەکات و

پێوەندی لە نێوان چیرۆکنووس و دەقدا نامێنێ و یان نووسەر دەچێتە خانەی نەبووانەوەو لەبری ئەوە پەیوەندی لە نێوان خوێنەرو دەقدا چێدەبێت.

((٨))

قارەمان کۆڵەکەیەکی زۆر گرنگی چیرۆکە، بۆیە دەبێ زۆر زندوو بێت، واتا دەبێ پەیوەندییەکی زندووی پڕژیانی لەگەڵ هەموو شتەکانی تری ناو دنیای چیرۆکەکەدا هەبێ، سەربەخۆیی خۆی هەبێت و نەبێ بە بڵندگۆی بیرو بۆچوونی سیاسی چیرۆکنووس، بەڵکو دەبێ بوون و ئامادەبوونێکی بەشەری ئەوەندە زندووی هەبێ کە ژیانی لێوەهەڵبقوڵێ.

((٩))

هەرچەندە کەرەستە و بابەتە ئەدەبییەکان موڵکی باوو حەلاّڵی هەموو کەسێکن، بەلاّم عیبرەت لەوەدایە کە هەر نووسەرێك رێبازی تایبەتی نووسینی خۆی هەبێ و نەفەس خۆی بەبەر ئەو دەقەدا بکات کە دایدەهێنێ، راستە نووسەری گەورەی ئەوتۆ لە دنیادا هەن و هەرچی بکەی ناتوانیت لە کاریگەرییان دەربچیت و یاخی ببی، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشا نابێ لاسایی مووبەمووبکرێنەوە، چونکە وێڕای دووربوردی و ئایندە ڕوانیان، هەر ڕۆڵەی سەردەمی خۆیانن، بۆیە هەر بەهەمان پێوانە، هەر نەوەیەك ڕۆڵەی سەردەمی خۆیەتی و نابێ خۆی بە یەك فۆرم و شێوەوە ببەستێتەوەو دەبێ دەقخوڵقێن بێ. دیارە دەق خۆی لە خۆیدا شۆڕشە، شکاندنی شێوەو قاڵبەکانە.

((١٠))

چیرۆکنووس نابێ لەکاتی نووسیندا، جەماوەری خوێنەر لە هزری خۆیدا بەرجەستە بکات و لێی بترسێت، هەر لەم پێودانەگەوە نابێت

سڵ لە بەکارهێنانی ئاڵۆزترین ووشە و دەستەواژەو ڕستە بکاتەوە، دەبێ سەیرترین ووشە بەکاربێنێ ئەگەر گوزارشت لەو مەبەستە بکات کە نووسەر گەرەکییەتی هونەرمەندانە نیشانی بدات، بەکورتی دەقی چاك ئەگەر پڕاوپڕ بێت لە ووشەو دەستەواژەی غەریب و ئاڵۆزو ناباویش، مادامێکی نووسەر دەزانێت ئەو وشەو دەستەواژانە چ دەگەیەنن، ئەوا جەماوەری خوێنەریش تێی دەگەن. بەڵام ئەمە بەو مانایە نییە کە چیرۆکنووس کەشفکردنی شەخسی لە خوێنەر بشێوێنێ و روانینی خۆی بەسەردا بسەپێنێ، بەهەرحاڵ وێڕای ئەو قسانەش، باوەڕناکەم هیچ جۆرە یاساو ڕێسایەك هەبێ بۆ نووسینی ئیبداعی، چونکە ئەفراندن لە بنەڕەتدا بریتیە لە شۆڕش و یاخی بوون لە هەر دەستوورو ڕێسایەك، هەرنووسەرە دەتوانێ بەدەر لە سوود وەرگرتن لە تەجروبەو نووسینی کەسانی بەرلەخۆی و کەسانی سەردەمی خۆی، یاساو دەستوری تایبەت بەخۆی دابهێنێ وکاری پێبکات، چونکە تاقە یاسایەکی نەگۆڕ لە بواریئەفراندندا تەنیا ئەوەیە کە هیچ ڕێسایەك نییەو، دەستورو یاسای تایبەتی لەگەڵ لەدایکبوونی هەردەقێکی تایبەتیدا لە دایك دەبێت و ئاوێتەی یەکدی دەبن.

هەڵوەستەیەکی ئەدەبی

((١))

زمان لەناو دەقی ئەدەبیدا، یان دەقی ئەدەبی لە چوارچێوەی زماندا، بەجۆرێ ئاوێتەی یەکدی دەبن و لەبۆتەی یەکدیدا قاڵدەبنەوەو گەشە دەکەن و لە یەکەیەکی یەکپارچەی هونەریدا بەرجەستە دەبن مەگەر هەر زاراوەی دەق پڕ بەپێستی بێت. جا بۆگەییشتن بەو ئاستە هونەرییە بالآیە، واتە لە پرۆسەی بەدەقبووندا، دەق نەك هەرخۆی بەڵکو زمانیش لەگەڵ خۆیدا بەرهەمدێنێ. دیارە ئەم حاڵەتە بۆ رۆمان و لە دنیای رۆماندا یەجگار فراوانترو بەرینتر دەبێتەوە. جا ئەو رۆماننووسە کوردنەژادانەی کە بەزمانی غەیرە کوردی دەنووسن، دیارە لە بنچینەدا خەڵکانێکی بەهرەمەندن، بەهرەش کە تافی هات ئیدی خۆی پێناگیرێت و دەبێت خۆی بنوێنێ، ئەگەرچی هەندێ لەو رۆماننووسانە رەمزی مەزڵومییەتی نەتەوەیین و کۆنەپەرستیەتی

سیاسی و ڕەگەزپەرستی نەژادی زمانی زکماکی خۆیانی لێحەرام کردوون، بەڵام بەهرەدارن و کە بەهرەیان سەریکرد ناچار دەبن بە زمانی داگیرکەر، کە بەتۆبزی فێری کراون و بەسەریاندا سەپێنراوە، ئەو بەهرەیەیان بهونەرێنن و وەکو زمان خزمەت بەداگیرکەری خۆیان بکەن..–هەڵبەتە ئەم بابەتە گفتوگۆی زیاتر هەڵدەگرێت– زۆر جاریش بۆ سەلماندنی تواناو بەهرەی خۆیان، هەندێك لە کەلەپوری کەلتووری نەتەوەیی خۆیان دەرێژنە ناو دەقەکەوەو بەمەش هەڤرکیی رۆڵەکانی نەتەوەی سەردەست دەکەن، دیارە بەمەش بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە پاژێك لە کەلتوری خۆیان دەخەنە سەردەفری هونەرو پێشکەش بە داگیرکەری خۆیانی دەکەن و.. بەرەبەرە ئاوێتەی کەلتووری عەرەبی و فارسی و تورکی دەبێت و بەئاسانی بۆمان وەرناگیرێتەوە، وەکو هەموو ئەو ئاوازە کوردییە رەسەنانەی کە هونەرمەندێکی وەکو ئیبراهیم تاتلّیساز، ئارەزوومەندانە پیشکەش بە دنیای گۆرانی و ئاوازی تورکی کردووە. هەڵبەتە زمان و کەلتوری کوردی لەلایەن داگیرکەرانی کوردەوە مامەڵەیەکی سیاسی کۆنەپەرستانەی لەگەڵدا کراوە، بۆیە بوژاندنەوەوبەکارهێنانی ئەم زمانە بووە بەلایەنێکی گرنگی ئەرکی خەباتی رۆڵەکانی کورد،وهونەراندنی زمانی کوردی لەلایەن رۆڵەکانییەوە شێوازێکی هەرەپەسەندی خەبتینە لە پێناوی ئازادیدا،کە خەڵکی کۆیلە ڕەنگە لەباری مەبدەئی ئەخلاقییەوە بەمرۆڤ حەساو نەکرێت!

((٢))

.. جا بەندە پێموایە چەند رۆمانی نامۆی ئەلبێرکامۆی ئەدیبی فەرەنسی بە بەشێك لە کەلەپوری ئەدەبی عەرەبی دەژمێردرێ، دەقی

ئەو رۆماننووسە کوردانەش بەزمانانی تورکی و عەرەبی و فارسی، هەر ئەوەندە بە ئەدەبی کوردی حەساو دەکرێت..بۆ نموونە ئەگەر منی کورد بمەوێ قاموسێك بە زمانی کوردی دابنەم، هەرگیز ناتوانم پشت بەرۆمانە عەرەبی زمانەکانی سەلیم بەرەکاتی کورد یان رۆمانە تورکییەکانی یەشار کەمال ببەستم. بەلاّم عەرەب و تورك بێ چەندوچوون دەتوانن ئەمە بکەن.

بەندە وێڕای رێزم بۆ ئەو کوردانەی چ وەکو خەڵکانی مەزڵومی مەحرومکراو لە زمانی زکماکی خۆیان و چ وەکو بەهرەمەندانێك کە ناچارن تواناو بەهرەی خۆیان بنوێنن و بۆ ئەمەش تەنیا زمانی داگیرکەری خۆیان شك دەبەن.. بەلاّم دەبێ ئەو حەقیقەتەش بگوترێ کە وەکو چۆن داگیرکەرانی کورد مامەڵەیەکی سیاسی رەگەزپەرستانەیان لەگەڵ زمانی کوردیدا کردووە، زمانی کوردیش بۆ کورد نیشتمانێکی مەعنەوییەو لە پاڵ بایەخە رۆشنبیریی و هونەری و ئەدەبییەکەیدا بایەخێکی سیاسی گەورەی هەبووەو هەیەو تا ئێستاش ئامرازێکی گرینگی داکۆکییە لە بوونی نەتەوەیی و سیاسی و تەنانەت کۆمەلاّیەتیشمان...بۆیە کاری ئەو رۆماننووسە کوردانە، وەکو هونەر موڵکی هەموو مرۆڤایەتییە بە کوردیشەوە، بەلاّم وەکو زمان خزمەتی زمانی بێگانەیەو خەسارەتێکی گەورەیە بۆ زمانی کوردی، لاشموایە هیچ شتێك لە دەرێی زماندا نییە..

تیرۆژێکی ئەدەبی

بەرهەمی ئەدەبی دەبێ بەر لەهەر شتێك زادەی هاندەرێکی رۆحی بێت، دەنا هەرگیز لەبازنەی گوتاری ئاسایی ئەدەبی، سیاسی یان کۆمەلأیەتی هێوەتر ناچێت، بۆیە ئەگەر نووسەر دیاردە کۆمەلأیەتییەکان لە قالبی هونەردا نیشانبدات و هاندەری رۆحی جلەوکێشی بێت و بە باڵی خەون و خەیاڵ بفڕێ ئیدی پێویستی بەوە نامێنێ بکەوێتە دروشمبازی و بەزەبری دروشمی بریقەدار خوێنەر بۆ خەبتین و تێکۆشان هانبدات.

نووسەری بەتواناو بەهرەدار ئەوەیە کە کارێکی وەها بکات خوێنەر بە شێوەیەکی دەرونی بەو قەناعەتە بگات، واتە شۆڕش لە دەروون و سایکۆلۆجییەتی خوێنەردا بەرپا بکات.. نووسەری ناوداری عەرەب مەحموود ئەمین ئەلعالم لە شوێنێکدا دەڵێت: ((ان الادب تعبير بالخاص عن العام وبالجزئى عن الكلى وبالمحلى عن الانسانى وبالانى عن التاريخى..)) ئەمە وادەگەیەنێت کە هەر ئەدەبێك کە مۆرك و شەقڵ و

شەخسییەتی تایبەتی خۆی نەبێت و بەئاسانی لە نێو ئەدەبیاتی گەلانی دنیادا نە ناسرێتەوە، ئەوا لەسەر زەمینەو بناغەیەکی فشەڵ رۆنراوەو هەرگیز جیهانگیری بەدەست ناهێنێ . جا بەندە لێرەدا تاوێك لای چیرۆکی کوردی رادەوەستم و دەڵێم رەنگە درۆ نەبێ گەر بڵێین چیرۆك بەمانا هونەرییەکەی زادەو هەڵقولأوی کەش و هەواو تانو پۆو ڕایەڵی شارە. حیکایەت و نەقڵ زادەو هەڵقولأوی گوندو دێهاتە. چیرۆك هەموو ناکۆکی و ئاڵۆزییەکانی شار دەگرێتە خۆی، حیکایەت سادەیی سروشت و دێهات دەگرێتە خۆی. بەلأم ئەمە واناگەیەنێت کە چ پەیوەندییەك لە نێوان شارو دێدا نییە، نەخێر بەڵکو بە پێچەوانەوە، وەکو چۆن شار بوونێکی پەرەسەندووی شارستانیانەی دێیە، چیرۆکیش بوونێکی پەرەسەندووی هونەرییانەی حیکایەتە و یەکێك لە رەگەزە گرینگەکانی چیرۆك رەگەزی حیکایەتخوانییە، کە تا چیرۆك چیرۆك بێ ناتوانێ دەسبەرداری ئەم رەگەزە بێت. بەندە پێم وایە شارەکانی باشوری کوردستان لە جەوهەرو نێوەرۆکدا هەر دێهاتن و پەیوەندییە کۆمەلأیەتی و ئابوری و بازرگانی و سیاسییەکان هەر هەمان واقیعی دێهاتەکانە بە کەمێك ڕتوشی رواڵەتییەوەو ئەویش زەرورەتی واقیعەکە سەپاندوویەتی. بۆیە هیچ سەیر نییە گەر چیرۆکی کوردی هەمان واقیعی شێواو و سست و خاوی کوردەواری گرتبێتە خۆی و زورجاریش بەمەبەستی نەیخوازی و هەمەجۆرخوازی دەستکرد لە رەگو ریشەی خۆی دابڕابێ و گەلێك قۆناغی بۆش و بەتاڵ لە کاروانی ئەدەبیاتی چیرۆکماندا بەدی بکرێت. خۆ ئەگەر بلەو سەجادی و شاکر فەتاح و قزڵچی و چەند کەسێکی دی، چیرۆکی کوردییان خستبێتە سەر راستە رێگەی پێشڤەچوون و گەر لەباری هونەریشەوە سەرکەوتنی ئەوتۆیان بەدی نەهێنابێ ، ئەوا لەرووی

بابەتەوە، بابەتی کوردانەو هەڵقوڵاوی واقیعی کوردییان خستووەتە روو..

بەڵام بەداخەوە لە زۆربەی چیرۆکی تازەماندا ئەو شەقڵی کوردەوارییە بەدی ناکرێت و بە بیانوی نوێگەری و هاوچەرخێتی و مۆدپەروەری لە هەموو دینێك بووە... لە کاتێکا نوێگەری و هاوچەرخێتی هەرگیز لاساییکردنەوەی ساویلکانەو کوێرانە نییە. ونکردنی ناسنامەی شەخسی نییە، بەڵکو بە پێچەوانەوە نووسەری نوێئاوەر دەبێ زۆر وریا بێ و بتوانێ بە هەڵمژینی زانیاری و توانا و بەهرەی هەمەجۆر، توانای زاتی و داهێنەرانەی خۆی دەوڵەمەند بکات و نەفەسی خۆی بەو بابەتە ببەخشێت کە خەڵکانی تریش مامەڵەیان لەگەڵدا کردووە .هەروەها بەزەبری دەسەڵاتی هونەری، نەك دروشمبازی، شۆڕش لە هەست و ویژدان و جیهانبینی و هوشیاری کۆمەڵایەتی خەڵکی سەردەمی خۆی بەرپابکات. بۆیە پێویستە هەموو کارێکی ئەدەبی سیفەت و شەخسییەتی ئەو وڵات و میللەتە بگرێتە خۆی کە لێوەی هەڵقوڵاوە، چونکە ئەدەبیات ناسنامەی ئەو وڵات و میللەتەیە، بۆ وێنە کە دەگوترێ وڵاتی روس ئەوا یەکسەر هونەرمەندانی وەکو پوشکین، دۆستۆفسکی، تۆلستۆی.. چیخۆف و شۆلۆخۆف دێنە بیر. ناسنامەش لۆگ گووتەنی: ((بریتییە لە هەستکردنی تاك بە بوونی خۆی لە درێژایی زەمەندا..))

هەڵبەتە ئەم قسەیە ڕەگێکی دەچێتەوە سەر مێژوو، بێگومان مێژووی کورد مێژوویەکی نیمچە وەستاوەو ئەم خاوی و نیمچە وەستاویەش لە هەموو بوارەکانی ژیاندا بە گشتی و لە بواری ئەدەبیاتدا بە تایبەتی، رەنگیداوەتەوە. بۆیە کەم چیرۆکی تازەمان شەقڵ و مۆرکی کوردەواری پێوەیە، بەڵکو زۆربەی لاساییکردنەوەی

کوێرانەیە بێئەوەی ئەرکی ئەوە کێشرابێ کە لەگەڵ واقیعی کوردەواریدا بگونجێنرێ. خۆ ئەگەر تەرجومەی زمانێکی بێگانە بکرێن باوەڕناکەم کەس بیانناسێتەوە..وپێمان بڵێن: ڕۆنی خۆمان لە سمێڵمان مەدەنەوە.. پێم وایە ناسینەوەی شەقڵ و شەخسییەت و داب و نەریت و خوو خدەی میللەت و چینەکانی کۆمەڵ لە کاری هونەریدا نیشانەیەکی ئاشکرای سەرکەوتنی کارەکەیە. ..جا ئەم دیاردەیە لەلای حەمزاتۆف وئیتماتۆف و زۆر نووسەری جیهانی دیکەدا دەبینرێ و ئەوەش هۆیەکە لەو هۆیانەی کە نەمری و درێژی هەم بەتەمەنی مەعنەوی خۆیان و هەم بە تەمەنی ماددی بەرهەمەکانیان بەخشیوە..مەخابن ئەم لایەنە لدەف مە بە هەند نەگیراوەو رەنگە هۆیەکەی ئەوەبێ کە نووسەرەکانمان بەرۆحی کوردەواری ئاشنا نەبن، یان لە بنەماو ئەرکەکانی هونەر بێ خەبەربن، یان بیانەوێ بە ناوی نوێگەریی و هەڵپەی دەسپێشکەرییەوە، جیهانێکی خەیاڵی رووتی دوور لە ژیانی کۆمەڵ بنیات بنەن، کە مەحاڵە سەرکەوتنی تیا بەدەست بێنن ودەقیش لەم چەشنە کەش و هەوایەدا دەچێتە قاتی و مرداردەبێتەوە...

گەشتێکی بلەز بە جیهانی چیرۆکڤانیی حەمەکەریم عارفدا

ن: جەلال زەنگابادی
و/ حەمە کەریم عارف

(١)

چیرۆکنووس و وەرگێڕو نووسەر حەمەکەریم عارف کەرکووکییەو لە ساڵی ١٩٥١ لە کەرکووك لە دایکبووە. کۆلیجی ئەدەبیاتی لە بەغدا تەواو کردووە. یەکەم بەرهەمی شیعرێکە لە ژێرسەرناوی (هەڵبەستێکی هەتیو کەوتوو) کە لە ژمارە (١٧٠)ی رۆژنامەی هاوکای رۆژی ٦/٨/ ١٩٨٧٣دا بڵاو بووەتەوە..ئیدی لە نیوەی دووەمی دەیەی هەفتاکانی سەدەی رابردووەوە بەبەردەوامی سەرقاڵی کار ئەدەبی و رۆشنبیرییە.. نۆساڵی هەرەتی لاوی لە پێشمەرگایەتیدا بردووەتەسەر. لە زۆربڵاوکراواندا کاری کردووەو بە ناوی خۆی و ناوی خوازراوەوە بەرهەمی بڵاوکردووەتەوە. حەمە کەریم عارف لە نووسەرو وەرگێڕە پڕ

بەرهەمەکانی بواری رۆشنبیریی هاوچەرخی کوردییە:بەتایەتی وەرگێڕان لە زمانی فارسییەوە. ژمارەی بەرهەمەکانی چ وەکو نووسین و ئامادەکردن ،چ وەکو وەرگێڕان پتر لە حەفتاو پێنج کتێب دەبن، کە زۆریان چاپ نەکراون، ئەمە جگە لە چوار کۆمەڵە چیرۆك بەناوی: تیرۆژ، کۆچی سوور، داوەتی کۆچەرییان،و لەخۆبێگانەبوون..ناوی ئەم بەرهەمانەی کە قەترە لە دەریان، نیشانەو بەڵگەی هەمەجۆری و کارو دروستی هەڵبژاردنن لە لای چیرۆکنووس: نینا، رۆمانی سابت رەحمان، (نامۆ) رۆمانی ئەلبێر کامۆ، (قوربانی) رۆمانی هیرب میدۆ، (دووره ولآت) رۆمانی ع.قاسمۆف. (هاوماڵەکان) رۆمانی ئەحمەد مەحموود. (ئازادی یا مەرگ) رۆمانی کازانتزاکیس. (شکست) رۆمانی ئەلکساندەر فەدایەف. (بێناسنامەکان) رۆمای عەزیز نەسین. چیرۆکەکانی سەمەدی بیهرەنگی. (زندە خەون) کۆمەڵە چیرۆکی چیخۆف. (فاشیزم چییە؟) کۆچیرۆکی یەڵمازگۆنای، (دادپەروەران)و (بەدحاڵیبوون) ئەلبێر کامۆ. (جولەکەکەی ماڵتە) کریستۆفەر مالرۆ. (ریچاردی سێیەم) شەکسپیر.

(٢)

بەمجۆرە بۆمان بە دیاردەکەوێت کە ئەم ئەدیبە ،هەم لەئاستێن خودی وئەخلاقی هەم لە ئاستێن نەتەوەیی و مرۆڤانی خۆبەخۆو بێ هیچ وابەستەگییەکی ئایدۆلۆجی تەسک کەسێکی پەیامدارو پابەندە: رۆسۆ گوتەنی(ئەوانەی زەنگ لێدەدەن، بەشداری لە رێپێوانی ئاهەنگەکاندا ناکەن!) ئەگەر شلیگل وای بۆدەچوو کە" مێژوونووس پەیامبەرێکە و دەڕوانێتە رابردوو " ئەوا ئەدیبی هونەرمەندی داهێنەر پەیامبەرێکە دەڕوانێتە ئایندەولەوێندەرەوەش دەڕوانێتە ئێستا، واتە بەپێچەوانەی سیاسەتوانەوە کە زۆربەی کات خۆی بە ئێستای

سنووردارەوە بەستووەتەوە، هەر لێرەوە گرفتی نێوانیان هەڵدەقوڵێتو چێدەبێت.

بێگومان ئەدیبان و هونەرمەندان ئەگەر هەر لایەنی چاکەی سەردەمی خۆیان بەرجەستە بکەن و خراپەکانی پشتگوێ بخەن، ئەوا گەورەترین خیانەت دەکەن: وەکو چۆن لەسەردەمی کۆمۆنیستی وسۆسیالیستیدا، کاتێ ریاکاری رۆشنبیریی پەرەی سەندو باوی پەیدا کرد،وبەشداری لە هەڵکەندنی گۆڕی ئەو سیستەمەدا کردو تابوتەکانیانی بزمار ڕێژکرد!.

کەواتە ئەرکی بەرو دوای ئەدیبان و هونەرمەندان هەر راستگۆییە: دەبێ پەردەی پیرۆزایەتی لە رووی هەموو نادروست و ناراستێك هەڵماڵن و دابدڕن: بۆیە لامارتین جارێکیان هاواری کرد:"شەرمەزارییە مرۆڤ لەو کاتەدا گۆرانی بڵێ کە رۆما دەسوتێ!"هەر لەم روانگەیەشەوە ماریۆ بارگاس یۆسا دەڵێت:" ئەرکی ئەدەب هەمیشە پیلانگێڕییە".

(٣)

ئەم پێشەکییە تارادەیەك خۆی لە داسەپاندنی حوکم و داوەری پێشوەختە دەبوێرێت و نایەوێت لەزەتی خوێندنەوەی ئازاد لەبار بەرێت، بەڵکو گەرەکییەتی هەندێك باری سەرنجی ئەوتۆ تۆمار بکات کە هەوڵێك بێ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە: ئایا حەمەکەریم عارفی چیرۆکنووس جیهانی هونەری تایبەتی هەیە، ئەگەر هەیەتی سیماکانی ئەو جیهانە کامانەن؟

وەڵامی بابەتیانە (بەرلەوەی بڵێین:-بەڵێ) وا دەخوازێ ژمارەیەك لە چیرۆکەکانی لە هەردوو ئاستی نێوەرۆك و هونەرییەوە بخەینەبەر خوێندنەوەیەکی ورد... جا فەرموون لەگەڵما بۆ ئەم گەشتە بلەزو خێرایە. چیرۆکووس لە چیرۆکێن (سێبەری دەنگ) و(ئاوازێك

نامرێت)و (کۆچی سوور) و(نیگا)داجەنگ و جەنگین ودەرهاوێشتەکانی شەڕ مەحکووم دەکات،ئەو شەڕو جەنگەی دەبێتە مایەی ئەوەی کە مرۆڤ لە مرۆڤایەتی بکەوێت وهەموو بەهاکانی بشێوێت و خولاّم و نۆکەران لە بەردستاندا ببن بە ئاغاو دەسەلاّتدار، و ئاژاوە ببێتە پێوانەو خەمساری و هەلپەرستی بلاّو ببێتەوە، ئەمە جگە لە ریاو ریاکاری و گەندەڵی ،کەڵکەڵەی بە بەردبوون لە چیرۆکی (ئاوازێك کە نامرێ)دا ئەو پرسیارەی وەیادهێنامەوە، کە (لیۆنتس)لە پەیکەرە خەیاڵییەکەی (هرمیۆن)ی ناو چیرۆکی (چیرۆکی زستان)دا دەیکات و دەڵێت:-" ئاخۆ بەرد، لەبەر ئەوەی لە بەرد بەردترم ، سەرکۆنەم ناکات؟"

لە چیرۆکی (سێبەری دەنگدا)مرۆڤ بەرادەیەك دووچاری غوربەت و بەشتبوون دەبێت، دەبێ بە تاپۆ، هیچی لێنامێنێتەوە جگە لە سێبەرو دەنگ.. لەگەڵ ئەوەشدا کۆڵنادات و نابەزێت، بەڵکو دەسبەرداری خەبتین دژی هێزە شەڕانییە ستەمکارەکانیش نابێت، کە هەڕەشەی تالاّن کردنی سێبەرکەشی لێدەکەن! لەم چیرۆکەدا (م) بەبەرچاوی ریاکارانی راپۆرتنووس و پیلانگێڕەوە دەکوژرێت: ئیدی مینای خێزانی دەبێت بە نێچیری تەنیایی و دەردی بە سوێی تەنیایی.. چیرۆکنووس (مینا)ی کردووە بە رەمزی دارستانە ژنێکی کۆست کەوتووی مەینەتبار، چیرۆکەکە بەشێوەیەکی ناماقووڵ خۆی بە دێوان دەسپێرێت. ئەوەتا دڕندەیی و دڕی (مینا)ی نێچیر بەجۆرێ سەردەکات و تۆڵەیەکی یەکجار سامناك و ناماقووڵ لە پیاوانی پیلانگێڕی گوند دەسەنێ و تاقەسوارە شەبەیخونیان دەکاتە سەر، شەبەیخونێك کە هاوتای پەلاماری ئەو میلیشیایەیە کە(م)ی مێردیان کوشت.

لە چیرۆكی (زمان)دا ڕەخنەیەكی یەجگار توند لە بیرۆكراتییەت و دڕندەیی نەوكیسەو تازەپێیاكەوتووەكان هاتووەتە گرتن، لە(پیشانگا)شدا نارەسەنی و قەڵپی واقیعی هونەری خراوەتە روو.

لە (قەڵەمبان)دا ستایشی قەڵەمی سەربەرزی ئابروومەندی خۆراگر لەبەر هەر هەڕەشەو تەماح خستنە بەرێك كراوە.

(نەخشە) سەرەتای هەستی نەتەوەیی لای نەوەی نوێی كورد دەنوێنیٚ. لە (هونەرمەند)دا ئارەزووی گەڕانەوەی مەحاڵ بۆ بێگەردی و خۆبەخۆیی منداڵییەتی بەدی دەكرێت و پیشاندراوە.

لە (تاژی)دا چیرۆكنووس توانیویەتی دەلالەتی ئاسایی تاژی وەكو حەیوانێكی پەسند لابات و بیكات بە ڕەمزی نۆكەری بێگانە.

هەروەها (تابوت) بەسەرچاوەی ئەدەبی بەرگری كوردی دژی شۆڤینیستانی فاشیست دەژمێردریٚ، ئەوا زۆربەی چیرۆكەكانی دی ، لە مەملەكەتی بەردda ،لە بەردستاندا، هەموو شتێكی نارەسەن و ڕەفتارێكی شێواوی دژە مرۆڤ ریسواو مەحكوم دەكەن و پەردەیان لەروو لادەبەن، ئەو بەردستانەی لە كۆنەوە تا ڕۆژگاری ئەمڕۆ مەڵبەندی هەڵهێنانی دكتاتۆرو خاینان بووە، لە چیرۆكی (ئاوازێك نامریٚ)شدا پرسیارێكی بیٚ وەڵام خۆی قوت دەكاتەوە:-" ئەمە چ سڕێكە مرۆڤ بەمەرگی یەكدی دەژین و بە ژیانی یەكدی دەمرن؟!"ئا بەو جۆرە لە كویٚ بۆمان هەبیٚ لە واقیعێكی سوریالی لە بنەڕەتدا نا مەعقوول، داوای مەعقوولییەت بكەین، یان مەعقوولییەت بدینین؟!

فرە قارەمانی و هەمەكەسی بەسەر چیرۆكەكانی حەمەكەریم عارفدا زاڵەو لەم ڕووەوە چیرۆكنووسێكی كوردی دیكە نایگاتیٚ و هاوتای ناكاتەوە، قارەمانەكانی لە تەمەنی جیاوازو سەر بە توێژو چینی كۆمەڵایەتی جێوازو هەردوو ڕەگەزی نێرو مێن و، هەڵبەتە

چیرۆكنووس لایەنگرێكی مەبدەئی ئافرەتەو دژی چەوساندنەوەی ئافرەتە، لە هەمان كاتدا چاوپۆشی لە ئافرەتێن خراپ ناكات، بۆ وێنە بەلایەوە فەرقێكی یەكجار فرە لە مابێنی (مینا)و(پاكیزە)و (سارا)دا هەیە.

جاری واهەیە لە یەك چیرۆكدا دوو كەسایەتی زۆر جیاواز هەیە. لە (وێڵستان)دا لەلایەكەوە (یوسف)ی ڕۆشنبیری غەرقی بیركردنەوەو خەیاڵ هەیەو، لە بەرانبەریدا (حاجۆ)ی سادەو واقیعی هەیە.

زۆر كەرەت كرانەوەی گرێیەكانی بەمەرجێن حەتمییەوە گریٚ دەخۆن و ڕەگەزی كوتوپڕی بەگەڵ دەكەوێت و كۆتاییەكانی زۆر كاریگەرانە دەكەونەوە، هەروەكو لە (سێبەری دەنگ)و (تاژی) و(ئاوازێك نامریٚ)دا دەردەكەوێت و نیشاندراوە. زۆرجار كۆتایی چیرۆكەكانی تەئكیدە لەسەر نەشونماو گەشەكردن و پەرەسەندنی قارەمانەكانی. ئەو كۆتاییانەی مەگەر بەدەگمەن كۆتایی سەرڤەسەرڤەو وشكیان تێبكەوێت. لە كۆتایی (زاوا)دا (ڕێحان)ی گەوجی دڵڕەق لەوانی دی پتر بۆ كوڕە خنكاوەكەی دەگری: چونكە هەست بەتاوانباری خۆی و ئازاری ویژدان دەكات. لە (سێبەری دەنگ)دا (مینا)ی ناسكە مرۆڤ دەگۆڕیٚ و دەبیٚ بە دەڵەدێوێكی دڕندە. لە (ئاوازێك نامریٚ)دا (پاكیزە) دەبیٚ بە كەوێك و پاش خوێندنی خۆشترین ئاوازی خۆی فەوت و فەنا دەبێت، لیٚ لە ڕاستیدا فەنا نابێت: چونكە بیری خۆی لە ئاوازێكی نەمردا بەرجەستە كرد.

(٤)

چیرۆك و كورتیلە چیرۆكەكانی حەمەكەریم عارف لە چوارچێوەی تەكنیك و وبونیادێن هونەری پتەوو هەمەجۆردا بەرجەستە كراون. پێدەچێت بونیادی پشت بەستوو بە (فلاش باك) بەسەر زۆرر

چیرۆکیدا زاڵ بێ وەکو لە چیرۆکێن (زمان)، (گومان)، (تابووت)و (وێڵستان)دا دیارە.

چیرۆکنووس لە (نیگا) دا دژە فلاش باکێکی داهێناوەو دیمەنێن ناو چیرۆکەکە بەمجۆرە کەوتووەتەوەو ڕێککەوتوون (ئیستا–ئایندە–ئێستا). لە چیرۆکی (گومان)دا شتێکی داهێناوە دەتوانین ناوی بنەین دەقاندەقی خەیاڵی (التناص الخیالی)و چیرۆکنووس لێهاتووانە، وەستایانە کورتیلە چیرۆکێکمان لە نێو کورتیلە چیرۆکێکدا پێشکەش دەکات و گوتیار(راوی) لە ڕێگەی قارەمانەکانەوە دەمانبات بۆ ناو کورتیلە چیرۆکی (گومان)ی ناو ڕۆژنامەکە.

چیرۆکی(ئاوازێك نامرێ) نەقڵێکی فۆلکلۆری تازە داهێنراوە، گێڕانەوەی نەقڵەکە لە دوو شێوازدا پیشاندراوە: ئاسۆیی (بەزمانی گوتیار)ەوە، ئەستوونی (بەزمانی قارەمانەکان و دەنگی قارەمانەکانەوە).

چیرۆکنووس حەمەکەریم عارف بە زەبری توانای خەیاڵەوە، دیمەنێن هاماجی چیرۆکەکانی دەخولْقێنیٚ، ئەو دیمەنانەی تەژی دینامیکییەتی وێنەن و ، ژینگەی کوردی بە سروشت و بەشەرو حەیوانییەوە زاڵە تیایدا، چیرۆکنووس خودان شێوازێکی کورتبڕو ئیختیزالییە لە وێنەگرتنی قارەمان و کەسایەتییەکاندا، بەم شێوازەش زیاترلایەنە هەرە پێویستەکانی سیماو خەسڵەتی دەروونی و فیکری قارەمانەکان نیشان دەدات تا لایەنە بەدەنییەکانیان، ئەم شێوازەش کورتبڕی لە وەسفدا دەخوازێت.

وەکو دەزانین دەستپێکی چیرۆکی کورت قورسترین بەشییەتی ، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا لە زۆربەی چیرۆکەکانی حەمەکەریم عارفدا خۆشدەست و ئیشتیا بزوێنە، بەڵکو هەندێ جاران دەگەڕێتەوەو

چیرۆکەکەی پێ کۆتایی دێنێ وەکو لە (وێڵستان)و (تابووت)دا دیارە. بەلاّم چیرۆکەکانی حەمەکەریم عارف لە باری هونەری ئەستاتیکەوە وێنەی کۆمەڵگەیەك دەنوێنن، کە ناکۆکی شەڕەنگێزی ئەنجن ئەنجنی کردووە. هەڵبەتە ئەم دیاردەیە کار لە چارەنووسی هەر تاکێکی ناو ئەو کۆمەڵگەیە دەکات. ئەم چیرۆکانەی تەژی کاراکتەرو قارەمان و کەسانی شەڕەنگێزو شەڕزەدەن (ئیدی قارەمانی راستەقینە بن یان زادەی خەیاڵ) ئاشکرایە ئەو زۆرانبازی و ململانێیەی مرۆڤ دەستی دەداتیٚ ، کەسایەتی ڕاستەقینەی ئەو مرۆڤە بەدیار دەخات و بەرجەستەی دەکات. بەلاّم قارەمانی ملایم و بێوەی وبێلایەن لە پۆرترێت بەولاوە چیدی نییە. ململانیٚ جۆری هەیە ،هەم لەئاستی کۆمەڵ و هەم لە ئاستی تاکدا هەیە،و لەوەشە هەردووکیان یەکانگیر بن، جۆرە ململانێیەك هەیە مرۆڤ لەگەڵ خودی خۆیدا دەیکا و بەزۆری لایەنی دەروونی و ئەخلاقی دەگرێتەوە، ئەم ململانێیە لە نێوان کەڵکەڵە دژەکاندا ڕوودەدات وەکو لە (گومان)دا دیارە. جۆرە ململانێیەکی دی هەیە لەگەڵ بەرانبەردایە، لەگەڵ سروشتدایە، ئەم جۆرەیان ململانێیەکی دەرەکییە.

ململانیٚ لەگەڵ بەرانبەردا، کە هەندیٚ جار ململانیٚ لەگەڵ خوددا شەفاعەت و پاکانەی بۆ دەکات، بەسەر چیرۆکەکانی حەمەکەریم عارفدا زاڵەو زۆرجار شێوەیەکی درامی توند وەردەگرێت چ لە شێوەی کردارا و چ لە بیرو هزراندا، چ لە دیالۆگدا بیٚ، ئەمەش دەبێتە مایەی ئەوەی چیرۆکەکانی تەژی بزاڤێن پێشڤەچوون بکات، ئەو ململانێیە رەگەزی هەڵچوواندنی لێدەکەوێتەوە،و تانوپۆی گریٚ دەچنیٚ و بەهێزو خێرای دەکات.. جا م لێرەدا لایەنی پراکتیکی بۆ خوێنەری بەڕێز بەجێدێڵم: با بەخۆی ئەم لایەنە گرینگە لە چیرۆکەکاندا دیاری بکات..

چونکە دیمەنێکی دیکەی هونەری چیرۆکنووس وردەگرم، کە لە دیمەنەکانی نوێئاوەرییەو پەیوەندی پتەوی بە ململانێوە هەیە یان گەلێك لە ململانێیەکان لە چوارچێوەو لە میانەی ئەوەوە بەدیار دەکەوێت و بەرجەستە د ەبن، ئەویش بۆلیفۆنیزمە (فرەدەنگی) جا بۆلیفۆنیزم (چ وەکو دیالۆگ و چ وەکو مەنەلۆگ) بەشدارییەکی کاریگەر لە گەشە سەندنی دیمەنێن چیرۆکەکان و هەڵدانەوەی ناخی قارەمانان دەکات و ئازادی تەواویان دەداتێ تا گوزارشت لە تایبەتمەندی خۆیان بکەن، بۆ وێنە دستڕەنگینی چیرۆکنووس لە بەکارهێنانی بۆلیفۆنیزمدا لەم چیرۆکانەدا بەدیار دەکەوێت: (گومان،سێبەری دەنگ، قەڵەمباز، وئاوازێك نامرێت)کە لێرەدا گوتاری گێڕانەوە بەیەکانگیری دەنگە جیاوازەکان تەواو دەبێت.

لە چیرۆکی (سێبەری دەنگ)دا کە بەشێوەیەکی گشتی بونیادی حیواری بەسەردا زاڵە، ئەم دەنگانە هەن:

١- دەنگ (بریتییە لە دەنگی گوتیار)
٢- دەنگی یەکەم (دەنگی "م"ی کوژراوە کە مێردی مینایە)
٣- دەنگی دووەم (دەنگی مینای ژنی "م"ی کوژراوە)
٤- دوادەنگ (دەنگی نووسەر- گوتیارە)کە خۆی بەناو دەنگەکاندا دەکات و گونجان و سازانی کاسارسیسزم"پاکبوونەوە" دەشکێنێ.

بەمجۆرە قارەمانان و کاراکتەران لە بۆلیفۆنیزم:ئازادانە گوزارشت لە خۆیان دەکەن: دەنگیان بەرزدەبێتەوە، بەرەبەرە دەنگی چیرۆکنووس پاشەکشە دەکات و دەسەڵاتی بنجبڕی باوکانەی نامێنێ تا قەناعەتە تاکڕەوانەکەی خۆی بەتۆبزی بەسەر هاماجی چیرۆکدا بسەپێنێ : ئیدی ئاوازی ریتمی ئەگەرایەتی و گومانئامێز زاڵ دەبێت و کێشەو

گرفتی کاراکتەرەکان لە هەموو ئاستێکدا بەرجەستە دەکات: ئینجا خوێنەر بەناو هەزارتوێی ئەو گرفتە مرۆڤانییانە دەکەوێت کە کاراکتەرەکان پێوەی دەناڵن: نەك بۆ ئەوەی لە پێودانگی باڵادەستی، یان هاوسۆزییەوە یەکبگرن لەگەڵیاندا، وەکو چۆن ئەمە لە رۆمانی تقلیدیدا باوبوو، بەڵکو لە پێودانگی کەشفخوازییەوە، کە وادەخوازێت بەروونی لە هەڵوێستی رۆمان بەدەربێت، (بڕوانە د. صبری حافظ، القصه العربیه والحداثة ص ١٨٨، چاپی بەغدا، ١٩٩٠)

بۆلیفۆنیزم لە دوا قۆناغ و لە دوا ئاکامدا بەشداری لە وەلاخستنی تاکڕوانگەیی، تاکدەنگی و تاکبۆچوون دەکات، کە لە رێگەی رووداوەکانەوە دەگێڕدرێتەوە.. ئەمەش خۆی لە خۆیدا دەکاتە پەکخستنی گرێی تەقلیدی ،وفۆرمی هونەری چیرۆکەکان ئازاد دەبێت و تەژی دینامیکییەت دەبێت.

هەر بۆیەش زۆربەی چیرۆکەکانی ئەم نووسەرەمان شایستەی ئەوەن بکرێن بە شانۆنامەو فیلم.

(٥)

بێگومان زمان رەگەزێکی هەرە گرنگی هونەری چیرۆکی نوێی هاوچەرخە و بگرە دەشێت ببێت بەکۆڵەکەی هەرەسەرەکی رەگەزەکانی دیکەی رۆنانی هاماجی چیرۆکڤانی.

حەمەکەریم عارفی چیرۆکنووس زمانێکی جیای هەیە. زمانی لە نێوان هەموو هاوسونحانی خۆیداو لە چیرۆکی هاوچەرخی کوردیدا دیارە، کەم کەس لە تەقاندنەوەی توانای شاراوەی وشەدا دەیگاتێ و شان لە شانی دەدات. دەلالەت و چەمکی نوێ بە وشە دەبەخشێت و دەلالەتە کۆن و باوەکان وەلاوەدەنێت. داڕشتنی زمانەوانی تازە لە رێگەی وەکارهێنانی ئاوەڵناو و ئاوەڵناوی کراو وخواستنی فرمانان و

تەواوکردنەوە دێنێتە ئاراوە، کار دەگەیەنێتە رادەیەك بە وشەێن تازە مانای تازە بخوڵقێنێ و پاشگرو پێشگر و لێکدانی دوو وشەو خوازە بکات بە کەرەستەی خوڵقاندن، بۆ وێنە بڕوانە وشەێن: (قەڵەمباز، دۆزەشت،شۆڕشگێ، دەموچاوی مزر، دارستانە ئافرەت).

شایانی باسە ئەم ئەدیب و وەرگێڕە بەوە راهاتووە کە وشەی تازە بەزمانی کوردی ببەخشێت، لەوانە: (گوتیار= راوی)، ساڵیاد،هونەراندن، بەدحاڵی بوون). بێگومان ئەم خولیای تازە خوازییە زادەی سەرگەرمکردن و رابواردن و گەمەی کوێرانە بە وشە نییە، بەڵکو زادەی ئەو پێداویستییەیە کە زمانی ئاسایی دەرەقەتی نایەت و زمانی ئاسایی کوڵە لە دەربڕینی، واتا ئەو پێداویستییە وادەخوازێت چوارچێوەی قسە تێك بشکێ، باو لەرەواج بکەوێ، تا ئەوە بڵێت کە لەسەرووی توانای قسەوەیەو گوتاری مەبەست بێتە دی. رەنگە هەر ئەم کەڵکەڵەیە وای لە چیۆکنووس کردبێ، کە بایەخێکی یەکجار زۆر بە هۆزانییەتی زمانی چیرۆکڤانی خۆی بدات. هیچ زێدەڕۆیی نییە گەر بڵێین زمانێکی شیعری ئەوتۆی هەیە کە هاوتای شیعرییەتی باشترین شاعیرانی هاوچەرخمانە!. شیعرییەتی زمانەکەی لە کورتبڕیدایە، زمانێکی چڕو گورج و بلەز و دوور لە هەر داوەشێن و ئینشانووسییەکی دەڵبە،(ئەزرا پاوەند) گوتەنی "زمانێکی تا ئەوپەڕی توانا ئاوس بە چەمك و مانا".

بۆیە هیچ سەیر نییە لێرەو لەوێ رستەو دەستەواژەی شیعری جوانی ئەوتۆی بەگەڵ بکەوێت کە گوزارشت لە هەست و هزری کاراکتەرو کەسانێ بکات وەکو چۆن چیرۆکنووس تامەزرۆیەتی و حەزی لێدەکات. لێرەدا چەند نموونەیەك دەخەینە روو:

-" ئەم دەرو بەرە دارستانێکە لە ژنانی خەمین"چیرۆکی (سێبەری دەنگ).

-" هەرکەسێك خاکی نەبێ، دەبێ گۆڕی خۆی بە کۆڵدا بدات و بە ئاوارەییدا بیگێڕێت!"چیرۆکی (خاك).

- "دڵیشی نایەت لە کەمینی پرسیارانی بخات" (چیرۆکی عوزرخوایی)

- "کەسێك ئەڤینی لەسەردا بێ، لە دێو ناپرینگێتەوە" چیرۆکی (عوزرخوایی)

- "دەستی وەڵامدانەوەی تێکەڵ بە دەستەکانی کرد" چیرۆکی (هەستێکی وڕوژاو)

- "چاوی خۆشەویستی بڕوایی نەدەهات" چیرۆکی (هەستێکی وڕوژاو)

- "چنگی ،ڕاست لە قژی ئاسمان گیر دەکرد" چیرۆکی (شێتخانە)

- " ئەم کەللە سەرە چییە پێت؟ – ئەمە فەرهەنگێکی وێنەدارە" چیرۆکی (شێتخانە)

- " وەتەن ئەگەر بنجە دڕکێکیش بێ ، هەر شیرینە!." چیرۆکی (ئاخ وەتەن)

- "مرۆڤ گیانی بەوەیە کە بۆخۆی گۆڕێکی قووڵە، وساتەکانی خۆی لە خودی خۆیدا دەنێژێت" چیرۆکی (ئاوازێك نامرێت)

- "..ئەقڵ هەربەرد،ویژدان هەر بەرد، سۆز هەر بەرد، مێژوو هەربەرد،ئەم بەرد پەروەرییە تیرەی بەشەری وێڵ کردووە.." چیرۆکی (ئاوازێك نامرێ).

شیعرییەتی زمانی چیرۆکنووس هەر لەم رادەیەدا ناوەستێ ، بەڵکو هەندێ جار دەگاتە رادەی شیعراندنی سەرانسەری کورتیلە چیرۆکەکە

وەکو لە (بەرد و لە وێڵستان)دا دیارە. یەکەمیان کورتیلە چیرۆکێکی شیعری ڕەمزییە و دووەمیان چامەیەکی شیعری ئیرۆتیکییە لە زۆربەی دیمەنەکانیا، هەروەها کۆتایی چیرۆکی (ئاوازێك نامرێ) دەبێت بە چامەیەکی زۆر جوانی هێمائامێز..

بێگومان ناکرێت لێرەدا هەموو دیمەن و وێنە شیعرییە پەرش و بڵاوەکانی ناو چیرۆکەکانی نووسەری کەم وێنەمان دیاری بکەین ، کە لێکچوون و خواستن و ڕەمزو تەورییە و خوازەی ناسك و زیندوو تانوپۆیەکەی دەهۆنێتەوە، زندوویەتی پتر بە ڕستەو دەستەواژەکانی دەبەخشێت.. بەڵام چار نییە دەبێ لە ئاستی (ئیلتیفات) لەلای برای نووسەرمان هەڵوەستەیەك بکەین (پێویستە لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بکەم کە بۆ ئەم مەبەستە هانام بۆ تێوری و پراکتیکی سەعید غانمی لێکۆڵەرەوە بردووە، بڕوانە (دەمامکێن دەق) بەغدا- ١٩٩١)

ئاشکرایە کە(ئلتیفات) وەکو مەبەستێکی ڕەوانبێژی لە شیعری کۆن و نوێی عەرەبیدا باو بووە کە دەکاتە : (ئاماژە بۆ کەسێك بە ڕاناوێکی نەگونجاو..) بۆ وێنە وەك ئەوەی کەسێك بە ڕاناوی یەکەم و دووەم و سێیەم کەسی تاك خۆی بدوێنێ : چونکە ئیلتیفات لە نێوان هەرسێ ڕاناوی یەکەم و دووەم و سێیەم کەسدا دێ و دەچێت، بۆیە پرۆسەی گەیاندنی ئاسایی لەنگ دەکات و دەشێوێنێ ، بە تایبەتی پەیوەندی نێوان هەردوو دیوی ناوەوەو دەرەوەی زمان : بۆیە ئەرکی ئیلتیفات بەزۆری بریتییە لە گومڕاکردنێکی بە ئانقەست، وەکو دەمامك کردن وایە. بەزۆری بەشێوەیەکی خۆڕسك جۆرە غوربەتێکی لێدەکەوێتەوە: جا بەم پێیە "چونکە ئیلتیفات کەسێکی دی بانگ دەکات و خۆ دەدوێنێ و خودی مەبەستە، بۆیە مەحکوومە بە دووفاقی و، غوربەتی لێدەکەوێتەوە" ئەمەش وادەگەیەنێ کە ئیلتیفات دەبێت بە

دوو لقەوە، ئیلتیفاتی بەرجەستەکاری (تەشخیسی) وئیلتیفاتی ڕووتەڵکاری (تەجریدی) یەکەمیان لەسەر بنەمای تواندنەوەی مرۆڤان (کە هەردووکیان ئیفتیرازین) چێدەبێت. دووەمیان لەسەر بنەمای غوربەت و بەشتبوون دروست دەبێت، کە هەردووکیان دەرهاوێشتەیان لێدەکەوێتەوە (ئەگەر ئیلتیفاتی بەرجەستەکاری لە ڕێگەی بانگکردنی شتێن نائاقڵەوە بێتە دی : ئەوە ئیلتیفاتی تەجرید لە ڕێگەی وەسفکردنی خود بەغەیرو دواندنی بە ڕاناوی سێیەم کەسی تاك دێتە دی، جا لێرەدا ڕاناوی سێیەم کەسی تاك نەکەسێکی واقیعییەو نە کەسێکی گریمانەییە، بەڵکو وێنەیەکە لە وێنەکانی دیکەی "من" کە ئیلتیفات گوزارشتی لێدەکات" جا بەم پێیە هەردوو جۆرە ئیلتیفاتەکە لە چیرۆکەکانی حەمەکەریم عارفدا بڵاون و زۆر بە لێهاتووی و سەرکەوتووانە بۆ وەدیهێنانی مەبەستە هزری و هونەرییەکانی بەکاری دێنێ . جا لێرەدا وەکو نموونە بۆ ئلتیفاتی (تەشخیسی) ئاماژە بۆ چیرۆکێن (بوکەڵە، بەرد،و تاژی) دەکەین. سەبارەت بە ئیلتیفاتی تەجریدی ئەوا لە زۆربەی چیرۆکەکانیدا هەیە وەکو (زمان، گومان،تابووت و شێتخانە).

لڤێرێ هەر سەبارەت بە زمانی حەمەکەریم عارفی چیرۆکنووس، دەبێ ئاماژە بۆ مەبەستخوازی هەڵبژاردنی ناوەکان بکرێ کە دەورێکی یەکجار گرینگ لە بەرجەستە کردنی نێوەرۆکی چیرۆکەکانی دەبینن. خوێندنەوەیەکی ورد، ئانقەستی هەڵبژاردنی ناوی قارەمان و کاراکتەرو کەسەکانیمان بۆ بەدیاردەخا کە ئەنقەستییەکی دوو لایەنەیە.

- مەبەستی جووت هاتنەوە (جووت بوون لە نێوان(دال و مەدلوول)دا واتە ناوەکە خۆبەخۆ مەبەستەکە بگەیەنێ ،واتە ناوەکە پڕ بە پێستی

مەبەستەکە بێ وەك (گزنگ= بەرەبەیان)، (مینا= شووشەی ساف و بێگەرد)، (پاکیزە= پاك و بێگەرد)، (سارا= بیابان)، (ئەنوەر)، (فەهد) ،(مەدەن) و (مستۆ) لە رۆمانۆکی (کۆچی سوور)دا..هتد. ئەم جووت بوونە دەلالییە دەگاتە رادەی رەمزاندن وەك (مەهدی= فریارەس، چاوەڕوانکراو) لە چیرۆکی (سەربهووردی ناوێك)دا

– مەبەستداری دوورکەوتنەوە (داماڵینی دەلالی لە ناوەکە کە زیاتر داماڵینی پیرۆزیی لە هەندێ شتێن کەلەپورو باو دەگرێتەوە) وەکو (یوسف، خەجێ ،حاجۆ، تاژی، و مەحموود).

– بەڕاستی زمانی ئەم چیرۆکنووسە مەیدانێکی بەپیت و دەوڵەمەندە بۆ لێکۆڵینەوەێن تازەی وەکو بونیادگەری و تەفکیکی و تەئویلی ، لێ ئیدیعاچیانی رەخنەی لای ئێمە نەك هەر لەم دەسکەوتە گەورەیە غافڵن، بەڵکو لە بنەڕەتدا لێی حاڵی نابن و دەرەقەتی نایەن: تا لەسەر ماشینەوەی بەرهەمێن کەسانی دی و، بەناوخۆکردنی بەرهەمێن خەڵکانی دی و پینەوپەڕۆ و کەسایەتیکاری قێزەزەوەر وشەرماوەر و سووك بڕۆن، هەر ئەمە حاڵیان دەبێت و مەگەر تەنیا ئەو شاعیرۆکانە هاوتایان بکەنەوە کە وەکو مێش و مێشوولان پورە دەبەستن و تەنانەت زۆربەیان ناتوانن بەباشی بەزمانی کوردی بخوێننەوە!..

لێرەدا بەداخەوە ئەو گوتەیەی (ئۆکتاڤیۆ پاز)م بیر دەکەوێتەوە کە دەڵێت: *"گەلی بێ شیعر، گەلێکی بێگیانەو، نەتەوەی بێ رەخنە نەتەوەیەکی کوێرە" بەڕاستی ئێمە نەتەوەیەکی بێ رەخنەین،چونکە بەشی هەرە زۆری کەلتووری ئێمە بەزەقی سواوە،لە کاتێکدا ئۆگوستینۆنیتۆی شاعیرو تێکۆشەر گوتەنی: "ئێمە تەنیا کەلتوورەکەمانین"*.

(٦)

لەکۆتاییدا نەهەقی ناکەین گەر بڵێین ئەم چیرۆکنووسە گەورەیە هێشتا هەر زۆر غەدرلێکراوە، بەهۆی نەبوونی رەخنەی راستەقینەو جددی لە قۆناغی ئەمڕۆی ڕۆشنبیریمان و هەروەها بەهۆی ئەو تەرجەمە ناکامانەی بەرهەمەکانییەوە– کە پڕن لە هەڵەی زۆر زەق– دەنا دیارترین چیرۆکنووسی هونەرمەندو بێهاوتایە لە نێوان هاوسونحانی خۆیدا، و چاوەڕوانی داهێنانی پتری لێدەکرێت لەم بوارەدا، بگرە هەقە نەوەکانی داهاتووی بواری چیرۆکی کوردی، لە دەسکەوتە ئەدەبییەکانییەوە فێربن.

ژێدەر: ظل الصوت و قصص اخرى، تقديم و ترجمه: جلال زنگابادی
مجله (گولان العربی) العدد (٧٤) ٣١/تموز/ ٢٠٠٢

له پێناوی ڕاستیدا
ئەوەی گیزە گیز بچێنێ، نابووتی دەدورێتەوە.

ڕۆژی ٢٠٠٦/٨/٢٩ بوو،چوومە دەوام بۆ دەزگای ڕۆشنبیری شەفەق لە کەرکوك،لە ژووری خۆم دانیشتبووم ، سەعات دەو بیست و یەك دەقیقە بوو،ژمێریار مووچەکەی بۆ هێنام، تەماشای لیستی مووچەکەم کرد ، سەیرم کرد کرابوو بە شەش سەدو پەنجا هەزار دینار، لە کاتێکدا مووچەی بەندە حەوت سەدو پەنجا هەزار دیناربوو،(بەنەسرییەوە کە پەنجا هەزار دیناربوو)،واتە مووچەکەم کەم کرابووەوە،(لە کاتێکدا پەیمانێکی چەند خاڵی لە بەینی بەندەو بەدران ئەحمەدا هەبوو،کە خاڵێکیان ئەوە بوو مووچەکەم بە هیچ جۆرێ کەم ناکرێتەوە...)،بە هەر حاڵ لیستەکەم ئیمزاکردو لە ئاستی ناوەکەمدا نووسیم(ئافەرین بۆ خۆتان).

دوای نیو سەعاتێك هەستام ، بچم بۆ ماڵی خوشکم لە گەڕەکی کوردستانی کەرکوك کە هەندێ نانیان بۆ کردبووین تا بیبەمەوە، سواری ئوتومبێل بووم وچوومە ئەوێندەر، دوای چاك وخۆشی و هەواڵپرسین،سواری ئۆتۆمبیلەکەم بووم و بەناوجەرگەی کەرکوکدا بۆ سلێمانی وەڕێکەوتم، بە سەیتەرەکانی کەرکوك، قەرەهەنجیر ،چەمچەماڵ، تەکیەدا ڕەت بووم هیچ نەبوو،گەییمە کانی شەیتان، مەفرەزەیەکی مرور ڕایانگرتم:
بێ زەحمەت کوا ڕەقەمەکەت؟
دابەزیم سەیری پاش و پێشی ئۆتۆمبیلەکەم کرد ژمارەی پێوە نەما بوو،خۆ بە یانی تابلۆی ژ مارەکانی پێوە بوو، خۆ ئۆتۆمبێل جگە لە دەزگای شەفەق لە چ شوێنێکی دیکە ڕانەگیراوە، پێم گوتن :
من حەمە کەریم عارفم، لە دەزگای شەفەقی کەرکوك کار دەکەم، ئیجرائاتی یاسایی ئاسانم لە گەڵ بکەن و ئیشەکەم لێ قورس مەکەن، ئید ی بەدەم پسوڵە نووسینەوە کەوتنە قسە کردن،
–مامۆستا تۆ شانست هەیە، چۆن بەبێ ژمارە بەناو کەرکوکدا هاتوویت و تووشی مەفرەزەی ئەمریکییەکان نەبووی، باوەڕبکە بیانگرتبای بە ئیرهابیان لەقەڵەم دەدایت و تیادەچوی، ئێستاش هیچ عاجز مەبە خۆت و سەیارەکە دەبێ حیجز بکرێن،ڕەنگە چاوپۆشی لە حیجز کردنی خۆت بکرێت، بەلاّم ئۆتۆمبیلەکە مەحاڵە، تا ئەو تابلۆی ژمارانە نەیەتەوە بەربوونی نییە،بەم شێوەیە لە بەرواری ٢٠٠٦/٨/٢٩ بە ژمارەی ت/٢٠٠٦ نوسراویان بۆ کردم و پۆلیسێکیان لەگەڵ ناردم بۆ گەراجی دەست بەسەراگرتنی ئۆتۆمبێل،ئوتومبیلم تەسلیم کردو بۆ ماڵ هاتمەوە ، بیرم کردەوە،ناکرێ ئەم ژمارانە مرور لەبەر موخالەفەیەك لێیکردبنەوە، ئەگەر بە ڕێکەوت کەوتبێ ما قوول نییە

هەردووكی بە جاریٚ بكەویٚ، كەواتە دەبیٚ كەسێك ئەم كارەی كردبیٚ بۆ تووش كردنی من ...ئۆتۆمبیلم تەنیا لە دەزگای شەفەق ڕاگرتووە ونەمبردۆتە شوێنێكی دی و خۆ ماڵی خوشكم كاری وا لەگەڵ مندا ناكەن.. بەبیٚ تاقەتی كەوتمە تەماشاكردنی دەفتەری تەلەفۆناتەكەم لە پڕ چاوم بە ژمارەی تەلەفۆنی كاك دكتۆر نوری كەوت، كەهاوكاری نزیكی جەنابی نێچیرڤان بارزانییە، تەلەفۆنم بۆكردو ڕوخسەتم لیٚ خواست كەیەك دوو دەقیقەیەك گوێم لیٚ بگریٚ ، بەحەقیقەت دڵسۆزانە گوێی لێگرتم و بەندەش حیكایەتەكەم لە نووكەوە بۆ گێڕایەوە...

– كاك حەمە تۆ تەلەفۆنەكەت داخە، من تۆزێكی دی جوابت لێدەگێڕمەوە..

دوای تۆزێكی دی بە لوتفی خۆی قەرزارباری كردم و تەلەفۆنی كردەوە:

–كاك حەمە تەلەفۆن بۆ شاخەوانە كێیە بكە با هەر ئێستا تابلۆی ژمارەكانت بۆ بگێڕێتەوە...

شاخەوان كەركۆكی تایپیست و هەڵەچنی دەزگای ئاراس بوو،بەدران ماوەیەك بوو ناردبووی بۆدەزگای شەفەق و كردبووی بە جێگری خۆی!.. (تەیری گول ئاشق بەداری زەقنەبووتە!) بە هەر حاڵ تەلەفۆنم بۆكردو هیچ حاشای لێنەكرد، بەنەبەدڵی گوتی:

–باشە وەرە بۆی

گوتم:

–بابەگیان من خۆم و ئۆتۆمبیلەكەم لە حیجزداین چی بێم بۆی ! چۆنت ڕەقەمەكان دزی ئاوا بینێرەوەو ئەمە ئەمری سەرەوەیە و حەتمەن ئاغات تەلە فۆنی بۆ كردوویت..

ئیدی بەپەلە سایەقەكانی بانگ كردبوو ، كیٚ ماڵی حەمە كەریم عارف دەزانیٚ؟

ئیدی پرسیاریان كردبوو بۆچی ، ئەویش بەناچاری باسی ناردنەوەی ڕەقەمەكانی كردبوو،تومەز كە ڕەقەمەكانی بە دزییەوە كردبووەوە لە دەزگا دای نەنابوو، بەڵكو ناردبوویەوە بۆ ماڵی خۆیان!..بەهەر حاڵ تەماحی نابووە بەر سایەقەكان هەر كەسێك ڕەقەمەكان بەرێتەوە بۆ سلێمانی بەنزینی ئەمسەرو ئەوسەری بۆ دەكرێت ، نانخواردنی ڕێگەشی لە سەر ئەو..بەو جۆرە سڕەكە هەڵماڵراو سیحرو بەتاڵبوونەوەی سیحرەكە كەشف بوو!..سیحری قەڵب سەری ساحێبی!.. سایەقەكان ملیان نەدابوو،پاشان یەكێكیانی بردبوو بۆ ماڵی خۆیان (كەئێستا بەبیٚ هیچ هۆیەك دەركراوە!)ڕەقەمەكانی دابوویٚ، ئەویش ڕەقەمەكانی بە برایەكی مندا كەپەیوەندی بە شەفەقەوە نەبووە، ناردبووەوە بۆ سلێمانی،بە هەرحاڵ دوای دوو ڕۆژ ئەمسەرو ئەوسەرو موراجەعەی دایەرەكانی سلێمانی و ٣٠ هەزار دینار غەرامە، ئۆتۆمبێلەكە لە حیجز بەردرا.

دیارە من ئەم ڕووداوەم بۆ زۆر كەسی دیكەش گێڕاوەتەوە وبەنووسین ودەست خەتی من لای هەندیٚ كەس پارێزراوەو وەكو خەبەریش لە سەرەتاكانی مانگی ٢٠٠٦/٩ لە ڕۆژنامەی (كەركوكی ئەمڕۆ)ئاماژەیەكی خێرای پێد راوە...

هەڵبەتە من لە ٢٠٠٦/٨/٣٠ وە ئیدی نەچوومەوە بۆ دەزگای شەفەق، چونكە قەناعەتم وایە بەرپرسێك ئەو ڕێگە پێچاوپێچە بگرێتەبەرو زەڕەیەك ویژدانی نەبزویٚ و ئەو هەموو ناهەقییە بكات و هەر بە مەبەستی تووشكردنی من تابلۆی ژمارەی سەیارە بەدزییەوە لیٚ بكاتەوە، دەشتوانیٚ لە شارێكی پڕ ئاژاوەی بیٚ خاوەنی وەكو

کەرکوکدا قونبەلەیەك بخاتە ژێر ئۆتۆمبیلەکەم و تیابچم و کەسیش گومان لەو نەکات!.. بەمەش خزمەتی خۆی بکات!! هەڵبەتەئەمەش شێوەیەك بوو لەشێوەکانی دەرکردن و دەرکردنیش لەوە ئاشکراتر نابێ.. بەڕاستی مەسئولیەت هەر وادەبێ! بژی مەسئولیەت!

هەڵبەتە لە ٢٠٠٦/٨/٢٣ دا ، شاخەوان کەرکۆکی لە کۆبوونەوەیەکی ڕەسمیدا و بە ئامادەبوونی کۆمەڵێك کارمەندی دەزگا، بەتایبەت ستاڤی ئەوسای گۆڤاری نەوشەفەق،کە هەموویان ماون پێی ڕاگەیاندنم کە (کاك بەدران) گوتویەتی گۆڤارەکە زۆر بێ مستەوایە و دایدەخەم، من پێم گوت : کەیفی خۆیەتی ، ئەمە بیانووە، دەنا بە درێژایی مێژووی شاری کەرکوك لە پێش زاینەوە تا ئەمڕۆ بە هیچ زمانێك گۆڤاری لەو مستەوایە لە کەرکوك دەرنەچووە، هەڵبەتە من باوەڕ ناکەم نەکاری کردنەوەی ڕەقەمی سەیارەکەی بەبێ پرس کردبێ و نەئەو قسەیەشی (داخستنی نەوشەفەق)لە گیرفانی خۆی دەرهێنابێ، چونکە یەکەم نوێنەرێکی وەفاداری بەدرانەو بابایەکی مەئمورەو مەئموریش مەعزورە، بەتایبەتی ئەگەر خزمەت و پێگەیشتنی خۆی(هەڵبەتە بەپێی تێگەیشتنی خۆی لە پێگەیشتن) بەلاوە گرنگ بێ با لەسەر حیسابی خەڵکیش بێ، دووەم هەر ماوەیەکی زۆر کەم لە دوای دەوام نەکردنی بەندە، گۆڤارێکی دیکە لەدەزگای شەفەق بە ناوی (کانیاو) دەرچوو... دیارە ئەمە بەو نیازە بوو کە (کانیاو) جێی نەوشەفەق بگرێتەوە کەبەداخەوە وادەرنەچوو..لەلایەکی دیکەشەوە درێژە بە(نەوشەفەق) نەدرا، چونکە بەندە سەرنووسەری بووم و مۆڵەتی گۆڤارەکە بەناوی کاك فەلەکەدین و بەندەوە بوو کەبەنووسراوی ٢٢٩لە ٢٠٠٣/٤/٣٠ مۆڵەتی ژمارە ١٤١ ی وەزارەتی ڕۆشنبیری هەرێمی کوردستانی عێراقی پێدراوە..دیارە ئێمە ئەو هەنگاوە یاساییەمان نا،لە باوەڕەوە

بوو کە جۆرە بەستنەوەیەکی کەرکوك بوو لە ڕووی ڕۆشنبیرییەوە بە هەرێمی کوردستانەوەو بەشدارییەکی ڕۆشنبیرانە بوو لە خەباتی گەڕاندنەوەی کەرکوك بۆ سەر هەرێمی کوردستان، بۆیە ئەو مۆڵەتەمان زۆر مەبەست بوو، بەبێ ئەو مۆڵەتەش ئیشمان نەدەکرد..

جا ئەگەر بە ناهەق ناوی بەندە وەکو سەرنووسەر لەسەر گۆڤاری نەوشەفەق لابرایەو ناوی کەسێکی دی دابنرایە ئەوا ئەو پرسیارە دروست دەبوو،ئەدی حەمە کەریم عارف!.. نەخێر داخستنی گۆڤارەکە لە هەمووی مەسڵەحەتترە! هەم ناوی حەمە کەریم عارف لادەبرێ، وهەم ئەو سین و جیمەش بەرۆکان ناگرێ..(ڕێگاکەش ڕێگایەکی پێچاوپێچەو هەموو کەس پەی پێنابات، ئافەرین خوتتەی جەهەننەمی) ئەگەر مەسەلەکە ناووناوبانگ بێ خۆ بەندە پێشتر سەرنووسەری گۆڤاری گولانی عەرەبی بووم کە بەر بڵاو ترین گۆڤاری کوردستان بوو، و بەڕای گەلێك لە گەورە نووسەران و هزرڤانانی عەرەب یەکێك بوو لە گۆڤارە هەرە باشەکانی کوردستان ، بەڵکو سەرانسەری عێراق، هەندێ لەو ڕاوبۆچوون و هەڵسەنگاندننامانە لە یەکێك لە ژمارەکانی گولانی عەرەبیدا بڵاوکراونەتەوە، پێم وایە ژمارە حەفتاو چوارە،بۆیە سەرنووسەری من بۆ گۆڤاری نەشەفەق تەنیا جۆرە کەرکوکچیایەتییەك بوو بۆ ئەم قۆناغەی ئێستای کەرکوك ، دەنا نە ئیمتیاز بوو نەخێرێك بوو پێم کرابێ، نە خزمەنکردنی خۆم(کەس دەتوانێ بە حەوسەدو پەنجا هەزار دیناری ڕووت و قووت خزمەتی خۆی بکات!) واتە شەفەق و دەزگای شەفەق پێویستیان بە من بوو ، نەك بە پێچەوانەوە ،ئەوان خۆیان بە من خزمەت کرد نەك بە پێچەوانەوە...جا گەلۆ، ئەوە حەوت مانگی ڕەبەقە من لە ماڵی خۆم دانیشتووم،و تاقە عانەیەکم وەرنەگرتووە، وئەگەر هەر پارەیەك بەناوی

منەوە وەرگیرابێ ئەوا بەدران و پۆلیسەکەی (شاخەوان کەرکۆکی!)لێی بەرپرسن.. بەداخەوە نەوشەفەق ئەو حەوت مانگە دەر نەچوو،جا لەم مانگەدا (مانگی سێ)لەبەر ئەوەی کانیاو نەبوو بەو ئەسپە ڕەسەنەی گرەوی لەسەر بکرێ، و خەمخۆرانی ڕۆشنبیری وە ئاگا هاتنەوە و هەستیان کرد غیابی نەوشەفەق بۆشاییەکی دروستکردووە، هەرکەسەو بە شێوازی خۆی کەوتە پرسیارو کارکردن بۆ گەڕاندنەوەی نەوشەفەق.. بۆیە بەپەلە پڕوزێ، لەم مانگی سێیەدا برادەران بایان دایەوە سەر گۆڤارە (بێ مستەواکەی نەوشەفەق!) ژمارە چل و دوویان دەرکردەوە.. بەرأستی مەگەر حیکایەتی شووتی و فەقێکان پاکانە بۆ ئەمە بکات!..

بەهەر حاڵ دەرکراوەتەوە، لە چ ئاستێکدایە، چی دەبێ، ئەمە پەیوەندی بە خۆیانەوە هەیە، چ پاکانەیەك بۆ خۆیان و هەڵوێستی خۆیان دێننەوە ئەمە کەیفی خۆیانە... بەلاّم ڕوونکردنەوەیەکیان نووسیوە کە بە گەلە کۆمەکێ نووسراوە، چونکە لە هەندێ شوێن بە ڕاناوی لکاوی یەکەم کەسی تاك دەدوێن و لەهەندێ شوێندا بە ڕاناوی لکاوی یەکەم کەسی کۆ دەدوێن... بەهەر حاڵ لەو ڕوونکردنەوەیەدا جگە لەوەی هەندێ بوختانی زەقیان بۆ کردووم ، کۆمەڵێك منەتی خۆڕاییشیان بە سەردا کردووم، کە بە پێویستی دەزانم هەڵوەستەیەکی خێرایان لە سەر بکەم و خەمخۆرانی ڕاستییان لێ ئاگادار بکەمەوە، هەڵبەتە لە دوو توێی ئەم وەلاّمنامەیەدا بەشی یەك دوو چێرۆکی دیکەم هێشتووەتەوە، تەمەننا دەکەم ناچار نەبم بیانگێڕمەوە...

بە هەر حاڵ لە ڕوونکردنەوەکەدا دەڵێن((...کاك حەمەکەریم عارف کە سەرنووسەری کۆوارەکە بوو لە ڕۆژی ٢٠٠٦/٨/٣٠ بەبێ هۆیەکی دیار لە دەزگاکەمان و کارەکەی دابڕاو سەری نەکردەوە بە دەزگاکەماندا،

ئێمە لە دەزگای شەفەق هەر چەندە تێبینی زۆرمان هەبوو لە سەر شێوازی کارو جۆری مامەڵە کردنی ئەو برادەرە لەگەڵ نووسەران و ڕۆشنبیرانی شاری کەرکوك، بەلاّم ئەو ماوەیە هەر چاوەڕوان بووین کە ڕوونکردنەوەیەکی هەبێت بۆ ئەو دابڕانە، کەبەداخەوە نەیبوو، و بە پێچەوانە ڕێگەی پێچاوپێچی گرتەبەر بۆ ئەوەی کارێك بکات کەتەنها خزمەتی خۆی بکات وەکو چۆن لەکاتی کارکردنی لەدەزگا هەر بەو شێوەیە ڕەفتاری دەکرد، ئەمە وای کرد دەزگا بڕیار بدات بەبێ ئەو کۆوارەکە دەربکاتەوەو خوا یار بێ بەم شێوەیەی ئێستای بەردەوام دەبێت...)).

خوێنەرانی ئازیز:

بەندە لەسەرێ ڕا شێوازی مامەڵەو ڕەفتاری برادەرانی دەزگای شەفەقم ڕوونکردەوە، بەویژدانتان ئەوە دەرکردن نەبێ چییە؟، ئەگەر ئەوە هۆیەکی دیار نەبێت پێم وایە ڕۆژیش بە دیار نازانرێ، ئەرێ ئێوە لەجێی من بن سەر بە شوێنی وادا دەکەنەوە!.. دەوام نەکردنی من شێوازێکی شارستانیانەی بەرەڤانییە لە خۆم، دیارە ئەو برادەرانە حەز ناکەن کەس بەرەڤانی لەخۆی بکات ، جامن پێم وایە هەر کەسێك هەوڵنەدات فێر بێ چۆن بەرەڤانی لەخۆی بکات، بۆئەوە باشە وەکو کۆیلە مامەڵەی لەتەکدا بکرێ، کەبەدرێژایی مێژووی بەشەریەتیش هەر واکراوە... هەڵبەتە من نە یەکەم کەسم و نە دوا کەسیش دەبم ئابەو شێوەیە لە دەزگای ناوبراو ڕاوەدوونراوم، خۆ لەسەرەتاوە کۆمەڵێك ڕۆشنبیری دیکەش لەو دەزگایەدا کاریان دەکردو هەر یەکەیان بەشێوازێك دەرکران، بێگومان هەر یەکێك لەوانە لە واری خۆیدا سیمایەك بوو، سەنگێکی ڕۆشنبیری هەبوو، واجیهەیەکی جوان بوون بۆ خاوەنی دەزگاکە .. ئەو ڕۆشنبیرانە بریتی بوون لە : ئەحمەد

تاقانە، جەلیل کاکە وەیس، هیمەت کاکەیی، جەلال زەنگابادی، و تاریق کارێزی...) هەڵبەتە یەکەم و دووەمی ئەو زاتانە بەیاننامەشیان دەرکردو بە ڕاشکاوی خاڵیان خستبووە سەر حەرفان و خەتابازیان دەست نیشان کردبووکە مامۆستا بەدرانە،ئەو دوو بەیاننامەیە ماون ، هەند یکی دیکەشیان شوێنی بەرزیان ئاگادار کردۆتەوە ، دەڵێم کە ئەو ڕۆشنبیرانە کە هەریەکێکیان بە شێوەیەك دەرکران، بۆچی برادەرانی شەفەق بسکەی سمێڵیان دەهات وبە دڵو بە گیان ئەمری وەهمیان دەر هەقیان جێ بە جێ دەکرد!

برادەرانی شەفەق تێبینیان زۆرە... غافڵن لەوەی کەئەگەر ئەوان تێبینی یەکی نەهەق و هەڵبەستراویان لەسەر خەڵکێك هەبێ، ئەوا خەڵکی دەیان تێبینی بەڵگەداریان لە سەر وان هەیە.. من یەکێکم لەوانەی قاییل نیم بەوەی کەسێك بەدڵی هەموو کەس بێ، هەموو کەس ڕازی بکات، چونکە ئەوە دیاردەیەکی سەلبییەو مرۆڤ لە سیفەت و خەسڵەتە مرۆڤانییەکانی خۆی دادەماڵێ و دووچاری خیانەت لە ئینسانیەتی خۆی دەبێ.. من لە دەزگای شەفەق کارم دەکرد،کاریش، بە تایبەت کاری جددی دەرهاوێشتەی خۆی هەیە، من سەر نووسەر بووم ، هەر سەرنووسەرێك داینەمۆو فیلتەری بڵاوکراوەکەی خۆیەتی ، جا ئەگەر من لەبەر هۆیەکی ڕۆشنبیری یان هونەری بابەتێکم ڕەفزکردبێ یان دوام خستبێ و خاوەنەکەی گلەییەکی لێ کردبم، بائێستاش بیکات،ئەوا من مومارەسەی سەلاحیەتی خۆم کردووە، و ئەمە یەکێکە لەو ڕاستە ڕێگایانەی کەمن باوەڕم پێی هەبووە و بە گوێرەی دەرفەتیش گرتوومەتە بەر ... من بە خەیاڵی ڕەحەت و ویژدانی ئاسودەوە دەیڵێم کەبەرانبەر بە نووسەر یان ڕۆشنبیرێکی شاری کەرکوك نە غەڵەتم کردووە ، نەغەدرم کردووە، نەنانی کەسم

بڕیوە،خەڵکی دیکە هەموو ئەوانەشی کردووە و لە خێلڕوانی برادەرانی شەفەقەوە، لێی جوانە و باریکەلای بۆ دەکرێ! هەڵبەتە خوێنەران ئاگادارن کە گۆڤاری نەوشەفەق ناوی دەستەیەکی ڕاوێژکارانی بەسەرەوەیە، ئەوانە لە هەر چوار نکالی دنیاوە کۆکراونەوتەوە، دیارە بەندە پرسم بەیەك بە یەکیان کردووە ئەوجا ناوم داناون،زۆربەیان زەحمەتیان کێشاوەو نامەیان بۆ ناردوم ، نامەی زۆریانم لە یەکێك لە ژمارەکانی نەوشەفەقدا بڵاو کردۆتەوە،دەتوانن ئەو نامانە بەسەر بکەنەوە و بەخۆتان بزانن ئەو نامانە بە چ لوتف و دۆستایەتی یەکەوە نوسراون، (هەڵبەتە ئەگەر ئەو هەموو تێبینی یەی برادەرانی شەفەق گوایە لەسەر منیان هەبووە،دروست بوایە، ئەو برایانە بەو گەرمی یە بەدەنگ منەوە نەدەهاتن)،چونکە هیچ یەکێك لەو برادەرانە پێویستیان بەناو نییە،بۆ خۆیان ناودارن ولە ئاستێکی ڕۆشنبیری وەهادان لە هەر مەجلیسێکی ڕۆشنبیریدا بەسەفیری ڕاستەقینەی کوردو کەرکو ك بزانرێن،تۆ بڵێی ئەمە نیشانەی مامەڵە خراپی بەندە بێ!!

جا گەلۆ من لە ٢٠٠٦/٨/٣٠ وە لە ماڵی خۆم دانیشتووم و ئەمە بە شێوازێکی بەرەڤانی لە خۆم دەزانم، کەچی کەچڕوانانی شەفەق تاوانبارم دەکەن کەڕێگەی پێچاو پێچی گرتۆتە بەر، خزمەتی خۆی کردووە، و خزمەتی خۆی دەکات...

کەسێ نەزانێ دەڵێ ڕەنگە حەمە کەریم عارف کلکی کەری قازیی بڕی بێ! بەخودای کاری وام نەکردووە، بەڵام لە برادەرانی شەفەق وایە هەرکەسێك وەکو خۆیان نەبێ ئەوا ئیدی ڕێگای پێچاوپێچی گرتۆتە بەرو خزمەتی خۆی کردووە..دیارە ئەوەی من بناسێت دەزانێ من لەوەتەی فامم کردۆتەوە کوڕی ڕاستە ڕێگایان بووم و پێچاوپێچم

نەناسیوەو بەرەڤانی کردنیش لە خۆ بە ڕێگەی پێچاوپێچ نازانم...بۆ مەسەلەی خزمەتکردنی خۆ ... پێم وایە هەر خزمەت کردنێك لە سەر حەساوی خەڵکی دیکە نەبێ کارێکی باش و حەلاڵە، کەمن لە ژیانمدا لە سەر حیسابی هیچ کەسێك خزمەتی خۆم نەکردووە ..لە هەرەتی پارە زۆری دەزگای شەفەقدا،بەهەموو ئیمتیازاتێکەوە تەنیا حەوت سەد وپەنجا هەزارم وەرگرتووە،کەهەموو کەس دەزانێ ئەمە وەکو هەق نیوەی هەقی من نەبووە چ وەك ڕەنج و و ماند وو بوون چ وەك بواری کاریش...بەلاّم بۆ کەرکوکەو بە خەسار ناچێ...ئەو خەڵکانەی من دەناسن، شایەتن لە سەردەمی منداڵیمەوە تاکو ئێستاش هەر بە هەژاری ، ئەمما سەربەرزانە وەکو پیرەمەگرون ژیاوم و دەژیم خودا شاهیدە پاروویەکی حەرامم نەخواردووە! لە سێبەرێکی حەرامدا دانەنیشتووم، ڕەنگە بەغیلی ئەوەم پێببەن بۆیە کەوتوونەتە دەڵبپێژی و نەهەقی کردن و بوختان هەڵبەستن...خۆ هەموو موڵك و ماڵی دونیای من قەڵەمێکی موتەوازیعە،و ئەویش بە ئیعترافی دژمن بەر لە دۆست، لە پەڕەی گوڵ پاکترەو من تا ئێستا پتر لە هەفتا کتێبم هەیە کە ئەگەر کۆسپ و تەگەرەی لابەلاو بەغیلی نەهەق نەبووایە ئێستا لەسەرووی سەد کتێبم دەبوو...جا ڕەنگە برادەرانی شەفەق بەغیلی ئەوەم پێببەن، لە جیاتی بڵێن دەست وچاوت خۆش بێ و خەرمان بەرەکەت...بەلاّم دەڵێی چی مرۆڤ شیری خاوی خواردووە...خودا هیدایەتیان بدات.

جا برادەرانی عازیزی شەفەق، سەرێ هەڵبڕن، بزانن خەڵکی گەییوەتە کوێ و ئێوە لە کوێ چەقێنراون، و چۆن لە شوێنی خۆتانا پاگێرەتان پێ دەکرێ ، و چ گیزە گیزێکیان پێ ناونەتەوە!برادەرینە وریا بن ئەوەی گیزە گیز بچێنێ نابووتی دەدورێتەوە...

دەرچوونەوەی گۆڤارەکەش ، بڕیاری ئێوە نەبوو، خۆتان مەخڵەتێنن ، چونکە ئەمەش چیرۆکێکی هەیە، ئەگەر جارێ منیش نەیگێڕمەوە، ڕۆژگار دەیگێڕێتەوە..((ئەرێ بۆ لەخۆتان ناپرسن بۆچی گۆڤاری نەوشەفەق بەناوی کەرکوکەوە لە هەولێر دەردەکرێت. تۆبڵێی ئەم ماستە گوریسێکی تیا نەبێ)).

هەر بژین

ڕێ بە ڕاست بەد بەخوا

حەمەکەریم عارف

کەرکوك

٢٠٠٧/٤/٨

پێرست

- پێشەکی: پەیڤ و پەیام و رەسەنایەتی.
- رۆمان = ئەوپەڕی هونەراندن.
- رۆمان لە نێوان موغامەرەی نووسین و نووسینی موغامەرەدا.
- دەربارەی رۆمان........
- سەرەتاو سەرهەڵدانی رۆمانی مەغریبی.
- جیهانی چیرۆکڤانی ئەحمەدی مەحموود.
- خوێندنەوەی چیرۆك لە نێوان........
- ئەنتوان چیخۆف........
- سادقی هیدایەت..........
- شوێن لە کاری چیرۆکڤانیدا............
- دەق و یاساشکێنی.........
- هەڵوەستەیەکی ئەدەبی........
- تیرۆژێکی ئەدەبی..........

* گەشتێکی بلەز...

حەمە کەریم عارف

* کەرکووکییە و لە ساڵی ١٩٥١دا لەدایك بووە.

- لە ساڵی ١٩٧٥ کۆلێژی ئەدەبیاتی بەغدای تەواو کردووە.
- یەکەم بەرهەمی شیعرێکە بەناوی (هەڵبەستێکی هەتیو کەوتوو) کە لە ژمارە (١٧٠) رۆژنامەی هاوکاری لە ١٩٧٣/٦/٨ بڵاوبووەتەوە.
- لە ساڵی ١٩٧٥ەوە بە بەردەوامی نووسین و بەرهەمی ئەدەبی بڵاو دەکاتەوە.
- سەرنووسەر یان بەڕێوەبەری نووسین یان سکرتێری نووسین یان ئەندامی دەستەی نووسەرانی ئەم گۆڤار و بڵاوکراوانە بووە: گۆڤاری گزنگی نووسەرانی کەرکووك، نووسەری کوردستان، کەلتوور، نووسەری کورد، گوڵانی عەرەبی، ئاڵای ئازادی تا ژمارە ٢٢٢٠٠، گۆڤاری نەوشەفەق.
- جگە لە ناوی خۆی، بە تایبەتی لە گۆڤاری گزنگی نووسەرانی کەرکووك، نووسەری کوردستان، کەلتوور، رۆژنامەی ئاڵای ئازادی تا ژ: ٢٢٢ بەناوی گۆڤەند، زنار، سیپان، پاکزاد، محەمەدی حاجی، سیروان عەلی، دیدار هەمەوەندی، هێژا، ح. ع هامون زێباری، با زەوان عەبدولکەریم بەرهەمی بڵاو کردۆتەوە.
- جگە لە پارتی دیموکراتی کوردستان و یەکێتیی قوتابیانی کوردستان ئیدی ئەندامی هیچ حیزب و رێکخراوێکی سیاسی

نەبووە، لە ساڵی ١٩٧٤ – ١٩٧٥دا پێشمەرگەی شۆڕشی ئەیلوول بووە، لە هەشتاکاندا بۆ ماوەی نۆ ساڵ، بێ وابەستەگی حیزبی، پێشمەرگە بووە و وەکو بەشدارییەکی مەیدانی و ویژدانی لە خەباتی ڕەوای نەتەوەی کوردا شانازی پێوە دەکات و منەت بەسەر کەسدا ناکات، چونکە باوەڕی وایە کە ڕۆڵەی میللەتی مەزڵوم مەحکومە بە پێشمەرگایەتی.

- لە هەشتاکانەوە تا ئێستا ڕاستەوخۆ سەرپەرشتی و سەرۆکایەتی لقی کەرکووکی یەکێتیی نووسەرانی کوردی کردووە.
- زۆر بەرهەم و کتێبی چاپ و بڵاو کردۆتەوە، لێ زۆربەی هەرە زۆریان، بە تایبەتی ئەوانەی لە چیادا چاپ بوون بە نوسخەی هێندە کەم بڵاو بوونەتەوە، لە نرخی نەبوو دان و هەر ئەوەندەیە کە لە فەوتان ڕزگار بوون. هەندێك لە وانە:

١- تیرۆژ، کۆ چیرۆك، چاپی یەکەم ١٩٧٩

٢- کۆچی سوور، ڕۆمان، چاپی یەکەم ١٩٨٨

٣- بەیداخ، چیرۆك، ١٩٨٨

٤- داوەتی کۆچەرییان، کۆ چیرۆك چاپی دووەم ٢٠٠٥

٥- لە خۆ بێگانە بوون، کۆمەڵە چیرۆك، چاپی یەکەم (١٩٩٩) دەزگای گوڵان

٦- کوچ سرخ، کۆ چیرۆك، بە فارسی، وەرگێران چاپی یەکەم ١٩٨٧ شاخ

٧- نینا، ڕۆمان، سابت ڕەحمان، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٢

٨- نامۆ، ڕۆمان، ئەلبیر کامۆ، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٣ دەزگای ئاراس، چاپی سێیەم ٢٠٠٧، ئینتەرنێت.

٩- ڕێبەر، ڕۆمان، مەهدی حسین، یەك چاپ (شاخ)، چاپی دووەم، ٢٠٠٧

١٠- شکست، ڕۆمان، ئەلکساندەر فەدایەف، چاپی شاخ (ڕاه کارگر)، چاپی دووەم: ٢٠٠٧ ئینتەرنێت.

١١ – هاوماڵەکان، ڕۆمان، ئەحمەد مەحمود، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٠ گوڵان

١٢- بێناسنامەکان، ڕۆمان، عەزیز نەسین، ٣ چاپ شاخ، شار ٢٠٠٣

١٣- قوربانی، ڕۆمان، هیرب میدۆ، چاپی یەکەم ٢٠٠٤ دەزگای شەفەق

١٤- دوورە وڵات، ڕۆمان ع. ڤاسموف، چاپی یەکەم٢٠٠٠ دەزگای گوڵان

١٥- ئازادی یا مەرگ، ڕۆمان، کازانتزاکیس، چاپی یەکەم ٢٠٠٣ کتێبخانەی سۆران، چاپی دووەم: ٢٠٠٨

١٦- چیرۆکەکانی سەمەدی بیهرەنگی، دوو چاپ، شاخ، شار ٢٠٠٤ کتێبخانەی سۆران هەولێر

١٧- ئامانجی ئەدەبیات. م. گۆرکی، چاپی شاخ ١٩٨٥

١٨- دلێریی خۆراگرتن، ئەشرەفی دەهقانی، چاپی شاخ

١٩- مەسەلەی کورد لە عێراقدا، عزیز شەریف

٢٠- مێژووی ڕەگ و ڕەچەڵەکی کورد، ئیحسان نوری پاشا، یەك چاپ

٢١- خەباتی چەکداری هەم تاکتیکە هەم ستراتیژ، مەسعودی ئەحمەد زادە، چاپی شاخ

٢٢- کورد گەلی لە خشتەبراوی غەدر لێکراو، د. کوینتەر دیشنەر، چاپی شێیەم ٢٠٠٤ دەزگای ئاراس

٢٣- لە مەهابادی خوێناوییەوە بۆ کەنارێن ئاراس، نەجەف قولی پسییان، چاپی یەکەم ٢٠٠٦

٢٤- گوزارشتی مۆسیقا، د. فۆاد زەکەریا. چاپی یەکەم، یانەی قەڵەم: ٢٠٠٦

٢٥- دەربارەی شیعر و شاعیری، رەزا بەراهەنی.چاپی دووەم، ٢٠٠٧

٢٦- ڤنسنت ڤان گوگ، شانۆنامە، باول ئایز لەر

٢٧- بە دوعا شاعیرەکان، شانۆنامە، جەلیل قەیسی (گزنگ ژ:١٢)

٢٨- جولەکەکەی ماڵتا، شانۆنامە، مالرۆ.

٢٩- دادپەروەران، شانۆنامە، ئەلبیر کامۆ.

٣٠-بەد حاڵی بوون، شانۆنامە، ئەلبیر کامۆ.

٣١- چاو بە چاو، شانۆنامە، گەوهەر مراد (غولام حسەینی ساعیدی)

٣٢- ریچاردی سێیەم، شانۆنامە، شەکسپیر.

٣٣- گەمەی پاشا و وەزیر، شانۆنامە، عەبدوڵلائەلبوسێری.

٣٤- کـورد لـە ئەنـسکلۆپیدیای ئیـسلام دا، چـاپی یەکـەم ١٩٩٨ وەزارەتی رۆشنبیری.

٣٥- هونـەر و ژیـانی کۆمەڵایـەتی، پلیخـانۆڤ، چـاپی یەکـەم ٢٠٠٥ دەزگای موکریانی

٣٦- پێکهاتـەی بەدەنی و چارەنووسی ئافرەت، ئیڤلین رییـد، چاپی یەکەم، ٢٠٠٦

٣٧- لێکدانەوەیەك لە مەڕ نامۆ، لویس ریی.

٣٨- منداڵە دارینە، چیرۆکی درێژ بۆ منداڵان.

٣٩- فاشیزم چیی؟ کۆمەڵە چیرۆك بۆ منداڵان، یەلماز گونای

٤٠- شوانە بچکۆلەکە، چیرۆکێکی درێژی چینی یە بۆ منداڵان

٤١- زارۆکستان (چوار شانۆنامە بۆ مناڵان)

٤٢- لـە گەنجینـەی حیکایـەتی تورکمانییـەوە. (ئەفـسانەی ئەسـپی ئاشق)

٤٣- کۆمەڵێك ئەفسانەی جیهانی (٢٣ ئەفسانە)

٤٤- زنـدە خـەون، کۆمەڵـە چـیرۆکی چـیخوف، چـاپی یەکـەم (٢٠٠١) دەزگای موکریانی

٤٥- ئەفسانەێن گریکی و رۆمـانی، چاپی یەکەم (٢٠٠٤) کتێبخانـەی سۆران، هەولێر

٤٦- جـیٚ پـیٚ، کۆمـەڵێك چـیرۆکی فارسـی چیرۆکنووسـان:(سـادقی هیدایـەت، جـەلال ئـال ئەحمـەد، بـوزرگی عەلـەوی، سـادقی چـوبەك، مەنسوری یاقوتی) چاپی یەکەم: ٢٠٠٦

٤٧- چیرۆکـستان، کۆمـەڵێك دەق و رەخنـە، چـاپی یەکـەم ٢٠٠٥ نووسەرانی کەرکووك

٤٨- چۆنیەتی فێر بوونی زمانی فارسی، چاپی یەکەم (٢٠٠٠) حەمە کەریم عارف

٤٩- گۆڤەند و زنار (فەرهەنگی فارسی – کوردی) حەمە کەریم عارف

٥٠- پەلکـە رەنگینـە، حەمـە کـەریم عـارف، چـاپی یەکـەم (٢٠٠٤) وەزارەتی رۆشنبیری

٥١- کۆمەڵێك چیرۆکی بێگانە (ئەو رۆژەی کە ون بووم) چاپی یەکەم ٢٠٠٦.

٥٢- چزیشفسکی، فەیلەسوف و زانای گەورەی میللەتی روس

٥٣- چایکۆ فسکی، ژیان و بەرهەمی.

٥٤- ئیدگار ئالین پۆ، ژیان و بەرهەمی.

٥٥- جاك لەندەن، ژیان و بەرهەمی

٥٦- گوگول، نووسەری ریالیست

٥٧- یەڵماز گونای، ژیان و بەرهەمی

٥٨- سادقی هیدایەت، ژیان و بەرهەمی

٥٩- خافرو غ لە شیعر دەدوێ، ژیان و بەرهەمی

٦٠- ڕێبازە هونەرییەکانی جیهان

٦١- ریالیزم و دژە ریالیزم لە ئەدەبیات دا، چاپی یەکەم (٢٠٠٤) دەزگای سپیرێز

٦٢- راگەیاندن لە پەراوێزی دەسەڵاتدا (بە شەریکی) چاپی یەکەم (٢٠٠١) دەزگای گوڵان

٦٣- راگەیاندن لە نێوان حەقیقەت بێژی و عەوام خەڵەتێنی دا، حەمە کەریم عارف

٦٤- دیدار و دەق و رەخنە. چاپی یەکەم (......

٦٥- دیداری چیرۆکڤانی. چاپی یەکەم (......

٦٦- قوتابخانە ئەدەبییەکان، رەزا سەید حسەینی.(چاپی یەکەم ٢٠٠٦، دەزگای موکریانی)

٦٧- ناودارانی ئەدەب، حەمە کەریم عارف

٦٨- هەزار تۆپی شیعری نوێخوازی و چەند باسێکی دی، حەمە کەریم عارف.

٦٩- کورد لە سەدەی نۆزدە و بیست دا، کریس کۆچرا، چاپی یەکەم ٢٠٠٣ کتێبخانەی سۆران

٧٠- مێژووی ئەدەبیاتی جیهان (لە کۆنەوە تا سەدەکانی ناڤین).

٧١- مێژووی ئەدەبیاتی جیهان (لە سەردەمی رینیسانسەوە تا ئێستا).

٧٢- مێژووی ئەدەبیاتی جیهان (ئەدەبیاتی ئینگلیزی زمان- ئەمریکاو ئینگلیستان لە سەرەتاوە تا ئێستا).

٧٣- چینی کۆن

٧٤- دەربارەی رۆمان و چیرۆک

٧٥- پەیڤستانی من

٧٦- ئەو بەرخەی کە بوو بە گورگ

* لە راپەرینەوە تا نەوو چالاکانە بەشداری بزاڤی ئەدەبی و رۆشنبیریی کوردی دەکات و بەرهەمی هەمە جۆر (نووسین و ئامادە کردن و وەرگێڕان) بڵاو دەکاتەوە..

* ئەو بەرهەمانە و زۆری دیکەی ئامادەن بۆ چاپ و چاپکردنەوە و هەر کەس و گروپ و لایەن و دەزگایەک تەماحی بڵاو کردنەوەی هەبن، دەبێ پرس بە نووسەر بکات...